

આમુખ

‘ગુજરાતી લેખન-રચના’ ઉત્તમ પ્રકારનો પ્રયાસ છે. ગુજરાતીમાં કેટલાંક સારાં વ્યાકરણો છે તેમાં આ પુસ્તક સ્થાન પામશે એમ મને લાગે છે. એમાં વ્યાકરણ અને ભાષાનો અભ્યાસ વાઙ્યનું બંધારણ અને લેખનદ્વારા સાધવાની વ્યવસ્થા છે એ એની વિશિષ્ટતા છે.

જો અર્વાચીન ગુજરાતીને સમૃદ્ધ કરવી હોય, તો એની લેખન-રચનાનો અભ્યાસ બાલપણથી થવો જોઈએ. કેળવણીનું મૂલ માતૃભાષાનું સાફ જ્ઞાન છે; અને આ જ્ઞાન પદ્ધતિસર અભ્યાસ કર્યા વિના આવતું નથી.

હું કર્તાઓના રતુત્ય પ્રયાસને અભિનંદન આપું છું.

કૌસ્તુભ,
વર્ધા, મુળાષ
૨૦-૭-૩૮

કનૈયાલાલ મુનશી

નિવેદન

પ્રાથમિક શિક્ષણથી માંડીને આપણી વિદ્યાપીઠોમાં અપાતું ઉચ્ચ શિક્ષણ માતૃભાષાદ્વારાજ અપાતું જોઈએ એવો આપણા શિક્ષણશાસ્ત્રીઓનો અભિ-પ્રાય છે, અને તે અનુસાર મુખ્યાર્થ વિદ્યાપીઠે માધ્યમિક શાળાઓમાં અંગ્રેજી સિવાયના બધા વિષયો માતૃભાષાદ્વારા શીખવવાનો સિદ્ધાંત સ્વીકાર્યો છે.

આ જોતાં વિદ્યાર્થીઓ લિલ્લલિલ્લ વિષયોનું વિશિષ્ટ પ્રકારનું જ્ઞાન માતૃભાષામાં ગ્રહણ કરે, ચર્ચે અને તેને સુંદર લેખનમાં રજુ કરે એટલી હદનો માતૃ-ભાષાપરનો કાણુ તેમણે પોતાના અભ્યાસકાળ દરમિયાન મેળવવો જોઈએ. આથી પ્રાથમિક તેમજ માધ્યમિક શાળાઓને શિરે, આજે જરીતે ગુજરાતી શીખવાય છે તેના કરતાં વધારે સારી રીતે શીખવવાની જવાબદારી આવી પડી છે.

અભ્યાસના અભ્યાસક્રમમાં ગુજરાતીનું ધોરણ ધણું નીચું છે, અને પરિણામે અભ્યાસક્રમના વિષયોને સારી રીતે રજુ કરી શકે તેટલો કાણુ વિદ્યાર્થીઓને તેમની ભાષા ઉપર હોતો નથી એટલુંજ નહિ, પણ તેમની ભાષા અનેક દોષોથી ભરેલી હોય છે. તેમના લખાણમાં વ્યાકરણની શુદ્ધિ જ ન્યાં મોટે ભાગે જળવાતી ન હોય, ત્યાં અર્થ-વૈવિધ્યને અનુકૂળ ભાષા-વૈવિધ્ય કે શૈલી-વૈવિધ્યની આશા રાખવી એ વધારે પડતું કહેવાય.

આજે, ગુજરાતીમાં એકબે પાઠ્યપુસ્તકોનું વાચન, થોડું નિબંધલેખન અને વ્યાકરણનો શુદ્ધ અભ્યાસ સિવાય બીજું કશું ચતું નથી. તેને બદલે, વિદ્યાર્થી-ઓની સ્વતંત્ર લેખન અને નવું સર્જન કરવાની શક્તિ વિકાસ પામે એમ આપણે ઇચ્છતા હોઈએ, તો પદ્ધતિસરનું નિબંધ-લેખન, પત્ર-લેખન, વાર્તા-લેખન, સાર-લેખન તથા કાવ્ય-આસ્વાદનો અભ્યાસ કરાવવો જરૂરી છે.

ઉપર બતાવેલા દોષોને દૂર કરવા હોય, તો માતૃભાષા શીખવવાની પદ્ધ-તિમાં ફેરફાર કર્યા વિના ચાલે તેમ નથી; અને તેથી ભાષાશુદ્ધિને મારે

વાક્ય-પૃથક્કરણ, વાક્ય-રૂપાંતર, વાક્યોનું એકીકરણ વગેરેનો રીતસરનો અભ્યાસ વિદ્યાર્થીઓ પાસે કરાવવો જોઈએ. આમ કરાવવાથી બાળકો સ્વપૂર્વક વ્યાકરણના નિયમોનો ઉપયોગ કર્યે જાય છે, અને પરિણામે એમનું જ્ઞાન સુરેખ અને દૃઢ બને છે; અને તેઓ લેખનરચના પર ગોઝ કાણુ મેળવે છે.

ઉપર દર્શાવેલી બધી વસ્તુઓનો સમાવેશ કરતું અને હાઈસ્કૂલના વર્ગોમાં રોજ રોજ વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગી થઈ પડે તેવું પુસ્તક આપણી ભાષામાં નથી. એ જરૂરિયાતને પહેંચી વળવા આ પુસ્તક રચ્યું છે. એના વ્યાકરણ અને લેખન એમ બે ખંડ પાડવામાં આવ્યા છે. વ્યાકરણને અંગે, વાક્યને એકમ તરીકે સ્વીકારી વાક્ય-પૃથક્કરણ, વાક્ય-રૂપાંતર, વાક્યોનું એકીકરણ વાક્ય-શુદ્ધિ, વિરામચિહ્ન વગેરેનાં પ્રકરણો અને તેને લગતા અભ્યાસનાં મનોપત્રો યોજ્યાં છે; સ્વતંત્ર લેખનને માટે નિબંધ-લેખન, પત્ર-લેખન, સાર-લેખન, વાર્તા-લેખન, અલંકાર અને કાવ્યઆસ્વાદ વગેરેનાં પ્રકરણો અને તેને લગતાં મનોપત્રો આપ્યાં છે. આ પુસ્તક “શુભસાતી વ્યાકરણ અને લેખન” નામની શ્રેણીનું છેલ્લું પુસ્તક છે; એનાં શાસ્ત્રાત્મકાં પુસ્તકો દૂક વખતમાં પ્રગટ થશે. માધ્યમિક શાળાના ૧ થી ધોરણથી માંડીને મેટ્રિકના ૧મો ભાગે જરૂરનું વ્યાકરણ એ શ્રેણીમાં આવી જાય છે એટલું જ નહિ, પરંતુ દરેક કક્ષાને માટેના પુસ્તકમાં લેખનનાં પ્રકરણો પણ આપ્યાં છે. અંતિમ છઠા ધોરણમાં વિદ્યાર્થીઓ આવે તે પહેલાં થાવું ખરું વ્યાકરણ તેઓ માંખી ગદ્યે એવી વ્યવસ્થા એ શ્રેણીમાં જોઈ, આ ઉપરના પુસ્તકમાં શુષ્કતા કરીને વાક્યરચના અને લેખનરચના ઉપરજી ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે.

આને મેટ્રિકની પરીક્ષામાં મુજબનીના પ્રશ્ન-પત્રમાં નિબંધ-લેખન જિત્તાય લેખનરચનાના અને વાક્યરચનાના પ્રશ્નોને નિષ્કણ રચાવે નથી. અમે હમીએ છીએ કે એવા પ્રશ્નો પ્રશ્ન-પત્રમાં રચવે પામે કે તેથી વિદ્યાર્થીઓની લેખન-રચનાની કમોટી થાય અને તેમની બાદ સંગત અને વંતમયગી બને.

હેવટે, ગુજરાતના અગ્રગણ્ય સાહિત્યકાર ઑનરેબલ શ્રી. કનૈયાલાલ
મા. મુનશી જોમણે આમુખ લખીને અમારા પુસ્તકને પોતાના આશીર્વાચનથી
અંકિત કર્યું છે તે બદલ અમે તેમના અનેકશઃ ખાણી છીએ.

તે ઉપરાંત, આ પુસ્તકના નામની સદી પણ સરસ આકૃતિ યોજવાનું
રતોહકાર્ય અમારા મિત્ર શ્રી. ઇન્દ્રજિત મોગસે કર્યું છે એ વાતનો નિર્દેશ
કરવાની લાલસા અમે રોકી શકતા નથી.

નવસારી }
તા. ૧૭-૭-૩૮ }

રણછોડજી દેસાઈ
જ્યોતિસાલ મહેતા

આભાર નોંધ

આ પુસ્તકમાં છપાયેલાં કાવ્યો અને ગદ્યખંડોનો ઉપયોગ કરવાની પરવાનગી આપવા બદલ નીચે જણાવેલા લેખકો અને પ્રકાશકોનો આભાર માનવામાં આવે છે :—

- શ્રી. કાકાસાહેબ કાલેલકર (તેમના ગદ્યખંડો માટે)
- શ્રી. કનૈયાલાલ મા. મુનશી (તેમના ગદ્યખંડો માટે)
- શ્રી. રામનારાયણ વિ. પાઠક (તેમના કાવ્ય તથા ગદ્યખંડ માટે)
- શ્રી. ઝીણુભાઈ ર. દેસાઈ [સ્નેહરશ્મિ] (તેમનાં કાવ્યો માટે)
- શ્રી. ઉમાશંકર જોષી (તેમનાં કાવ્યો માટે)
- શ્રી. ચન્દ્રવદન ચી. મહેતા (તેમનાં કાવ્યો માટે)
- શ્રી. ત્રિભુવનદાસ લુહાર [સુ-દરમ] (તેમનાં કાવ્યો માટે)
- શ્રી. કરસનદાસ નારણદાસ (સ્વ. નવલરામના ગદ્યખંડો માટે)
- શ્રી. પ્રમોદકુમાર ન. દીવેદિયા (સ્વ. નરસિંહરાવનાં કાવ્યો માટે)
- શ્રી. મુનિકુમાર મ. લુહ (સ્વ. ' કાન્ત ' નાં કાવ્યો માટે)
- શ્રી. ' પૂજાલાલ ' (તેમના કાવ્ય માટે)

વિપય-સૂચિ

ખંડ ૧ લો—વ્યાકરણ

પ્રકરણ	પાનું
૧ વાક્ય પ્રકાર : વિધાન, આદા, પ્રશ્ન, ઉદ્દેશ્ય, હકાર, નકાર.	૧
૨ વાક્યના વિભાગ ઉદ્દેશ્ય-વિધેય	૪
૩ ક્રિયાપદ, કર્તા અને કર્મ	૭
૪ ઉદ્દેશ્ય (વાચ્ય), કર્તા અને કર્મ	૧૧
૫ કરણ-રચના	૧૩
૬ ક્રિયાપૂરક [પૃથક્કરણ : ઉદ્દેશ્ય, ક્રિયાપદ, કર્મ, ક્રિયાપૂરક.]	૧૫
૭ ઉદ્દેશ્ય (વાચ્ય) વર્ધક, કર્મવર્ધક, ક્રિયાવર્ધક [પૃથક્કરણ]	૨૦
૮ શબ્દગુચ્છ	૨૪
૯ સાદું વાક્ય અને તેનું પૃથક્કરણ સાદા વાક્યનું પૃથક્કરણ	૩૩
૧૦ એકીકરણ બે સાદાં વાક્યનું એક સાદું	૩૭
૧૧ ઉપવાક્ય	૪૩
૧૨ મિશ્રવાક્ય મિશ્રવાક્યનું પૃથક્કરણ	૫૪
૧૩ એકીકરણ (મિશ્રવાક્ય) બે સાદાં વાક્યોનું એક મિશ્રવાક્ય	૬૧

પ્રકરણ	પાનું
૧૪ સંયુક્ત વાક્ય	
સંયુક્ત વાક્યનું પૃથકકરણ	૭૦
૧૫ એકીકરણ (સંયુક્ત વાક્ય)	
એ સાદાનું એક સંયુક્ત વાક્ય	૮૦
૧૬ એકીકરણ વિશે વધુ	
અનેક સાદાનું એક સાદું વાક્ય, અનેક સાદાનું	
એક મિશ્ર, અનેક સાદાનું એક સંયુક્ત વાક્ય	૮૫
૧૭ વાક્યરૂપાંતર	
શબ્દ—શબ્દગુચ્છ, શબ્દગુચ્છ—હિપવાક્ય,	
હકાર—નકાર, પ્રશ્ન—વિધાન, ઉદ્દેશ—વિધાન.	૯૨
૧૮ વાક્ય રૂપાંતર (આહુ)	
ગુણગુણના, સાદું—સંયુક્ત, સાદું—મિશ્ર; મિશ્ર—સંયુક્ત.	૯૯
૧૯ ભાષાશુદ્ધિ	૧૧૧
૧૯ (ક) વિરામ ચિહ્નો	૧૧૬
૨૦ સંધિ	
સ્વરસંધિ; વ્યંજનસંધિ; વિસર્ગસંધિ; અનુસ્વારસંધિ.	૧૨૮
૨૧ સમાસ	૧૩૭
ખંડ ૨ બે—લેખન	
૨૨ પત્રલેખન	૧૪૭
૨૩ વાતાલેખન	૧૬૭
૨૪ નિબંધલેખન	૧૭૪
૨૫ સારલેખન	૧૯૪
૨૬ કાવ્યની ગદ્ય-રજૂઆત	૨૧૪
૨૭ છંદ	૨૨૩
૨૮ અલંકાર	
અર્થાલંકાર; શબ્દાલંકાર.	૨૩૬
૨૯ કાવ્યઆસ્વાદ	૨૫૫

ગુજરાતી લેખન રચના.

પ્રકરણ ૧

વાક્ય

૧. નીચે આપેલા શબ્દશુદ્ધિ વાંચો :

અ ૧ રામ પ્રાર્થના કરે છે

ચ ૧ ફરતાં ફરતાં

૨ ઘોડો દોડે છે.

૨ ટેબલ ઉપરથી

૩ પક્ષીઓ ગાય છે.

૩ ફૂલરો મૃત્યુ પામતાં

૪ હેમંત દહાવડે રમે છે.

૪ ચગદતા તારાઓ

૫ તમારું નામ શું છે ?

૫ રસ્તે દોડતાં

૬ કેવી સુંદર રાત છે !

૬ ઘોળા ટોપીવાળા

અ માં આપેલા પ્રત્યેક શબ્દશુદ્ધિ સંપૂર્ણ અર્થ દર્શાવે છે.

ચ માં આપેલા પ્રત્યેક શબ્દશુદ્ધિનો અર્થ સંપૂર્ણ નથી, પણ કંઈક અધૂરો રહે છે.

જો શબ્દશુદ્ધિ સંપૂર્ણ અર્થ દર્શાવે છે તે વાક્ય કહેવાય છે

વાક્યના પ્રકાર

૨. મનના વિચારો જુદી જુદી રીતે આપણે વાક્ય વડે દર્શાવીએ છીએ, તેથી વાક્યો જુદા જુદા પ્રકારનાં થાય છે.

૧ સૂર્ય પ્રકાશ છે.

૨ સિદ્ધ ઘાસ ખાનો નથી.

૩ જાંબી ટેકરી પર હવા દંડી હોય છે.

ઉપરના દરેક વાક્યમાં કંઈક સ્પષ્ટ હકીકત કહેવામાં આવી છે, એટલે કે કંઈ વિધાન કરવામાં આવ્યું છે. આવા વાક્યને વિધાન વાક્ય કહે છે.

૧ ગોવિંદ, અહીંથી આશ્યો જા.

૨ દિનકર, ઘંટ વગાડ.

૩ જાઓ.

ઉપરના દરેક વાક્યમાં આજ્ઞા અથવા ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરવામાં આવી છે. આવા વાક્યને આજ્ઞા વાક્ય કહે છે.

૧ તમે ગઈ કાલે ક્યાં ગયા હતા ?

૨ તમે મારે ઘેર ક્યારે આવશો ?

૩ તમને ક્યું કૂલ વધારે ગમે છે ?

ઉપરના દરેક વાક્યમાં પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યો છે. આવા વાક્યને પ્રશ્ન વાક્ય કહેવામાં આવે છે.

૧ કેટલું ઊંચું ઝાડ ?

૨ શી તેની બહાદુરી !

૩ કેવો ખરાબ છોકરો !

ઉપરના વાક્યોમાં આશ્ચર્ય, પ્રશંસા તથા ધિક્કારના ઉદ્ગારો કાઢવામાં આવ્યા છે. આવા વાક્યને ઉદ્ગાર વાક્ય કહેવામાં આવે છે.

જે વાક્યમાં વિધાન કરવામાં આવે છે તેને વિધાન વાક્ય કહે છે.

જે વાક્યમાં આજ્ઞા કરવામાં આવે છે તેને આજ્ઞા વાક્ય કહે છે.

જે વાક્યમાં પ્રશ્ન પૂછવામાં આવે છે તેને પ્રશ્ન વાક્ય કહે છે.

જે વાક્યમાં ઉદ્ગાર કાઢવામાં આવે છે તેને ઉદ્ગાર વાક્ય કહે છે.

મનોચાલન ૧ :

નીચે આપેલાં વાક્યોમાંથી વિધાન, આજ્ઞા, પ્રશ્ન કે ઉદ્ગાર વાક્યો શોધી કાઢો :

૧ સવારમાં વાગિત્ર વાગવાં લાગ્યાં.

૨ વિપ્લવ પોતાના મામાને ત્યાં રહે છે.

૩ તમે કદીયે સત્રે આકાશના તારો જોયા છે ?

- ૪ તારાઓ કેટલા લગ્ય છે !
- ૫ રામાયણના રચનાર વાલ્મીકિ હતા.
- ૬ રામનો સીતામાતા પ્રત્યેનો કેવો અદ્ભુત પ્રેમ !
- ૭ તમે સૂરતનું કળાપ્રદર્શન જોયું ?
- ૮ વડોદરાનું સંપ્રદસ્થાન અદ્ભુત છે.
- ૯ શંકરાચાર્ય કેરળપ્રાંતમાં જન્મ્યા હતા.
- ૧૦ હાલદીધાટનું બુદ્ધ કોની કોની વચ્ચે થયું હતું ?
- ૧૧ એ દેશોહીને ધિક્કાર !
- ૧૨ તમને કયું કળા વધારે ગમે છે ?

૩. નીચે ક માં આપેલાં વાક્યોને જ માં આપેલાં વાક્યો સાથે સરખાવો :

ક

જ

૧ મને દવા પીવી ગમે છે.	૧ મને દવા પીવી ગમતી નથી.
૨ રામ લલો છેકરો છે.	૨ રામ લલો છેકરો નથી.
૩ તે કાલે સૂરત ગયો હતો.	૩ તે કાલે સૂરત ગયો ન હતો.
૪ હું સવારે વહેલો ઊઠું છું.	૪ હું સવારે વહેલો ઊઠતો નથી.

ક માં આપેલાં વાક્યો હકાર સૂચવે છે. જ માં આપેલાં વાક્યો નકાર સૂચવે છે. જ નાં વાક્યો અનુક્રમે ક નાં વાક્યોની હકીકતનો નિષેધ કરે છે (નકાર કરે છે).

જે વાક્યમાં હકાર અર્થ સૂચવાયો હોય તેને હકાર વાક્ય કહે છે. જે વાક્યમાં કોઈ હકીકતનો નિષેધ કે નકાર કરવામાં આવ્યો હોય, એટલે એમાં નકાર અર્થ સૂચવાયો હોય તેને નકાર વાક્ય કહે છે.

મનોયત્ન ૨ :

નીચેનાં વાક્યોમાંથી હકાર અને નકાર વાક્યો જુદાં પાડો :—

- ૧ કલકત્તા જંગાનું પાટનગર છે.
- ૨ પંજાબ પાંચ નદીઓનો જન્મેલો પ્રદેશ છે.

- ૩ સતત ઉદ્યોગ અને ખંત વિના જીવનમાં સફળતા મળતી નથી.
- ૪ ગોવા મલબાર કાંઠે આવેલું એક બંદર છે.
- ૫ કરાંચી કુદરતી બારું નથી.
- ૬ રશિયા દુનિયામાં સૌથી વિશાળ દેશ છે.
- ૭ સર સી. વી. રામન હિંદુસ્તાનના મહાન વિજ્ઞાનીઓમાંના એક છે.
- ૮ તલવારથી મેળવેલું રાજ્ય લાંબું ટકતું નથી.
- ૯ ભાષાશુદ્ધિને અર્થે વ્યાકરણનો અભ્યાસ જરૂરી છે.
- ૧૦ હલકી કોટીનાં પુસ્તકો વાંચવાં નહિ.

પ્રકરણ ૨

વાક્યના વિભાગ

૪. ૧ કોમલ મધુર ગાય છે.

૨ લક્ષ્મણ રામની પાછળ વનમાં ગયા હતા.

૩ નાગિયેરી જાંચું જાડ છે.

૪ અમ્મિ અડકનારને બાળે છે.

૫ તું છોકરાઓને બાગમાં લઈ જા.

ઉપરના દરેક વાક્ય વિશે નીચેના બે પ્રશ્નો વિચારો :—

૧ વાક્યમાં કોને વિશે કહેવામાં આવ્યું છે ?

૨ વાક્યમાં શી હકીકત કહેવામાં આવી છે ?

વિચારતાં આપણને જણાયે કે પહેલા વાક્યમાં ‘કોમલ’ વિશે કહેવામાં આવ્યું છે, તથા ‘મધુર ગાય છે’ એ હકીકત તેને વિશે કહેવામાં આવી છે.

બીજા વાક્યમાં ‘લક્ષ્મણ’ વિશે કહેવામાં આવ્યું છે, ‘રામની પાછળ વનમાં ગયા હતા’ એ હકીકત તેને વિશે કહેવામાં આવી છે.

આ રીતે દરેક વાક્યમાં બે વિભાગ પાડી શકાય.

(૧) જેને વિશે કહેવામાં આવ્યું હોય તે વાક્યનો ઉદ્દેશ્ય કે વાચ્ય કહેવાય છે; જેમકે : ‘કોમલ,’ ‘લક્ષ્મણ,’ ‘નાગિયેરી’ અને ‘અમ્મિ.’

(૨) ઉદ્દેશ્ય વિશે જે હકીકત કહેવામાં આવી હોય તે વાક્યનું વિધેય કહેવાય છે, જેમકે : મધુર ગાય છે, રામની પાછળ વનમાં ગયા હતા, ઊંચું ઝાડ છે, અડકનારને ખાળે છે.

[વિધેય = ઉદ્દેશ્ય કે વાચ્ય વિશે કહેવામાં આવેલી હકીકત અથવા વિધાન.]

નોંધ :—જ્યારે કોઈ પ્રાણી કે પદાર્થ વિશે આપણે કંઈ કહેવું હોય ત્યારે તે હકીકત અપણા વાક્યમાં કહીએ છીએ, એટલેકે તે તે પદાર્થ કે પ્રાણીને ઉદ્દેશ્ય તરીકે સ્વીકારી તેને વિશે વિધાન કરીએ છીએ. આ દૃષ્ટિએ વાક્યનું કાર્ય ઉદ્દેશ્ય વિશે વિધાન કરવાનું છે.

૫. નીચે આપેલાં વાક્યોને નીચે જતાવ્યા પ્રમાણે બે વિભાગમાં વહેંચી લખી શકાય :

૧ કોયલ મધુર ગાય છે.

૨ લક્ષ્મણ રામની પાછળ વનમાં ગયા હતા.

૩ મારે આ કામ કરવાનું છે.

૪ મને આ રાજ્યની પરવા નથી.

૫ મેં આણીની મુસાફરી કરી.

૬ માઆપની આજ્ઞા પાળો.

નં.	ઉદ્દેશ્ય	વિધેય
૧	કોયલ	મધુર ગાય છે.
૨	લક્ષ્મણ	રામની પાછળ વનમાં ગયા હતા.
૩	મારે	આ કામ કરવાનું છે.
૪	મને	આ રાજ્યની પરવા નથી.
૫	મેં	આણીની મુસાફરી કરી.
૬	(તમે)	માઆપની આજ્ઞા પાળો.

મનોરથન ૩ :

નીચેનાં વાક્યોમાંથી ઉદ્દેશ્ય અને વિધેય જુદાં પાડી કોષ્ટકમાં લખો :-

૧ નેપોલિયન એક મહાન લડવૈયો હતો.

૨ અહીંથી ચાલ્યા જાઓ.

- ૩ દિમાગની ભવ્યતા જગનભરમાં અજોડ છે.
- ૪ બિખારીના જોડકું બારણે બારણે કોઇ ભટકતું નથી.
- ૫ હું પેલા ઝાડની છાંયી લઉં છું.
- ૬ વિદ્યાર્થીઓએ શાળાની રમનમાં ભારે ઉત્સાહ બતાવવો જોઇએ.
- ૭ આ આઈ બટુ ઊંડી છે.
- ૮ પેસે દરવાજો થઇને જા.
- ૯ આરસીમાં વારંવાર જો નહિ.
- ૧૦ આ કોણ ગાઈ રહ્યું છે ?
- ૧૧ કોની સત્તાથી આ બધું થઈ રહ્યું છે ?

મનોરથ ૪ :

ચોખ્ખ ઉદ્દેશ્ય પૂરો :—

- ૧જિંદગીમાં જિંદગી જીતનાર પક્ષી છે.
- ૨ને રમકડાં ખૂબજ ગમે છે.
- ૩નો પ્રેમ નિઃસ્વાર્થી છે.
- ૪જાગૃતિને દિવસે જાગૃતિ રાખી બાંધે છે.
- ૫પૂનમને દિવસે રાત્રે પૂર્ણ દંગાએ ખાંચે છે.

ચોખ્ખ વિધેય મૂકો :—

- ૧ આકાશમાં તારા.....
- ૨ વસંત ઋતુ.....
- ૩ મુખાર્ધ શહેર.....
- ૪ સવારે ઉઠતું એ.....
- ૫ શિયાળાની રાત.....

- ૩ દિમાક્ષની ભવ્યતા જાનજરમાં અભેદ છે.
- ૪ ભિખારીના જેટલું બારણે બારણે કામ ભટકતું નથી.
- ૫ હું પેલા ઝાડની છાંયી કાઢું છું.
- ૬ વિદ્યાર્થીઓએ સાગ્રાની રમતમાં ભારે ઉત્સાહ બતાવવો જોઈએ.
- ૭ આ ખાઈ બહુ જાંડી છે.
- ૮ પેસે દરવાજો ચાલે જા.
- ૯ આરસીમાં ચારવાર જો નહિ.
- ૧૦ આ કામુ ગાઈ રહ્યું છે ?
- ૧૧ કોની સત્તાથી આ બધું ચર્ચ રહ્યું છે ?

અનોધાત્મ ૪ :

ચોગ્ય ઉદ્દેશ્ય પૂરો :—

- ૧જિંયામાં જિંચુ જીડનાર પડી છે.
- ૨ને રમકડાં ખૂબજ ગમે છે.
- ૩નો ગ્રેમ નિઃસ્વાર્થી છે.
- ૪જાળવને દિવસે ભાઈને રાખડી બાંધે છે.
- ૫પૂનમને દિવસે રાત્રે પૂર્ણ કળાએ ખીસે છે.

ચોગ્ય વિધેય મૂકો :—

- ૧ આકાશમાં તારા.....
- ૨ વસંત ઋતુ.....
- ૩ મુંબઈ સહેર.....
- ૪ સવારે ઉઠતું એ.....
- ૫ શિયાળાની રાત.....

પ્રકરણ ૩

ક્રિયાપદ, કર્તા અને કર્મ

૬.

- ૧ રામ કૂતરાને મારે છે.
- ૨ હું પુસ્તક લખું છું.
- ૩ મેં '૫૨' બાંધ્યું.
- ૪ મારે રમવું જોઈએ.
- ૫ મારાથી એ કામ જરૂર થશે.
- ૬ મને રાજ્ય જોઈતું નથી.

ઉપરનાં વાક્યોમાં મોટા અક્ષરે છાપેલા શબ્દો જુદી જુદી ક્રિયા દર્શાવે છે : દા. ત. 'મારે છે' એ મારવાની ક્રિયા દર્શાવે છે; 'લખું છું' એ લખવાની ક્રિયા દર્શાવે છે, મોટા 'મારે છે,' 'લખું છું,' 'બાંધ્યું,' 'રમવું જોઈએ' અને 'થશે,' એ શબ્દો ક્રિયાપદો કહેવાય છે.

ક્રિયાનો કરનાર ને કર્તા.

ઉપરના વાક્યોમાં ક્રિયાના કરનાર કોણ છે તે તપાસો.

જેની નીચે લીટી દોરેલી છે એ શબ્દો : 'રામ', 'હું', 'મેં', 'મારે', 'મારાથી', 'મને' ક્રિયાના કરનારને સૂચવે છે એ શબ્દો પોતા પોતાના ક્રિયાપદના કર્તા કહેવાય છે : દા. ત., 'રામ' શબ્દ 'મારે છે' ક્રિયાપદનો કર્તા છે, 'મેં' શબ્દ 'બાંધ્યું' ક્રિયાપદનો કર્તા છે, અને 'મારાથી' શબ્દ 'થશે' ક્રિયાપદનો કર્તા છે.

નોંધ :—ઉપરનાં વાક્યોમાં આવેલા કર્તાઓ જુદી જુદી વિભક્તિમાં છે.

રામ, હું	પહેલી વિભક્તિ
મેં	ત્રીજી વિભક્તિ
મારે, મને	ચોથી વિભક્તિ
મારાથી	પાંચમી વિભક્તિ

આપણી ભાષામાં કર્તા લંગેશ પહેલી વિભક્તિમાંજ આવે એવો નિયમ નથી.

મનોચત્તન ૫ :

નીચેનાં વાક્યોમાંથી ક્રિયાપદ અને કર્તા ઓળખો :—

- ૧ મેં એક દરખીન લીધું છે.
- ૨ રામએ તેને પચીસ મહેર આપી છે.
- ૩ મારી પરીક્ષા કાલે થશે.
- ૪ ઈંદિરા મુઘી બેસી રહી છે.
- ૫ તેનાથી આજે આ કામ થશે નહિ.
- ૬ અરુણને ફરવા જવાનો બહુ શોખ છે.
- ૭ હું આ નગરીની અધિષ્ઠાત્રી છું.
- ૮ તારું કલ્યાણ થાઓ.
- ૯ સવારે સરદારે રાજને પોતાનાં પરાક્રમેની વાત કરી.
- ૧૦ તે બંને વટેમાર્ગે હતો.
- ૧૧ ત્રેવીસસેં વરસ પહેલાં આપણા દેશમાં મૌર્યવંશના રાજાએ રાજ્ય કરતા હતા.
- ૧૨ એક બ્રાહ્મણકન્યા રામ ત્રિદુસાર જોડે પરણી હતી.
- ૧૩ ભગવાન યુદ્ધે લોકોને નવો ધર્મ આપ્યો.
- ૧૪ ભરતી ઓટથી દરિયાનું ખાણી મોલીસે કલાક ફરતુ રહે છે.
- ૧૫ તેનાથી કદી દાન કરી શકાય કે ?

મનોચત્તન ૬ :

ઉપલા મનોચત્તનમાં આવેલા કર્તાઓ કયી કયી વિલક્ષિતમાં છે તે કહો.

૭.

કર્મ

ક

સ્વ

૧ રમેશ કૃતરાને મારે છે.

૧ દરિ દોડે છે.

૨ બેફૂત જમીન ખેડે છે.

૨ પક્ષી બેડે છે

૩ મહેશે આરસી ફાડી નાંખી.

ક માં આવેલા પહેલા વાક્યનું ક્રિયાપદ ‘મારે છે’ એ મારવાની ક્રિયા દર્શાવે છે. ક્રિયાનો કરનાર ‘રમેશ’ છે, એટલે એ ક્રિયા રમે-

શમાં ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ એ ક્રિયાનું પરિણામ ફૂતરાને લોગવવું પડે છે એટલે કે મારવાની ક્રિયાની અસર ફૂતરા ઉપર થાય છે.

એ જ રીતે, ખેડવાની ક્રિયા ખેડૂત કરે છે એટલે કે ક્રિયા ખેડૂતમાં ઉત્પન્ન થાય છે, પણ એ ક્રિયાના પરિણામરૂપે જમીન ખેડાય છે તેથી એ ક્રિયાની અસર 'જમીન' પર થઈ કાઢી શકાય. એજ રીતે, ફોડવાની ક્રિયાની અસર 'આરસી' પર થાય છે.

આવાં ક્રિયાપદોની ક્રિયા કર્તામાં ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ તેનું પરિણામ કે અસર કર્તામાંજ સમાઈ ન રહેતાં કોઈ બીજા પ્રાણી કે પ્રદાર્થ પર થાય છે, ત્યારે તે ક્રિયાપદો સકર્મક કહેવાય છે.

ઉપરના પહેલા વાક્યમાં 'ફૂતરો' મારવાની ક્રિયાના પરિણામને સહન કરે છે. ક્રિયાના પરિણામને સહન કરનાર એવા, પ્રાણી કે પદાર્થસૂચક શબ્દો કર્મ કહેવાય છે. 'ફૂતરો,' 'જમીન' અને 'આરસી' પોતપોતાના વાક્યમાં કર્મ તરીકે આવ્યાં છે.

જ માં આવેલા પહેલા વાક્યનું ક્રિયાપદ 'ઢોડે છે' એ ઢોડવાની ક્રિયા દર્શાવે છે. હરિ એ ક્રિયા કરે છે એટલે કે એ ક્રિયા 'હરિ'માં ઉત્પન્ન થાય છે, અને એનું પરિણામ કે અસર (યાદી જવું વગેરે) પણ હરિનેજ લાગુ પડે છે. ક્રિયાના કરનારા 'હરિ' સિવાયની બીજી વસ્તુ કે પ્રાણી ઉપર એ ક્રિયાના પરિણામની અસર થતી નથી.

એ જ પ્રમાણે, 'ઊડે છે' એ ક્રિયાપદની વ્યાખ્યામાં પણ બને છે.

આવાં ક્રિયાપદોની ક્રિયા કર્તામાં ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેનું પરિણામ કે અસર પણ કર્તામાંજ સમાઈ જાય છે, ત્યારે તે ક્રિયાપદો અકર્મક કહેવાય છે.

૧ ધીમંતે ગાયને પાણી પાચું.

૨ ગોવિંદે બિખારીને રૂપિયો આપ્યો.

૩ વડાપ્રધાને સૈનિકને ચાંદ આપ્યો.

૪ અમરવંદે ખેડૂતને પૈસા ધીમાં.

ઉપરના દરેક વાક્યમાં બળે કર્મો છે; દા. ત., પાવાની ક્રિયાની અસર 'ગાય' અને 'પાણી' બંને ઉપર થાય છે. એટલે 'ગાય'

અને 'પાણી' એ 'પાયું'. ક્રિયાપદનાં બે કર્મો છે.

આવી રીતે વાક્યમાં બે કર્મો આવે છે, ત્યારે નિર્જીવ વસ્તુ સૂચવનારા શબ્દો પ્રધાન કર્મ કહેવાય છે, અને સજીવ પ્રાણી સૂચવનારા શબ્દો ગૌણ કર્મ કહેવાય છે.

'પાણી' એ પ્રધાન કર્મ છે. 'ગાય' એ ગૌણ કર્મ છે. તેવી જ રીતે 'રૂપિયો' પ્રધાન કર્મ છે, અને 'લિખારી' ગૌણ કર્મ છે.

મનોયત્ન ૭ :

ક્રિયાપદ અને કર્મ શોધો :—

- ૧ નાનપણથીજ અશોક મૃગયા કરતો.
- ૨ તેણે વાયવ્ય સરહદના પ્રાંતમાં વ્યવસ્થા અને શાંતિ સ્થાપ્યાં.
- ૩ અશોકનો આત્મા, યુદ્ધના વિપરીત પરિણામો જોઈને, પોતાને ડંખવા લાગ્યો.
- ૪ ગૌતમબુદ્ધે અશોકથી ત્રણસો વરસ પહેલાં નવા ધર્મનો ઉપદેશ કર્યો હતો.
- ૫ બ્રાહ્મણોએ એ ધર્મમાં ધર્મને નામે અનેક રીતરિવાજો દાખલ કર્યાં છે.
- ૬ ઉપગ્રુહ નામના એક શુદ્ધ બિશુએ દિસ્રથી દુઃખી બનેલા રાજાને સાત્વન આપ્યું હતું.
- ૭ ઍરિકમે બાગીકો ઉનાળામાં ફળ અને નાની માછલી પકડે છે.
- ૮ તેઓ દિવસને અંતે જરૂર પૂરતો ખોરાક મહા મહેનતે મેળવે છે.
- ૯ રામચંદ્ર જરતને ગાદી સોંપીને વનમાં ચાલી ગયા.
- ૧૦ રાવણને તેના દિનેશ્વરોએ પુષ્કળ ઉપદેશ કર્યો.

મનોયત્ન ૮ :

પ્રધાન કર્મ અને ગૌણકર્મ શોધી કાઢો :

- ૧ તમે મને તમારી એપડી આપી શકશો ?
- ૨ રમણે તેના લાકડેને સિખામણ આપી.
- ૩ હું તમારા સંદેશો તમારા લાકડેને પહોંચાડીશ.
- ૪ યુદ્ધમાંથી પાછા ફરેલા સૈનિકને રાજાએ સોનાનો ચાંદ આપ્યો.

- ૫ નાના બાગેકાને મિલ્લુભાઈ રસપૂર્વક વાતો કહી શકે છે.
- ૬ ચિત્રલેખાએ મોતીનો દાર તેની સખીને આપી દીધો.
- ૭ તમે નકશામાં ગંગાનદી બતાવી શકશો !
- ૮ હું તમને યુરોપી પ્રાચીન સાહસિક મોજનો સ્વાદો ખ્યાલ આપીશ.
- ૯ મારા મિત્રે સ્થળે ફરીને મને તમેશ્વરનું અદ્ભુત મંદિર બતાવ્યું.
- ૧૦ મેં તેને આદર અને બેસવા માટે આમન આપ્યું.

પ્રકરણ ૪

ઉદ્દેશ્ય (વાચ્ય), કર્તા અને કર્મ

૮. ૧ રામ દોડ્યો.

૨ મેં ઘોડાગાડી ખરીદી.

૩ હું મુખાઈ જનાર છું.

૪ મારે ગામ જવાનું છે.

૫ મારાથી તે કામ કરાયું.

૬ તેનાથી ચીમની બાંગી ગઈ.

૭ મારાથી રમાશે. (રમવાનું રમાશે)

૮ તેનાથી ઢોડાશે. (ઢોડવાનું ઢોડાશે)

ઉપરનાં વાક્યોમાં, મોટા અક્ષરે છાપેલા દરેક શબ્દ માટે વિધાન કરવામાં આવ્યું છે. એટલે એ દરેક શબ્દ ઉદ્દેશ્ય તરીકે વપરાયો છે.

પહેલાં ચાર વાક્યોમાં, ‘રામ,’ ‘મેં,’ ‘હું,’ ‘મારે’ એ ઉદ્દેશ્ય શબ્દો તે તે વાક્યમાં કર્તાઓ છે.

પાંચમા અને છઠ્ઠા વાક્યમાં, ‘કામ’ અને ‘ચીમની’ એ ઉદ્દેશ્ય શબ્દો તે તે વાક્યમાં કર્મ છે.

સાતમા અને આઠમા વાક્યોમાં ‘રમવાનું’ ‘ઢોડવાનું’ એ ઉદ્દેશ્ય શબ્દો તે તે વાક્યના ક્રિયાપદનો ભાવ છે.

આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે ઉદ્દેશ્ય તરીકે કોઈવિધ કર્તા, કોઈવિધ કર્મ અને કોઈવિધ ક્રિયાનો ભાવ આવે છે.

- ૯ અશોકે મગધમાં નિરાધારને રહેવા માટે ધર્મશાળાઓ બંધાવી હતી.
- ૧૦ એ ઉપરાંત તેણે હામગમ ધોરી રસ્તા પર કૃવા, ચોતરા, વાવ વગેરે બંધાવ્યાં.
- ૧૧ તેણે બૌદ્ધ ધર્મના નિયમો નક્કી કરવા માટે બૌદ્ધ સાધુઓની એક મોટી સભા મેળવી.
- ૧૨ તેનાથી દોડી સકાશે નહિ.
- ૧૩ પેટમાં દુઃખે છે.
- ૧૪ મારાથી વંચાયું નહિ.
- ૧૫ ગુરુસામાં તેનાથી રડી દેવાયું.
- ૧૬ ત્રિમળાથી મારી ચોપડી ખોવાઈ ગઈ.
- ૧૭ અંગ્રેજોને બંગાળના નવાબ તરફથી જાગૃતની હિવાનીનો હુકમ મળ્યો.
- ૧૮ દાદાભાઈ દિંદે પાછા ફરતાં, તેમને મુખાઈની પ્રજા તરફથી એક માનપત્ર આપવામાં આવ્યું.
- ૧૯ કરુણ દ્રશ્ય જોતાં રમણથી રૂદન થઈ ગયું.
- ૨૦ જગદીશથી તેની માનો ગુસ્સો સહન થઈ શક્યો નહિ.

પ્રકરણ ૫

કરુણ રચના

૬. ક	૬. ક
૧ હું ચોપડી વાંચું છું.	૧ મારાથી ચોપડી વંચાય છે.
૨ મેં પુસ્તક લખ્યું	૨ મારાથી પુસ્તક લખાયું.
૩ છગન દૂધ પીશે.	૩ છગનથી દૂધ પીવાશે.
- ક માં આપેલાં વાક્યોને તેમનો અર્થ કાઢ્યમ રાખી, બીજી રચના મુજબ ક માં બતાવ્યા પ્રમાણે લખી શકાય છે; દા. ત., ‘હું વાંચું છું’ અને ‘મારાથી ચોપડી વંચાય છે’ એ બન્ને વાક્યોનો અર્થ એકજ છે, છતાં બન્નેની રચના એક નથી, પરંતુ જુદી છે.
- પહેલા વાક્યમાં ‘હું’ એ ઉદ્દેશ્ય છે, પરંતુ એજ ‘હું’ બીજા

ક્રિયાપદોનો માત્ર કર્તા જ ઉદ્દેશ્ય હોય છે એવો નિયમ નથી.

[નોંધ : આપણી ભાષામાં મને, તેને વગેરે બે રીતે વપરાય છે : (૧) કર્તાના અર્થમાં એ વપરાય છે; (૨) રૂચિ બતાવનારા ધાતુઓ, જેવા કે : ગમતું, રુચતું, કાવતું, માફક આવતું, ઠીક લાગતું, અનુકૂળ પડતું વગેરેના સંબંધમાં, કર્તા તરીકે નહિ, પરંતુ વિશેષ પક્ષના સંબંધી તરીકે વપરાય છે; ઇ. ત. :

૧ કર્તાના અર્થમાં :

તેને કામે મુંઝાઈ જતું છે.

મગનને આ કાર્ય કરતું છે.

૨ સંબંધ દર્શાવનારા પદ તરીકે :

મને આ કૃળ ગમતું નથી.

તેને મુંઝાઈની હવા અનુકૂળ પડતી નથી.

જ્યારે આવી રીતે નામ કે સર્વનામ ચોથી વિભક્તિમાં કર્તાના અર્થમાં આવે, ત્યારે તે ઉદ્દેશ્ય હોય છે; પરંતુ, જ્યારે એજ શબ્દો ઉપર બતાવેલા ધાતુઓ સ્થિત વપરાય અને સંબંધ દર્શાવનારા પદ તરીકે આવે, ત્યારે તે ઉદ્દેશ્ય બનતા નથી. તેઓ વિશેષ પક્ષમાં ક્રિયાપદના સંબંધમાં આવી તેના અર્થમાં બધારો કરે છે.]

મનોચલ ૯ :

નીચેનાં વાક્યોમાં કર્તા, કર્મ કે ભાવ ઉદ્દેશ્ય છે તે કહો :

૧ માગવાની માદીએ બ્રાજ નામે એક પ્રખ્યાત રાજ્ય યઈ ગયો.

૨ તે વિદ્યાનો શોખીન હતો.

૩ સૂરત ગુજરાતનું જુનું અને પ્રસિદ્ધ શહેર છે.

૪ ગુજરાતના સુખી તરફથી અંગ્રેજોને વેપાર કરવાની પરવાનગી મળી હતી.

૫ શિખિરાજ્યએ શરણે આવેલા કબૂતરને અભય દાન આપ્યું.

૬ હે કૂર પક્ષી ! આ ગરીબ પંખીકું તારા લાયથી કંપે છે.

૭ રાજ્યએ નબળાનું રક્ષણ કરતું જોઈએ.

૮ મગધને હાલ બિહાર કહે છે.

૧ દા. ત. 'મારાથી ગામ જવાય છે' એમાં જવાનો લાવ (જવાનું) એ ઉદ્દેશ્ય બને છે.

'[નોંધ :—અંગ્રેજીમાં સકર્મક ક્રિયાપદને/ Passive voice નું રૂપ અપાય છે. આપણી ભાષામાં અકર્મક ક્રિયાપદને પણ કરણ રચનામાં વાપરી લેવાય છે.]

પ્રકરણ ૬

ક્રિયાપૂરક

૧૦. ક

- ૧ તે ભાસે છે.
- ૨ ગુલાબ છે.
- ૩ છોકરા નીવડશે.
- ૪ એ મનાય છે.
- ૫ રામચંદ્ર થશે.

ખ

- ૧ મગન દોરે છે.
- ૨ રમા વાંચે છે.
- ૩ ખિસ્કોલી ખાય છે.
- ૪ સુગં બેગે છે.
- ૫ તારા પ્રકાશે છે.

ઉપરના ક અને જ નાં વાક્યો સરખાવો :—

ખત્રેમાં ક્રિયાપદો અકર્મક છે. જ નાં વાક્યોનો અર્થ સમજાય છે; ક નાં વાક્યોનો અર્થ અપૂરો રહે છે—પૂરો સમજાતો નથી. એજ વાક્યોને નીચે પ્રમાણે ફરી લખવાથી એ વાક્યો અર્થમાં પૂર્ણ બને છે.

- ૧ તે માંદો ભાસે છે.
- ૨ ગુલાબ રાતું છે.
- ૩ છોકરા સારો નીવડશે.
- ૪ એ ભલો મનાય છે.
- ૫ રામચંદ્ર હોશિયાર થશે.

આ વાક્યોમાં માંદો, રાતું, સારો, ભલો, હોશિયાર એ શબ્દો ક્રિયાપદોને ઉદ્દેશ્ય વિશે વિધાન કરવામાં મદદ કરે છે, એટલે એ શબ્દો ક્રિયાપૂરકનું કાર્ય કરે છે.

વાક્યમાં પોતાનું સ્વરૂપ ણદલીને કરણ કે સાધનનું રૂપ ધારણ કરે છે; અને તેથી તે ‘મારાથી’ એ શબ્દનું રૂપ ધારણ કરે છે. પહેલા વાક્યમાં, “હું” શબ્દ વડે બંતે ક્રિયા કરવાનો ગુણ સૂચવાય છે, પણ બીજા વાક્યમાં, ‘મારાથી’ એ શબ્દ ‘જેના વડે ક્રિયા થાય છે’ એવા કરણનો અથવા સાધનનો અર્થ સૂચવે છે.

આમ અવાથી ‘હું’ શબ્દ વાક્યમાં જેલું પ્રધાન સ્થાન ભોગવે છે તેવું ‘મારાથી’ શબ્દ ભોગવી શકતો નથી; અને એને રથળે, વાક્યમાં બીજોજ શબ્દ પ્રધાન સ્થાને આવે છે. પહેલા વાક્યમાં “હું” ઉદ્દેશ્ય છે, કારણ એને વિશે વિધાન કરવામાં આવે છે; પરંતુ બીજા વાક્યમાં, ‘મારાથી’ શબ્દ ગૌણ સ્થાને આવતાં, વિધાન ‘ચોપડી’ વિશે થાય છે; અને તેથી વાક્યમાં ઉદ્દેશ્ય ‘ચોપડી’ બને છે.

આવી રીતે, મૂળ વાક્યનું ઉદ્દેશ્ય જે રચનામાં કરણ રૂપે આવે, તે રચનાને કરણ રચના કહે છે. [અંગ્રેજીમાં એ Passive voice કહેવાય છે.]

સકર્મક ક્રિયાપદ બ્યારે કરણ રચનામાં વપરાય છે, ત્યારે તેનું કર્મ ઉદ્દેશ્ય બને છે.

ક માં ‘હું,’ ‘મેં,’ ‘છગન’ એ જુદાં જુદાં વાક્યોના ઉદ્દેશ્યો છે.

જ માં ‘ચોપડી,’ ‘પુસ્તક’ તથા ‘દૂધ’ જુદાં જુદાં વાક્યોના ઉદ્દેશ્યો છે.

ક

જ

૧ હું છું છું

૧ મારાથી લસાય છે. (લસવાનું)

૨ તે ગામ ગાય છે.

૨ તેનાથી ગામ જવાય છે

(જવાનું)

ઉપર ક માં આપેલાં વાક્યોને જ માં કરણ રચનામાં લખ્યાં છે.

એ વાક્યોનાં ક્રિયાપદ અકર્મક છે.

બ્યારે અકર્મક ક્રિયાપદ કરણ રચનામાં આવે છે, ત્યારે ક્રિયાપદનો ભાવ ઉદ્દેશ્ય બને છે,

દા. ત. 'મારાથી આગ જવાય છે' એમાં જવાનો ભાવ (જવાનું) એ ઉદ્દેશ્ય બને છે.

[નોંધ :—અંગ્રેજીમાં સકર્મક ક્રિયાપદનેજ Passive voice નું રૂપ આપાય છે. આપણી ભાષામાં અકર્મક ક્રિયાપદને પણ કરણ રચનામાં વાપરી સહાય છે.]

પ્રકરણ ૬

ક્રિયાપૂરક

૧૦. ક

૧ તે ભાસે છે.

૨ ગુલાબ છે.

૩ છોકરો નીવડશે.

૪ એ મનાય છે.

૫ રામચંદ્ર ચશે.

જ

૧ મગન થોડે છે.

૨ રમા વાંચે છે.

૩ ખિસ્મોલી ખાય છે.

૪ સૂરે જાગે છે.

૫ નારા પ્રકાશે છે.

ઉપરના ક અને જ નાં વાક્યો સરખાવો :—

બંનેમાં ક્રિયાપદો અકર્મક છે. જ નાં વાક્યોનો અર્થ સમજાય છે; ક નાં વાક્યોનો અર્થ અધૂરો રહે છે—પૂરો સમજાતો નથી.

એજ વાક્યોને નીચે પ્રમાણે ફરી લખવાથી એ વાક્યો અર્થમાં પૂર્ણ બને છે.

૧ તે માંદો ભાસે છે.

૨ ગુલાબ રાતું છે.

૩ છોકરો સારો નીવડશે.

૪ એ ભલો મનાય છે.

૫ રામચંદ્ર હોશિયાર ચશે.

આ વાક્યોમાં માંદો, રાતું, સારો, ભલો, હોશિયાર એ શબ્દો ક્રિયાપદોને ઉદ્દેશ્ય વિશે વિધાન કરવામાં મદદ કરે છે, એટલે એ શબ્દો ક્રિયાપૂરકનું કાર્ય કરે છે.

આવી તત્તાનાં ક્રિયાપદો જેવાંકે : છે, લાગે, નીવડશે, મનાય છે, વગેરે ઉદ્દેશ્ય વિશે પૂર્ણપણે વિધાન કરી શકતાં નથી. ન્યારે જ નાં વાક્યોમાં વપરાયલાં અકર્મક ક્રિયાપદો પોતાનો અર્થ સંપૂર્ણપણે દર્શાવી શકે છે; એવાં ક્રિયાપદોને અર્થ પૂરો કરનાર બીજા શબ્દની જરૂર પડતી નથી.

ઉદ્દેશ્ય વિશે વિધાન કરવામાં ક્રિયાપદોને મદદ કરનાર શબ્દો ક્રિયા-પૂરક કહેવાય છે.

મનોચત્ન ૧૦ :

ક્રિયાપૂરક શોધી કાઢો :—

- ૧ હિમાલય ગિરો પર્વત છે.
- ૨ સદાશિવ ખૂશ દેખાય છે.
- ૩ મોહનસિંગ કાલો બને છે.
- ૪ રાત્રે તારાઓ અદ્ભુત દેખાય છે.
- ૫ તે સૈનિક વીર નીવડશે.
- ૬ તે માગ ઉપર છે.

૧૧. ક

જ

૧ રાજેન્દ્રે કૃતરાને માર્યો.	૧ રાજાએ સૈનિકને...બનાવ્યો.
૨ દિનકરે ભાષણ આપ્યું.	૨ એ પક્ષીને અમે...કહીએ છીએ.
૩ લક્ષ્મીએ દૂધ પીધું.	૩ મેં તેને...ધાર્યો હતો.
૪ હાથીએ નાગિયેર ફેંજ્યું.	૪ મને તે છેકરો...માલમ પડ્યો.

ઉપરના ક અને જ નાં વાક્યો સરખાવો :—

ગાંત્રેમાં ક્રિયાપદો સકર્મક છે. ક નાં વાક્યોનો અર્થ સમજાય છે. જ નાં વાક્યોનો અર્થ, કર્મ હોવાં છતાં, અપૂરો રહે છે. નીચે પ્રમાણે કરી લખવાથી જ નાં એ વાક્યો અર્થમાં પૂર્ણ બને છે.

- ૧ રાજાએ સૈનિકને સેનાધિપતિ બનાવ્યો.
- ૨ એ પક્ષીને અમે કબૂતર કહીએ છીએ.
- ૩ મેં તેને ઘરેલા ધાર્યો હતો.
- ૪ મને તે છેકરો વિનથી માલમ પડ્યો.

ઉપર મોટા અક્ષરે છાપેલા શબ્દો ક્રિયાપૂરકનું દર્શક છે. સેનાધિપતિ, કમ્બુજ, હાલો, વિનયી, એ ક્રિયાપૂરકો છે.

ઉપલા શબ્દો પોતપોતાના વાક્યોમાં ક્રિયાપદોને કર્મ સંબંધે અર્થ પૂરો કરવામાં, ક્રિયાપૂરક શબ્દો તરીકે આવી, મદદ કરે છે.

નોંધ:—અકર્મક ક્રિયાપદનાં ક્રિયાપૂરકો ઉદ્દેશ સાથે સંબંધ ધરાવે છે, અને અપૂર્ણ ક્રિયાવાચક અકર્મક ક્રિયાપદનાં ક્રિયાપૂરકો કર્મ સાથે સંબંધ ધરાવે છે; દા. ત, ૧. રામ મોઠો બાસે છે. આમાં 'મોઠો' શબ્દ 'રામ' એ ઉદ્દેશ સાથે સંબંધ ધરાવે છે.

૨. રાજાએ તેને પ્રધાન બનાવ્યો. આમાં 'પ્રધાન' શબ્દ 'તેને' એ કર્મ સાથે સંબંધ ધરાવે છે.

૧૨. વાક્યમાં ક્રિયાપૂરકો ચાર રીતે આવી શકે છે:—

૧ નામ	રામચંદ્ર રાજા છે.
	રાજાએ તેને પ્રધાન બનાવ્યો.
૨ વિશેષણ	ફૂલ મુગંધીદાર છે
	તેણે તેને હાલો કવો.
૩ ક્રિયાવિશેષણ	સુધીર અહીં છે
૪ કૃત-વિશેષણ	

તે ભરેલો લાગ્યો

૧૩. ઘોડાંક અપૂર્ણ ક્રિયાપદો :

થવું, હોવું, કેળાવું, બનાવવું, નીમવું, લાસવું, લાગવું, માલમ પડવું, કહેવું, ધારવું, ઘૂંટવું, ઠરવું, મૂકવું, ગણાવું, રાખવું, વગેરે.

અનાયત્ન ૧૧ :

ક્રિયાપૂરક શોધી કાઢો:—

- ૧ સલાએ જવાહરને પ્રમખ ચૂલ્યા
- ૨ ઈલેક્ટ્રી પ્રજ્વળે જ્યોર્જ દ્વારે રાજા બનાવ્યો.
- ૩ નેપોલિયનને છેલ્લી છતે ઉ-મત્ત કર્યો.
- ૪ ગેરીબાટ્ટીએ ઈટલીને સ્વતંત્ર કર્યું.

૫ મદારીએ સાપને છૂટા મૂક્યો.

૬ રમેશ નાસ્તિક મટીને આસ્તિક થયો

૭ દરથી હુમરો રગિયામણા.

૮ દરવાને સાદા વેશમાં સજ્જ થયેલા રાજા જારને ખેડૂત ધાર્યો.

૯ દેશભિમાન એ મોટો સદ્ગુણ ગણાય છે.

૧૦ મને તે ગાંડા જેવા લાગે છે.

૧૪. પૃથક્કરણનો અભ્યાસ :

નીચેનાં વાક્યોનું પૃથક્કરણ, નીચે બતાવેલા કોષ્ટક પ્રમાણે કર્યું છે.
તે તપાસો અને તેનો અભ્યાસ કરો :

૧ હરિ ઉઘે છે.

૨ કથાકારે રાજાને વાર્તા કરી.

૩ રાજેન્દ્રે કૂતરાને માર્યો.

૪ નેપોલિયનને છેલ્લી જીતે ઉન્નત કર્યો.

૫ સભાએ જવાહરને પ્રમુખ ચૂંટ્યા.

નં.	ઉદ્દેશ્ય	વિધેય		
		ક્રિયાપદ	કર્મ	ક્રિયાપૂરક
૧	હરિ	ઉઘે છે	—	—
૨	કથાકારે	કહી	રાજાને, વાર્તા	—
૩	રાજેન્દ્રે	માર્યો	કૂતરાને	—
૪	છેલ્લી જીતે	કર્યો	નેપોલિયનને	ઉન્નત
૫	સભાએ	ચૂંટ્યા	જવાહરને	પ્રમુખ

મનોયન ૧૨ :

બતાવેલા કોષ્ટક પ્રમાણે પૃથક્કરણ કરો :—

૧ મારો થોડો ધવાયો હતો.

૨ મેં મારી માડી વેચી નાંખી છે.

૩ આ કામગીર ફેંટી દો.

૪ આગ ગંગાધરે દેશમુખને અંગ્રેજી શીખવ્યું.

૫ લોકો ગલરાયલા દેખાય છે.

૬ એ વાત નિશ્ચિત છે.

૭ પુસ્તક અહીં છે.

૮ થોડા તમેજામાં છે.

૯ મગન મારે ભાઈ છે.

૧૦ બાહી તેલ વાળને નરમ રાખે છે.

૧૧ કવકા મનુષ્યો બોલકણાને મૂર્ખ બનાવે છે.

૧૨ જાદુગરે કાંકરાનાં ફૂલ બનાવી દીધાં.

૧૫. ક્રિયાપૂરકના સ્વરૂપ વિશે સ્પષ્ટતા:

૧ આણુ પર્વત છે.

૨ તે ડાહ્યો છે.

ઉપરના પહેલા વાક્યમાં ‘પર્વત’ શબ્દ એ ‘આણુ’ ને માટે જ વપરાયેલો છે, એટલે એ બે જુદી વસ્તુઓ નથી પણ એક જ છે અને એ બન્ને શબ્દો વચ્ચે એક વસ્તુને નિરૂપવાનો સંબંધ છે. એ જ રીતે ‘તે’ અને ‘ડાહ્યો’ એ શબ્દો વચ્ચે સંબંધ છે.

કર્મ અને ક્રિયાપૂરકનો તફાવત:—

૧ તેણે લિખારીને રૂપિયો આપ્યો.

૨ રાજાએ તેને સરદાર બનાવ્યો.

ઘણી વાર કર્મ અને ક્રિયાપૂરક એ બે વચ્ચેનો ફરક સ્પષ્ટ રીતે ન સમજાવાથી, એમાં વિદ્યાર્થીઓ ગોટાળો કરે છે. ઉપર જણાવેલાં વાક્યોપૈકી, પહેલા વાક્યમાં, ‘લિખારી’ અને ‘રૂપિયો’ એ બન્ને કર્મો છે. એ બન્ને કર્મો એકબીજાંથી સ્વતંત્ર કે ભિન્ન વસ્તુઓ છે. બ્યારે બીજા વાક્યમાં ‘તેને’ એ કર્મ છે, અને ‘સરદાર’ એ ક્રિયાપૂરક છે. ‘તેને’ અને ‘સરદાર’ એ બે વ્યક્તિઓ ભિન્ન નથી, પણ એ બન્ને શબ્દો એક જ વ્યક્તિને માટે વપરાયા છે. જે વ્યક્તિ ‘તેને’ શબ્દથી દર્શાવાઈ છે, તે જ વ્યક્તિ સંબંધે ‘સરદાર’ શબ્દ વપરાયો છે. આમ

‘તેને’ અને ‘સરદાર’ એ બે પદો વચ્ચે એકબીજા વ્યક્તિને નિર્દેશવાનો સંબંધ છે.

પ્રકરણ ૭

ઉદ્દેશ્ય (વાચ્ય) વર્ધક, કર્મવર્ધક, ક્રિયાવર્ધક

૧૬.

- ૧ લાલ ઘોડો દોડે છે.
- ૨ તે મારો ભાઈ હરશે.
- ૩ અમારા મિત્રો કાસે આવશે.
- ૪ છોકરાની ટોપી પડી ગઈ.
- ૫ ફરતી ચગડેગ મેળામાં હોય છે.

ઉપરના દરેક વાક્યમાં મોટા અક્ષરે છાપેલા શબ્દો તે તે વાક્યના ઉદ્દેશ્યને વિશે કંઈક હકીકત પૂરી પાડે છે, અને તેના અર્થમાં વધારો કરે છે. જેમકે, ‘લાલ’ શબ્દ ‘ઘોડો’નું વર્ણન કરે છે. આવા શબ્દો ઉદ્દેશ્ય વર્ધક કહેવાય છે.

ઉદ્દેશ્યના વધારા કેટલા પ્રકારના હોય છે તે નીચે જણાવ્યું છે :—

વાક્ય	ઉદ્દેશ્યનો વધારો	પ્રકાર
૧	લાલ	વિશેષણ
૨	મારો ભાઈ	સમાનાધિકરણનું નામ
૩	અમારા	છટ્ટી વિભક્તિનું સર્વનામ
૪	છોકરાની	છટ્ટી વિભક્તિનું નામ
૫	ફરતી	ક્રૃત

૧૭.

કર્મવર્ધક

- ૧ મેં ઘોળો ઘોળ ખરીદ્યા.
- ૨ આપણે સૌથી મહાન મોગલ, અકબરને જોગખીએ છીએ.
- ૩ તેણે તમારા ઘોડાને દોડવ્યો.

૪ અમે રાજેન્દ્રના ભાઈ, સુધીરને ઓળખીએ છીએ.

૫ તેઓએ ઝિગતો ચંદ્ર ભેળો.

૬ દુર્ગળા મનુષ્યને કોઈએ ધિક્કારવો નહિ.

ઉપલાં વાક્યમાં મોટા અક્ષરે છાપેલા શબ્દો પોતપોતાના વાક્યમાં કર્મ વિશે કંઈક હકીકત પૂરી પાડે છે, અને કર્મનો વધારો બતાવે છે. એવા શબ્દો કર્મવર્ધક કહેવાય છે.

નોંધ :—ઉદ્દેશ્યવર્ધકના જેટલા જ કર્મવર્ધકના પ્રકાર હોય છે.

નીચે બતાવ્યા પ્રમાણે ઉદ્દેશ્યવર્ધક અને કર્મવર્ધક કોણકમાં લખી શકાય.

૧ લાલ ઘોડો દોડે છે.

૨ મેં ઘોળા ઘોડો ખરીદ્યો.

ક્ર. નં.	ઉદ્દેશ્યવર્ધક	કર્મવર્ધક
૧	લાલ	—
૨	—	મીળ્યા

મનોમત્ત ૧૩ :

ઉદ્દેશ્યવર્ધક અને કર્મવર્ધક શોધી કોણકમાં પૂરે :—

૧ મારા પિતાએ આ ઘર પદર વર્ષ પહેલાં બાંધું હતું.

૨ ખાટી જસ પીવી જ્વેઈએ નહિ.

૩ આ વર્ષે જુલારનો પાક થશે.

૪ મારા ચુરુ એ મને એક સારી ચોપડી વાંચના આપી.

૫ ઉદાર રાજાએ પ્રધાનની જુદી વખાણી.

૬ આરસપહાણનો તાજમહાલ એક અમર કૃતિ છે.

■ મહાવાકાક્ષી નેપેત્રિયનને જગતનું રાજ્ય છતવુ હતું.

■ પ્રથમ મોગલ સહેનશાહ, બાબરે પોતાના પુત્ર માટે આજુ આપ્યો હતો.

૮ મરુદલાને છેડે લાંગેરું ઘર છે.

૧૦ લખ્યા લેખ મિથ્યા થતા નથી.

- ૧૧ માગાપનું કયું કરવું જોઈએ.
- ૧૨ બતાવેલું કાર્ય સારો નોકર તરત કરે છે.
- ૧૩ તેણે દોડતી ગાડી પકડી.
- ૧૪ અમનશત્રુ શુદ્ધ પ્રેમથી સમસ્ત જગત જીત્યું.
- ૧૫ ક્ષમાની મર્નિ, ધણિસ્તે તેના સત્તુઓને માફ કર્યાં.
- ૧૬ હોશિયાર મનુષ્યો સ્વનંત્રતાને ચાહે છે.
- ૧૭ ચીનની નદીઓમાં, દર વર્ષે, ભારે પૂર આવે છે.
- ૧૮ ઉનાળાના દિવસો નાના મોટા સૌને ગમતા નથી.
- ૧૯ ધોધમાર વરસાદ ગરીબોનાં ઝૂંપડાંને નુકશાન કરે છે.
- ૨૦ કેરીનાં ઝૂંમખાંઓ આંગાની ઝાગને નમાવે છે.

૧૮.

ક્રિયાવર્ધક

- ૧ બજારમાં શાકભાજી વેચાય છે.
- ૨ સવારમાં પખીઓ કલ્લોલ કરે છે.
- ૩ મુશીકા મોટેથી રડી પડી.
- ૪ આપણે જીવવાને ખાધએ છીએ.
- ૫ કેમ ઉદાસ જણાઓ છો ?
- ૬ મારાથી પુસ્તક અપાશે નહિ.

ઉપરના દરેક વાક્યમાં મોટા અક્ષરે છાપેલા શબ્દો તે તે વાક્યના ક્રિયાપદના અર્થમાં વધારો કરે છે, કારણ કે ક્રિયા કેવી રીતે બની, ક્યાં બની વગેરે હકીકત એ શબ્દો જણાવે છે. એ દરેક શબ્દ ક્રિયાવર્ધક કહેવાય છે.

ક્રિયાવર્ધક કેટલા પ્રકારના હોય છે તે નીચે જણાવ્યું છે :—

વાક્ય	ક્રિયાવર્ધક	પ્રકાર
૧	બજારમાં	સ્થળવાચક
૨	સવારમાં	કાળવાચક
૩	મોટેથી	રીતિવાચક
૪	જીવવાને	હેતુવાચક
૫	કેમ	પ્રશ્નવાચક

૬ મારાથી કરણવાચક

મનોયત્ન ૧૪ :

ક્રિયાવર્ધક શોધી કાઢો :—

- ૧ સાંજે, મુનિઓના આશ્રમમાં આર્યના થાય છે.
- ૨ ઉનાળામાં લોકો હવા ખાવા જાય છે.
- ૩ જગદીશ શ્રદ્ધામણને દોડીને પકડ્યો.
- ૪ કૃષ્ણસાસ ઝડપથી સ્ટેશનને જાય છે
- ૫ તેનો પીછો કેમ પકડ્યો છે ?
- ૬ તમે ક્યારે જવાના છો ?
- ૭ તમે ક્યાં રહો છો ?
- ૮ કમળથી તે ચોરને પકડવામાં આવ્યો.
- ૯ તે હંમેશાં ધીરથીજ બોલે છે.
- ૧૦ સવારે તળાવમાં કમળો ખીલે છે.

૧૬.

પૃથક્કરણનો અભ્યાસ

ઉદ્દેશ્ય	ઉદ્દેશ્ય-વર્ધક	વિધિ				
		ક્રિયાપદ	કર્મ	કર્મવર્ધક	ક્રિયાપૂરક	ક્રિયાવર્ધક
આર્યના	—	થાય છે	—	—	—	સાંજે, આશ્રમમાં
પુદ્ગે	અગત્યશયુ	દ્રવ્યું	જમત	સમસ્ત	—	પ્રેમથી
તેણે	બાહ્યી	રાખે છે	વાળને	આપણા	નરમ	હંમેશાં
પદ્મપ્રિયે	ક્ષમામર્તિ	માકે કર્યા	શયુઓને	તેના	—	—

નીચે આપેલાં વાક્યોનું પૃથક્કરણ ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે કોષ્ટકમાં કર્યું છે; તેનો અભ્યાસ કરો :—

૧ સાંજે આશ્રમમાં આર્યના થાય છે.

- ૨ અખતશત્રુ બુદ્ધે સમસ્ત જગતને પ્રેમથી ઇચ્છું.
- ૩ આત્મી તેલ આપણા વાગને હમેશા નરમ રાખે છે.
- ૪ કામામર્તિ ઇશુખિસ્તે તેના શત્રુઓને માફ કર્યાં.

મનોચત્ન ૧૫ :

નીચેનાં વાક્યોનું પૃથક્કરણ કરો :

- ૧ મારામાં ભયંકર રુચ્યતા એકાએક કર્યાંથી આવી ?
- ૨ મહારાણીની રીતભાત દબદબાવાળી હતી.
- ૩ લગ્નમાં ધણા સૈનિકો ઘાયલ થયા.
- ૪ સવારમાં પક્ષીઓ માળામાં ગીત ગાય છે.
- ૫ રાગ અરોઠે અહિંસાનો ધર્મ પ્રેમથી સ્વીકાર્યો.
- ૬ સાપ ઝડપથી દોડી ચકે છે.
- ૭ ગામડામાં ખેડૂતો મહેમાનોનું સ્વાગત ભાવથી કરે છે.
- ૮ તીડ બહુ ખાઉધરાં હોય છે.
- ૯ રાત્રે, આકાશમાં તારાઓનું સૌંદર્ય અદ્ભુત હોય છે.
- ૧૦ ફોનો રંગ ઘણીવાર અકચરિત હોય છે.

પ્રકરણ ૮

શબ્દગુરુ

૨૦. નીચેનાં વાક્યો વાંચો અને મોટા અક્ષરે છાપેલા શબ્દો ધ્યાનમાં લો :—

- ૧ વહેલી સવારે ઊંડા આરોગ્યપ્રગટ છે.
- ૨ દેશ ખાતર મરણ ઉત્તમ છે.
- ૩ દપાલ લઈ જતો નોકર દોડી રળો છે.
- ૪ કાળા પૂંડની ચોપડી ખોવાઈ ગઈ છે.
- ૫ મુંદર પીછાંવાળાં પંખીઓ બીડી રવાના છે.
- ૬ ઘેરથી નિશાળે આવતાં રમણ પડી ગયા.
- ૭ આવતી કાલે સવારે ઉત્તમી રાખી છે.

૮ લીની જગ્યામાં મચ્છર પાકે છે.

તમે જોશો કે ‘વહેલી સવારે ઊઠવું,’ ‘દેશ ખાતર મરવું,’ વગેરે મોટા અક્ષરે છાપેલા શબ્દસમૂહો સ્વતંત્ર વાક્યો નથી પણ તે વાક્યોના ભાગરૂપ છે. આ સમૂહો સ્વતંત્ર રીતે કંઈક અર્થ દર્શાવે છે, પણ વાક્યની માફક સંપૂર્ણ અર્થ દર્શાવતા નથી. આવા કંઈક અર્થવાળા શબ્દના સમૂહને શબ્દશુદ્ધિ કે શબ્દસમૂહ કહે છે.

૨૧. નામ શબ્દશુદ્ધિ :

૧ માખાપની સેવા કરવી એ મદાપુષ્પ છે

૨ ઇનામ મેળવવું એ મારી મદરવાકાંક્ષા છે

૩ વહેલી સવારે ઊઠવું એ ક્ષયભક્ષર છે.

ઉપરનાં વાક્યોમાં આવેલા શબ્દશુદ્ધિ ઉદ્દેશ્ય તરીકે આવેલા છે, એટલે એ નામની ગરજ સારે છે, આવા નામની ગરજ સારતા શબ્દશુદ્ધિને નામ શબ્દશુદ્ધિ કહે છે.

મનોયત્ન ૧૬ :

નીચેનાં વાક્યોમાંથી નામ શબ્દશુદ્ધિ શોધો :—

૧ જુકુ બોલવું એ પાપ છે.

૨ પ્રેમ આપીને પ્રેમ મેળવવો મુશ્કેલ નથી.

૩ નિયમિતતાર્થી સફળતા મેળવવી અઘરી નથી.

૪ વેચતી લઘાઈ લેવી એ ડહાપભૂલરેલું નથી.

૫ ધડી ધડી કડવા શબ્દો બોલવા એ યોગ્ય નથી.

૬ દરેકનું ભલું હજીવું એ જીવનનો મહાનિયમ છે.

૭ ધર્મરત્નું સર્વત્ર હોવું એ સમ્ય છે.

૮ અહિંસા ઠાવજ સત્યનું સંધનું જરૂરી છે.

૯ રાત્રે તારાનું નિરીક્ષણ કરવું એ આનંદદાયક છે

૧૦ દેવોને બાળકો પ્રિય હોવાની વાત સાચી છે.

૧૧ દુનિયામાં પ્રમાણિકતાનો જન્મ થવા વિશે મને સંકા નથી.

૧૨ મુશ્કેલીમાં અડગ રહેવું એ માદ રાખવા જેવું છે.

૧૩ દુનિયામાં માતા મહાન હોવાની વાત ખરી છે.

૧૪ આહારવિહારમાં નિમમિતતા એ મુખી જીવનની ચાવી છે.

૧૫ જીવનમાં ધર્મની આવશ્યકતા હોવી અનિવાર્ય છે.

૨૨. વિશેષણ શબ્દગુચ્છ :

૧ રેશમનો બનાવેલો કાટ મારો છે.

૨ સ્વમાન વિનાનું જીવન ધિક્કારને પાત્ર છે.

૩ રૂપ અને મુગંધવાળાં ફૂલો ઝોને પ્રિય હોય છે.

ઉપરના વાક્યોમાં આવેલા શબ્દગુચ્છો વિશેષણ તરીકે આવેલા છે, એટલે એ વિશેષણની ગરજ મારે છે. આવા વિશેષણની ગરજ સારતા શબ્દગુચ્છને વિશેષણ શબ્દગુચ્છ કહે છે.

મનોયત્ન ૧૭ :

વિશેષણ શબ્દગુચ્છ શોધો :—

૧ સૌને રૂપ અને રંગવાળાં પુષ્પો પ્રિય હોય છે.

૨ નદીકિનારે ફરવાનો આનંદ અનુભવવા જોવો છે.

૩ અમે રંગીન પીછાવાળાં પંખીઓ જોયાં.

૪ આરસનો બધેલો તાજ ભવ્ય કૃતિ છે.

૫ મગાનદીનો પટ પવિત્ર ભાસે છે.

૬ હિમાલયની તળેટીમાં આવેલું ઘર્મિલિંગ સુંદર છે.

૭ ઉપનિષદોમાં દર્શવેદો વિચારો અજોડ છે.

૮ અનાસક્તિ યોગને ઉપદેશનું પુસ્તક, ગીતા મહાન ગ્રંથ છે.

૯ ભક્તિ ભરેલાં મનુષ્યો નિર્મળ મનનાં હોય છે.

૧૦ પ્રમાણિકતાની જાપવાળું મુખ રૂઝ રમ્યજ દીસે છે.

૨૩. ક્રિયાવિશેષણ શબ્દગુચ્છ :

૧ વસંત ઋતુના દિવસોમાં પંખીઓ મધુરું ગાય છે.

૨ યોગ્ય મહેનત કરવાથી જીવન સફળ બને છે.

૩ સ્ટેશનની પાસેના બાગમાં સુંદર ફૂલો થાય છે.

૪ હજીવે હજીવે તે ફરવા ગયો.

ઉપરના વાક્યોમાં આવેલા શબ્દગુચ્છો ક્રિયાવિશેષણ તરીકે આવેલા છે. એ શબ્દગુચ્છો અનુક્રમે કાળવાચક, કારણવાચક, સ્થળવાચક

અને રીતિવાચક ક્રિયાવિશેષણનું કાર્ય કરે છે. તેથી ક્રિયાવિશેષણની ગરજ સારતા આવા શબ્દગુચ્છને ક્રિયાવિશેષણ શબ્દગુચ્છ કહે છે.

મનાયત્ન ૧૮ :

ક્રિયાવિશેષણ શબ્દગુચ્છ શોધો :—

- ૧ દિવાળીના દિવસોમાં બાળકો ફટાકા ફેડે છે.
- ૨ નવરાત્રિના દિવસોમાં બાળાઓ ગરબા ગાય છે.
- ૩ મારા ઘરની પાસે એક સુંદર બાગ છે.
- ૪ અમારા ગામના તળાવમાં સુંદર કમળો ખીંચે છે.
- ૫ માળાનાં મણકા ફેરવતાં તે પ્રભુનું નામ લે છે.
- ૬ મહત્વનું કાર્ય હોવાથી તેણે બહારગામ જવાનું માંડી વાળ્યું.
- ૭ વરસાદ પડવાથી રસ્તે કાદવ ચર્મિ ગયો.
- ૮ ધીમે ધીમે તે જોશો.
- ૯ વસંત ઋતુમાં તરુઓ નવાં વલ્લો પારણ કરે છે.
- ૧૦ વરસાદના દિવસોમાં બાળકો કાગળની હોડી બનાવે છે.
- ૧૧ દૂર જવાનું હોવાથી તે જલદી નીકળ્યો.
- ૧૨ પાણિપતના મેદાનમાં બાબર લડ્યો હતો.
- ૧૩ અશોકના સમયમાં અદિત્ય ધર્મ ખૂબ પ્રસર્યો.
- ૧૪ તમવાર અદ્ભુત રીતે ફેરવી રાજાએ બચાવ કર્યો.

૨૪. સ્વતંત્ર શબ્દગુચ્છ :

- ૧ વરસાદ પડતો છતાં, બાળકો બહાર રમતાં હતાં.
- ૨ ઈશ્વર કૃપા થયે, હું નિર્વિદે ત્યાં જઈશ.
- ૩ દિવસો પસાર થતે, તે કુશળ કારીગર બન્યો.

પહેલા વાક્યમાં ‘વરસાદ પડતો છતાં’ એ શબ્દગુચ્છને ‘બાળકો બહાર રમતાં હતાં’ એ વાક્ય સાથે બ્યાકરણની દૃષ્ટિએ કંઈ સંબંધ નથી, માત્ર કંઈ સંબંધ હોય તો તે અર્થની દૃષ્ટિએ છે. એટલે એ શબ્દગુચ્છ સ્વતંત્ર રીતે વાક્યમાં સ્થાન પામેલો છે. એજ રીતે બીજા શબ્દગુચ્છો પણ સ્વતંત્ર રીતે ઊભેલા છે. આવા શબ્દગુચ્છને સ્વતંત્ર શબ્દગુચ્છ કહે છે.

૬ કોઈપણ સંજ્ઞામાં ભૂલું ન બોલતું એ શિષ્યામણ વૌશિગટનને ગમે

ખૂબ ગાતરી હતી.

૭ પાડેશીને આહતું એ ઈશ્વરને આહવા ગરાગર છે.

૮ મારા પિતાએ મને રોજ દૂર સુધી ફરવા જવાનું કહ્યું.

૯ ચારિત્ર્યવાન પુરોગતો પ્રભાવ એ દેશની મૂડી છે.

૧૦ પ્રભુમય જીવન જીવતું એ મુનિઓનો જીવનમંત્ર હતો.

૧૧ મારે તમારું કહેલું કરતું એ ન્યાયની વાત નથી.

૧૨ તમિષતની સંભાગ રાખવાનું મેં તેને કહ્યું.

૧૩ નાનપણથીજ ક્રિકેટની રમત રમવાનું મને ગમતું.

૧૪ સંતોની કૃપા મેળવવી એ નાનીસુની વાત નથી.

૧૫ ધર્મના પુસ્તકોનું અધ્યયન દેશને જરૂરી છે.

૨૬. વિશેષણ શબ્દગુચ્છ :

નીચેનાં વાક્યોમાં વિશેષણ શબ્દગુચ્છ ભૂદી ભૂદી રીતે વપરાયા છે, તેનો અભ્યાસ કરો :—

૧ ગંગા ઉપર આવેલું કલકત્તા બંગાળની રાજધાની છે.

[ઉદ્દેશ સાથે]

૨ મેં રામની માલકીનું ઘર વેચાતું લીધું.

[કર્મની સાથે]

મનોયતન ૨૨ :

વિશેષણ શબ્દગુચ્છ શોધો :—

૧ મનુષ્યોને હેરત પમાડે તેવી ચીજો દુનિયામાં પડેલી છે.

૨ હજીમમાં આવેલાં, સુંવાળા પથ્થરના દુબર જેવાં બાંધકામોને પિરામીડ કહે છે.

૩ ખીજપૂરમાં આવેલો ગોળગુબજ દુનિયામાં સૌથી મોટો ધુમ્મટ છે.

૪ ચીનની ઉત્તરે જાંબેલી, પંદરસો માઈલ લાંબી જંગી દિવાલ નવાઈ જેવી વસ્તુ છે.

૫ મુંબાઈમાં, મલગારદિલ પર આવેલા બાગને ‘લેન્ડિંગ ગાર્ડન’ કહે છે.

૬ એશિયામાઇનોરના નૈર્ઝલ્ય ખૂલે જાર માર્છિ પર આવેલો ટાપુ ‘સેડ્જ’ કહેવાય છે.

- ૭ વિજ્ઞાનથી આવનાં વદાણા મએતની નહેરમાં થઈને આવે છે.
- ૮ ખતામાની નહેરમાં મગની-કેનરની સુખાદીવાળાં સંગેવરો બનાવેલાં છે.
- ૯ આશુ પતેન પર આવેલાં જન દેવાગણો માત્રાગુને મુગ્ધ કરે છે.
- ૧૦ મગકના ધોળા આરસનો બનેલો તાલમદ્દલ કલાનો એક અન્તેક નમનો છે.

૨૭. ક્રિયાવિશેષણ શબ્દગુચ્છ :

નીચેનાં વાક્યોમાં ક્રિયાવિશેષણ શબ્દગુચ્છો સુદી સુદી રીતે વપરાયા છે; તેનો અભ્યાસ કરો :—

- ૧ દરેક વર્ષ પૂર્વે દૂ કરાંગી ગયો હતો. [કાળવાચક]
- ૨ હિમાલયના હુંગરોમાં ઈર્ષાસિમ આવેલું છે. [સ્થળવાચક]
- ૩ કાન પકડીને તે કુતરાને બહાર બેઠો હતો. [રીતિવાચક]
- ૪ ભાણુવાને માટે વિદ્યાર્થીના અભ્યાસ આવે છે. [હેતુવાચક]
- ૫ ચારી કરવા બદલ તેને શિક્ષા કરવામાં આવી. [કારણવાચક]
- ૬ ચિત્રકાર આધારણ પીછી થકે અત્યુત્તમ ચિત્રો સરજી શકે છે. [કરણવાચક]
- ૭ રામચંદ્ર ત્રણ માઈલ સુધી જાણે [માપવાચક]

મનોવર્તન રૂઝ :

ક્રિયાવિશેષણ શબ્દગુચ્છ શોધો :—

- ૧ ત્યાર કેડે મુસાફરો મોટા વેપારીના મુકામે ગયા.
- ૨ ક્ષાત્રર દોડતું દોડતું આવી પહોંચ્યું.
- ૩ વસત ખડુના પ્રભાતમાં કોમલ ગીતો ગાત ગયો.
- ૪ રામાયણના સમયમાં આપણે દેશ સરકુતિની ટોચે હતા.
- ૫ દેશને મુક્ત કરવા ખાતર જેરીબોહરીએ તનતોડ પ્રયત્નો કર્યા.
- ૬ આધ્યાત્મિક જીવન ગાળવાને માટે તે સંન્યાસી થઈ ગયો.
- ૭ કાચદાનો બંગ કરવાને માટે તેને શિક્ષા કરવામાં આવી.
- ૮ બીજાનું પગલી લેવાની દાનત કરવાથી તેણે પોતાનું ચુમાળું.
- ૯ હાથી પોતાની મુંઝવતી નાની ટાંકણી પણ જિંચકી શકે છે.

મનોયત્ન ૧૯ :

સ્વતંત્ર શબ્દશુદ્ધ શોધો :—

૧ નસીબનું પાંદડું ફરતાં, અમે સૌ તાલેવંત બની ગયા.

૨ વખત પીતતાં, દુઃખ બુલાયું.

૩ તેની હાજરી હોવા છતાં, ગુનુઓ ફાવી ગયા.

૪ તાપ પડતો છતાં, અમે નિરુત્સાહી બન્યા નહિ.

૫ વાદ્યું ખરી જતાં, સૂર્ય હસી ઊઠ્યો.

નીચે બતાવેલી રીતે શબ્દશુદ્ધિને કોણકમાં લખી શકાય :—

૧ હિમાલયના દુર્ગમેમાં દાર્જિલિંગ આવેલું છે.

૨ શિરીષ સંગીતનો ખુબ શોખીન છે.

નં.	શબ્દશુદ્ધ	પ્રકાર	રીત
૧	હિમાલયના દુર્ગમેમાં	હિ. વિ. શબ્દશુદ્ધ	સ્થળનામક
૨	સંગીતનો ખુબ શોખીન	નામ શબ્દશુદ્ધ	ક્રિયાપરક

મનોયત્ન ૨૦ :

શબ્દશુદ્ધિના પ્રકારને ઓળખો :—

૧ નિયમિત આદાર કરવો તે ફળવપક છે.

૨ ઉતાવળ કાર્ય કરવું એ સલાહકારક નથી.

૩ લીલાં પાંદડાંવાળાં ઝાંઝા આંખને દુઃખ આપે છે.

૪ માળામાં બેઠેલું પંખી મધુર ગાયન ગાઈ રહ્યું છે.

૫ રાત્રિના સમયે સિંચાળવાં જૂરે છે.

૬ ભર બગરને રસ્તે અકસ્માત થયો.

૭ મેઘમ તાનુઓના મમયમાં દેવો મૂખી દત્તા.

૮ રાજપુતરાણાનાં મેલનામાં રાજપુત્રો નૃત્ય જનકી ગયા છે.

૯ શિરીષ કાગડ કરતે મેર પને કદુષ્ટ છે.

૧૦ માન ગદાં પંખીઓ મનમાં બેસી રહ્યાં છે.

૧૧ સૂર્યાસ્તના મમયે પંખીઓ મદગમાં પડ્યાં ફરે છે.

- ૧૨ બેસતા વર્ષના દિવસે લોકો એકમેકને અભિનંદિ છે.
- ૧૩ સમયનો દુરુપયોગ એ ખરાબ વસ્તુ છે.
- ૧૪ ધર્મનું પાલન એ જીવનને જરૂરી છે.
- ૧૫ શિયાળો પસાર થતાં, કામલો આંગામાં ટટકવા લાગી.
- ૧૬ મંત્રીઓથી ઝૂકી પડતા આંગાઓ રમણીય દેખાય છે.
- ૧૭ કાર્ય પૂરું થતાં, મનુષ્યો ધેર ગયા.
- ૧૮ અનિ હિમત વડે અમે કાર્યને આટોપ્યું.
- ૧૯ ધરમાં માંદગી હોવાને લીધે, હું મિત્રને ત્યાં જઈ શક્યો નહિ.
- ૨૦ તેને પત્ર લખવાની વાત સાચી છે.

૨૫. શબ્દગુચ્છ વિશે વધુ : નામ શબ્દગુચ્છ :
નીચેનાં વાક્યમાં નામ શબ્દગુચ્છ જુદી જુદી રીતે વપસાયા છે તેનો અભ્યાસ કરો :—

- ૧ પાડોશીનું છુરું ઈચ્છિયું મહાપાપ છે. [ઉદ્દેશ્ય તરીકે]
- ૨ નાના બાળકોને ધૂળમાં રમવું ગમે છે. [કર્મ તરીકે]
- ૩ સૂર્યનું પૃથ્વીની આસપાસ ફરવું એ કથન ખોટું છે.
[નામના સમાનાધિકરણમાં]
- ૪ તેઓ ગામ જવાને આતુર હતા. [ક્રિયાપૂરક તરીકે]
- ૫ તે સંગીતનો ખૂબ શોખીન છે. [ક્રિયાપૂરક તરીકે]
- ૬ તમારા આવવા ઉપર તેના આવવાનો આધાર છે.
[ક્રિયાપૂરક તરીકે]

અભ્યાસ ૨૧ :

નામ શબ્દગુચ્છ શોધો :—

- ૧ રાત્રે મોઢી સત સુધી વાંચવું એ તંદુરસ્તીને તુકસાનકારક છે.
- ૨ ગમે તે રીતે નદી જોવાગરી એ તેનો નિશ્ચય હતો.
- ૩ મારા પિતાએ વાચનમાં નિયમિત રહેવાનું મને કહ્યું.
- ૪ સ્ત્રીવનસનને નાનપણથીજ નિયમિત રહેવાનું ગમતું.
- ૫ રામચંદ્રનું વનમાં જવું એ વાન લોકો પ્રીત્તર માની શક્યા નહિ.

- ૧૦ તેણે વાઘનું ઝાકું તલવારના એક ઝાટકે ઉઘાડી દીધું.
- ૧૧ ગયું મહાયુદ્ધ ચાર વર્ષ મુધી ચાલ્યું હતું.
- ૧૨ હિમાલય પર્વત લગભગ પંદરસો માઈલ મુધી હિંદુસ્તાનની ઉત્તરે આવેલો છે.
- ૧૩ આપણા દેશમાં માણસ ચાળીસ વર્ષ મુધી પોતાને જુવાન કહેવડાવી શકે.
- ૧૪ નવરાત્રિના દિવસોમાં, ગુજરાતમાં ગરબા ડેરડેર ગવાય છે.
- ૧૫ ઍરોપ્લેન દ્વારા ઝડપથી મુસાફરી કરી શકાય છે.
- ૧૬ અરવલ્લીના ટુંગરોમાં રાજપુતોના શૌર્યના પડઘા હજીયે સંભળાયા કરે છે.
- ૧૭ આગમાંડી રેશનના પ્લેટફોર્મ પામે આવતાવેતજ મજૂરો જુમ પાડી મૂકે છે.

મનોરથન રજ :

જુદા જુદા પ્રકારના શબ્દગુચ્છો શોધી કાઢો અને કોષ્ટકમાં લખો :—

- ૧ મોગસ પાદશાહ ઔરંગઝેબના ફરબારમાં ઘણા હિંદી કવિઓ હતા.
- ૨ મુધિષ્ટિર દુર્યોધન સાથે જુગાર રમતાં હારી ગયા.
- ૩ તેથી શરત પ્રમાણે, પાંડવોને ચાર વર્ષ મુધી વનવાસ ભોગવવો પડ્યો.
- ૪ આખરે, ઉત્તરકુમારના ખૂબ આગ્રહથી સુદેવેશ્વરે ઉત્તરને લડવા જવાની હા કહી.
- ૫ ઉત્તર, બૃહન્નગ્નાએ જોડેલા રથમાં બેસી, હથિયાર સજી, ઉત્સાહભરે લડવા ચાલ્યો.
- ૬ ચમકારા મારતી નાગી તલવારોને જોઈને તથા ધનુષ્યના ટંકાર સાંભળીને ઉત્તર તો હચમચી ગયો.
- જ ગુજરાતની ઉત્તરે આવેલો આજુ પર્વત લગભગ એક માઈલ જોડેલો બિંચો છે.
- ૮ એ પર્વતની ધારે બાંધેલા રસ્તે જતાં, અદ્ધર માઈલની મુસાફરી કરીને ઉપર પહોંચાય છે.

- ૯ ગ્રીક લોકોના પ્રથિમાં તથા મહાભારતમાં પણ આશુ પર્વતની ઉપત્તિની કથા આવે છે.
- ૧૦ પર્વત પર પડી રહેલા આ સુંદર રાજપુત્રને એક ભરવાડે જોયો.
- ૧૧ વખત જતાં એ રાજપુત્ર પરિસ્ર શુદ્ધિમાન અને દેખાવડે જુવાન થયો.
- ૧૨ પ્રજાનું હિન ન ચાહતુ એ અક્ષમ્ય અપરાધ છે.
- ૧૩ જુના જમાનામાં, બૌદ્ધધર્મ પ્રચારકોને અશોકે પરદેશ મોકલવા એ નાનીસુની વાત ન કહેવાય.
- ૧૪ નાના ફડનવીસને ખોતાનો પદા મજાતૂત કરવાનું મુશ્કેલ નહોતું.
- ૧૫ સવારે વેદોના મંત્રોચ્ચાર સાંભળવા એ એક પ્રકારનો અર્ચાદિક આનંદ છે.

પ્રકરણ ૯

સાદું વાક્ય અને તેનું પૃથક્કરણ

૨૮. સાદું વાક્ય:

- ૧ કાશી ગંગા નદીને તીરે આવેલું છે.
- ૨ કેવો ભગ્ય દેખાવ !
- ૩ મદદ—આજે તરિયે કાણ કરવા આવશે !
- પ્રતાપ—હું.

પહેલા વાક્યમાં એકજ ક્રિયાપદ છે, અને તે વાક્યમાં અધ્યાહાર નથી, પરંતુ આખ્યાત છે એટલે કે તેનો પ્રયોગ કરવામાં આવેલો છે. બીજા વાક્યમાં 'છે' ક્રિયાપદ અધ્યાહાર છે, અને એ અધ્યાહાર રહેલું ક્રિયાપદ આપણે સમજી લેવાનું હોય છે.

ત્રીજા વાક્યમાં, પ્રતાપના જોલેલા વાક્યમાં 'આવીશ' ક્રિયાપદ અધ્યાહાર છે. એ ક્રિયાપદ પૂર્વોક્ત 'આવશે' એ ક્રિયાપદના આધારે સમજી લેવાનું છે.

જો વાક્યમાં આખ્યાત અથવા અધ્યાહાર એવું એકજ ક્રિયાપદ હોય અને માત્ર એકજ ઉદ્દેશ્ય હોય, તો તે વાક્ય સાદું વાક્ય કહેવાય છે.

પૃથક્કરણ-સાદું વાક્ય

નીચેનાં વાક્યોનું પૃથક્કરણ નીચે આપેલા કોષ્ટકમાં કર્યું છે; તેનો અભ્યાસ કરો :

- ૧ પિયરસને અંખતરે સફળ કરવામાં પોતાની કાયા નીચેવી.
- ૨ શાંતિનિકેતનમાં મારા મંડળને નોખો ઉતારે આપવામાં આવ્યો હતો.
- ૩ તેમણે શાંતિનિકેતનમાં પોતાની મુવાસ, પોતાનાં પ્રેમ, જ્ઞાન અને ઉદ્યોગને લીધે ફેલાવી હતી.
- ૪ કાચાં શાકો ન ગમવાથી તેને રાંધી ચોખ્ખાની સાથે લેવાનું ડોક્ટરે કહ્યું.
- ૫ બહુ જોખમવાળા કેસ વરિષ્ઠ કોર્ટમાં ચાલ્યો.
- ૬ મેં કવિતાના પુસ્તકોનું અભ્યયન કર્યું છે.
- ૭ તેનાથી દોડવાની રમતમાં જાગ લઈ રાકાય એમ નથી.
- ૮ મને જારૂપ જ્ઞાન ગમતું નથી.
- ૯ મારે મારા મિત્રના કટોકટીના સમયમાં તેની સાથે જીભા રહેવું જોઈએ.

નં.	ઉદ્દેશ્ય	ઉદ્દેશ્ય-વર્ધક	વિધેય				
			ક્રિયાપદ	કર્મ	કર્મવર્ધક	ક્રિયા-પૂરક	ક્રિયાવર્ધક
૧	પિયરસને	—	નીચોવી	કાયા	પોતાની	—	અખતરે સફળ કશ્યામાં
૨	મંડળને	મારા	આપવામાં આવ્યો	ઉતારો	તોજો	—	—
૩	તેમણે	—	ફેલાવી હતી	મુવાસ	પોતાની	—	પોતાના ...લીધે
૪	કોંકટરે	—	કહ્યું	તેને સંધી સાથે જેવાનું	—	—	કાચા- શાકો ન ગમવાથી
૫	ફેસ	બહુ લેખમ- વાળો	આવ્યો	—	—	—	વરિષ્ઠ કાર્ટમાં
૬	મં	—	કર્તું છે	અધ્યયન	કવિતાના પુસ્તકોનું	—	—
૭	દોડવાની ...એમ	—	નથી	—	—	—	તેનાથી
૮	જ્ઞાન	ભાર રૂપ	મમતું નથી	—	—	—	મને
૯	ગારે	—	બિભા રહેવું લેઈએ	—	—	—	મારા... સમયમાં, તેની સાથે

મનોચત્ન ૨૫ :

પૃથક્કરણ કરો :

મનોચત્ન ૨૪ માંનાં વાક્યોનું પૃથક્કરણ કરો :—

મનોચત્ન ૨૬ :

પૃથક્કરણ કરો :—

- ૧ તૃસિહલાલે પેલા ગાજો બહુના માણસને જરાજરા સંભળવા આખા ટોળાને વિખેરી નંખાવ્યું.
- ૨ તૃસિહલાલનો પોષાક તેની અમલદારીને સ્પષ્ટપણે ઓળખાવતો હતો.
- ૩ આપણા દેશ પર સૈંકાઓથી પરદેશીઓ રાજ્ય કરે છે.
- ૪ અંગ્રેજોનો અમલ શરૂ થવા પહેલાં મુસલમાન પાદશાહોની આજ્ઞા પ્રવર્તતી હતી.
- ૫ દર ત્રણ વરસે મ્યુનિસિપાલિટી અને લોકલબોર્ડની ચૂંટણી થાય છે.
- ૬ મનાધિકાર એ નાગરિકનો એક મહામુજો હક છે.
- ૭ દરેક વસ્તુ કુદરતના નિયમ પ્રમાણે તેના હક અને અંતરના પ્રમાણમાં એકબીજાને પોતાની તરફ ખેંચે છે.
- ૮ જરતી ઓટથી દરિયાનું પાણી ચોવીએ હલાક કરતું રહે છે.
- ૯ નદીના મૂખ આગળ લાખો મણુ કચરો એકઠો થઈને ઓટ વખતે દરિયામાં તળાઈ બને છે.
- ૧૦ જરતીનાં પાછળી નદીમાં આવવાથી નાનાં મોટાં વહાણો નદી કિનારા પરનાં ગામોના વેપાર સંજ્ઞારને મદદ કરે છે.
- ૧૧ સૂર્ય જળના વાયુઓનો બનેલો પ્રકાશવાળો મહાન ગોળો છે.
- ૧૨ રાણકના રાજમહેલના અંડિયેર આગળથી લીંચે નજર કરતાં, ગિરનાર પોતાના સ્વર્થીના વિયોગે ઝૂરતો માલમ પડે છે.
- ૧૩ આજને કદી ચક્રવીના આક્રંદની કિમત નેપ છે ?
- ૧૪ એ તો ભાઈ સંકોનો રાગ !
- ૧૫ અહાહા ! મોહન-લો-દગેની કેવી ઝોરવ ભરી સંસ્કૃતિ !
- ૧૬ અદીપી સ્વપ્ન આપ્યા બાદ.

૧૭ મારો બાઈ તમને મજતાં તેને યોગ્ય સિખામણ આપજો.

૧૮ મોદનન્દે-દરોની શહેર રચનાનો તમને ખ્યાલ છે ?

૧૯ પ્રજાપત્રમાં જળાન્યા પ્રમાણે નકશામાં ગંગા-સિંધુનું મેદાન દર્શાવે.

૨૦ આ અંજીરના ટૂકા નીચે, દંડકમાં બેસી જરા વિસામે ખાઈએ.

૨૧ શાસ્ત્રરવ, સંકુલધાને સોપાને દુધ્યત રાગને મારું નામ દઈ આટલો સંદેશ કહેજો.

૨૨ પિતાજી, મહાય પર્વતની તલેટીમાંથી ઊખડી ગયેલી ચંદનસતાની થેઠે દાદને ખોલેયો જાનરેલી એવી હું મારા છવને પરદેશમાં કેમ ધારી રહીશ ?

૨૩ ખેડા, હું આટલી બધી કેમ બકળાય છે, વારુ ?

૨૪ દાદા, તમારું શરીર તપશ્ચર્યા કરી કરી ધણું નખળું પડી ગયું છે.

૨૫ કવિ નર્મદનો જન્મ સ્મરતમાં, ૨૪ મી ઓગસ્ટ ૧૮૩૩ માં થયો હતો.

પ્રકરણ ૧૦

એકીકરણ : બે સાદાં વાક્યનું એક સાદું

૨૬. આપણે ઘણીવાર નાનાં નાનાં સાદાં વાક્યો લખીએ છીએ. એ વાક્યોને જોડીને એક સાદું વાક્ય બનાવી શકાય. આવી રીતે જ્યારે આપણે વાક્યોને જોડી એક વાક્ય બનાવીએ, ત્યારે આપણે વાક્યોનું એકીકરણ કર્યું કહેવાય.

૩૦. બે સાદાં વાક્યો નીચેની કેલ્પિણ રીતે જોડી એક સાદું વાક્ય બનાવી શકાય છે :

ક્રિયાવિશેષજ્ઞ શબ્દગુચ્છ વાપરી :

૧ છોકરાં દોડતા હતા. તે તેમ કરતાં પડી ગયા.

છોકરા દોડતાં દોડતાં પડી ગયા.

૨ તેણે કામ કર્યું. તે થાકી ગયો.

તે કામ કરીને થાકી ગયો.

૩ ગાય ઉપયોગની છે. તે પ્રિય છે. -

ગાય ઉપયોગની હોઈ પ્રિય છે.

૪ મારે ખાતું છે. મારી પાસે અન છે.

મારે ખાવા માટે અન છે.

૫ સૂર્ય અસ્ત થયો. અમે રમત પૂરી કરી.

સૂર્ય અસ્ત થતાં, અમે રમત પૂરી કરી.

૬ ગાડી જીબી રહી છે. તે સ્ટેશન પાસે છે.

સ્ટેશન પાસે ગાડી જીબી રહી છે.

૭ શહેરની ફરતે કાટ છે. તે ત્રણ માઇલ સુધી છે.

શહેરની ફરતે ત્રણ માઇલ સુધી કાટ છે.

૮ ભોગની પરવા કરતા નહિ. દેશપ્રેમ બતાવજો.

ભોગની પરવા કર્યા વિના દેશપ્રેમ બતાવજો.

ઉપરનાં વાક્યોમાં જુદી જુદી ભાવના ક્રિયાવિશેષણ શબ્દગુચ્છો વાપરી વાક્યોનું એકીકરણ કર્યું છે.

મનોદાન ૨૭ :

ક્રિયાવિશેષણ શબ્દગુચ્છ વાપરી નીચેનાં આઠાં વાક્યોને જોડી એક સાદું વાક્ય બનાવો :—

૧ વરસાદ પડતો હતો. રસ્તાપર કાદવ કાદવ થઈ ગયો.

૨ રીતા માંદી છે. તે બહાર જઈ શકે એમ નથી

૩ તેણે ઘણા પચ્ચરો ફેંચ્યા. તે યાદી ગયો.

૪ છેલ્લકરે ખૂબ ચિન્તા કરી તેના વાળ ધોળા કર્યા.

૫ હોકરાઓ રમતાં હતાં તેઓ લડી પડ્યાં.

૬ સખત કામ કરવાનું છે. તે આરામ લે છે

૭ ડોક્ટરને મળવાનું હતું. હું શહેરમાં ગયો.

૮ એમાંસું પૂરું થશે. આકાશ સ્વચ્છ થશે.

૯ તે ખૂબ દોડ્યો. તે રેતીમાં સુઈ ગયો.

૧૦ કૃતરો વફાદાર પ્રાણી છે. તેની સલામ રખાય છે.

૧૧ મારે ઓઠનું છે. મારી પાસે ગાદર છે.

૧૨ મારે દાન કરવું છે. મારી પાસે પૈસા છે.

૧૩ મારે રમવું છે. મારી પાસે રમકડાં છે.

૧૪ લાંબું આશવાનું છે. તે ધીમે ચાલે છે.

૧૫ તેણે ખૂબ વિચાર કર્યો. તે ચાક્રી ગયો.

મનોરથ ૨૮ :

ક્રિયાવિશેષણ શબ્દજુગ્થ વાપરી નીચેનાં સાદાં વાક્યોને ભેડી એક સાદું વાક્ય બનાવો :—

૧ આકાશ સ્વચ્છ હતું. સૂર્ય દેખાયો.

૨ આ કાંધે કરવું જ ન્તેર્ધએ બાગની પરવા કરતા નહિ.

૩ તે કનિયાગ્રા સ્વભાવનો હતો. પાડોશીઓ કટાણી ગયા

૪ તે જાંઘે આવી શકતો નથી. તેને નક મળતી નથી

૫ તે પ્રામાણિક છે. તેને સૌંદર્ય આજે છે

૬ આપણે વેલ નમવું સૌંદર્ય આપણને હાથ નમે.

૭ રાત્રિ પડી. તરતજ લરકરે લાડાઈ ગય કરી.

૮ તેણે આવધાર આપ્યો. આસન પરથી જાણ્યો.

૯ સમયે જાંઘી ગયો. તે વાંચતો હતો

૧૦ વેપારીઓ દુકાનમાં નવી નવી રચના કરે છે. ધરકાને આકર્ષવાને હેતુ હોય છે.

૧૧ આ શરીર સર્જનું છે. પરોપકાર કરવાનો હેતુ છે.

૧૨ બાળકો કુતરૂલથી છીપો વીણે છે. તેઓ દરિયા કાઢે છે.

૧૩ સુદર લીલાં નાગિયેરો ઝૂકી રહ્યાં છે. તેઓ નાગિયેરીની ટોચે છે.

૧૪ તે ખૂબ દોડ્યો. તેને ઈનામ મેળવવું હતું.

૧૫ દિવાળીના દિવસે હતા. મોડી રાત સુધી દિવાઓ બાળવામાં આવ્યા.

૧૬ સૂરત જિલ્લો પથરાયો છે. તાપી અને દમણગંગા સુધી તેનો વિસ્તાર છે.

૧૭ લોકો આગગાડીના કબજામાં ખૂબ ગદગી કરે છે. જ્યારે તેઓ મુસાફરી કરે છે

૩૧. બે સાદાં વાક્યો નીચેની કોઈપણ રીતે જોડી એક સાદું વાક્ય બનાવી શકાય છે.

શબ્દ કે શબ્દગુચ્છ સમાનાધિકરણમાં વાપરી :

૧ આ મારો મિત્ર છે. એનું નામ રામ છે.

આ મારો મિત્ર, રામ છે.

૨ અકબર ઇતિહાસમાં પ્રખ્યાત છે. એ સૌથી મોટો મોગલ બાદશાહ છે.

સૌથી મોટો મોગલ બાદશાહ, અકબર ઇતિહાસમાં પ્રખ્યાત છે.

નામ શબ્દગુચ્છ વાપરી :

૧ કામ કરવું. તે સારું છે.

કામ કરવું. સારું છે.

૨ આવાં વચનો તે બોલ્યો છે. એ હીક કહેવાય કે ?

તેણે આવાં વચનો બોલ્યાં એ હીક કહેવાય કે ?

૩ સત્ય બોલવું. આપણો ધર્મ છે.

સત્ય બોલવું એ આપણો ધર્મ છે.

મનોરથ ૨૮ :

સમાનાધિકરણમાં શબ્દ કે શબ્દગુચ્છ વાપરી નીચેનાં સાદાં વાક્યોને જોડી એક સાદું વાક્ય બનાવો :

૧ આ મારા પિતા છે. એમનું નામ શરત્ચંદ છે.

૨ આપણે બાબરને આગળીએ છીએ. એ પહેલો મોગલ બાદશાહ હતો.

૩ રામકૃષ્ણ પરમહંસ સમાધિમાં ઈશ્વરને જોતા. એ સંતાના સંગ હતા.

૪ તાજમહલ અગ્રે છે. એ આરસની અમરકૃતિ છે.

૫ અમેજો દિમાસયને જીવતા મથી રજા છે. એ સૌથી ઉંચો પર્વત છે.

મનોધન ૩૦ :

નામ શબ્દગુચ્છ વાપરી નીચેનાં વાક્યોને ઝોટી એક સાદું વાક્ય બનાવો :

- ૧ સાત આમરણ કરતું જોઈએ. એ દરેકનો ધર્મ છે.
- ૨ માતાપિતાને માન આપવું. બાળકનો ધર્મ છે,
- ૩ માતાપિતાનાં અસ્થિ ત્રિવેણીમાં પધરાવવાં જોઈએ. હિંદુઓ એમ માને છે.
- ૪ તીર્થસ્થાનોમાં ફરલાક સારા મુનિઓનો બેઠા થાય છે. એ સહેલી વાત છે.
- ૫ દરેક ધર્મ પ્રત્યે સમભાવ રાખવો જોઈએ. અકબર એમ માનતો.
- ૬ આ નદી બોળગાય કે ? એ અસંભવિત છે.
- ૭ રાગ/પુતો પુઢનાં રણુરીમાં સાંભળી મરે ખેસી રહે છે. એ મનાય કે ?
- ૮ રેતીમાંથી તેલ નીકળે. એ શક્ય છે !
- ૯ તમારે મામ જવું જોઈએ. હું એમ ઈચ્છુ છું.
- ૧૦ ધનાગ મળવું જોઈએ. એ અઘ-વનું છે.

૩૨. બે સાદાં વાક્યોને નીચેની કોઈપણ રીતે ઝોટી એક સાદું વાક્ય બનાવી શકાય છે :

વિશેષાક્ત શબ્દગુચ્છ વાપરી :

- ૧ મને પેનસીલ આપો. જે લાલ રંગની છે
મને લાલ રંગની પેનસીલ આપો.
- ૨ એની હિંમત છે. દુઃખમાં ન હારે એવી છે.
એની હિંમત દુઃખમાં ન હારે એવી છે.
- ૩ બુદ્ધગયામાં અશોકના શિલાસ્તંભમાં કોતરેલો લેખ છે. એ ધર્મશિપિ
કહેવાય છે.
- બુદ્ધગયામાં અશોકના શિલાસ્તંભમાં કોતરેલો લેખ ધર્મશિપિ
કહેવાય છે.

મનોચિત્ત ૩૨ :

વિશેષણ શુદ્ધશુદ્ધ વાપરી નીચેનાં સાદાં વાક્યોને જોડી એક સાદું વાક્ય બનાવો :

- ૧ મારે કાગળ જોઈએ છે. જે જલદી કાટે નહિ.
- ૨ હિંદુઓનાં મંદિરો નાશિકમાં છે. જે પવિત્ર છે.
- ૩ મારે રમકડું જોઈએ છે. જેમાં વાંદરો ગુફાંટ ખાય છે.
- ૪ માગ બાગમાં ફૂલો છે જે અનિશય સુગંધીતર છે.
- ૫ તમારી પાસે પુસ્તકો છે. એ વાંચવા લાયક છે ?
- ૬ તેની પાસે એકે વાત નથી. જે સાંભળવા જેવી છે.
- ૭ આજી પર્વત છે. જે અનિશય લગ્ન કહી સકાય નહિ.
- ૮ માનસ સરોવર કાલ્પનિક નથી. એ હિમાલય પર આવેલું છે.
- ૯ તાજમહાલ આશ્ચર્યકારક કારીગરી છે. એ મુમતાજ મહાલની રમૂતિમાં બધાયેલો છે.

૧૦ દારૂડિયો ઘરમાં આવ્યો. તેનાં પગલાં લથડતાં હતાં.

૩૩. નીચેનાં વાક્યોને સ્વતંત્ર શુદ્ધશુદ્ધ વાપરી જોડ્યાં છે, અને એક સાદું વાક્ય બનાવ્યું છે; તે તપાસો.

- ૧ રામે સીતાને વનમાં ન જવા સમજાવ્યાં. તે રામની સાથે વનમાં ગયાં.
- ૨ રામે સીતાને વનમાં ન જવા સમજાવ્યાં છતાં, તે વનમાં ગયાં.
- ૨ ગામલોક હાજર હતું. તે નારી ગયો.
- ગામલોક હાજર છતાં, તે નારી ગયો.
- ૩ પૈસા મળ્યા તેણે લોભ છેડ્યો નહિ.
- પૈસા મળ્યેયે, તેણે લોભ છેડ્યો નહિ.

મનોચિત્ત ૩૨ :

સ્વતંત્ર શુદ્ધશુદ્ધ વાપરી નીચેનાં સાદાં વાક્યોને જોડી એક સાદું વાક્ય બનાવો :

- ૧ બંબા આવ્યા હતા. આગ હોવામાં નહિ.

- ૨ વરસાદ પડતો હતો. અમે બહાર ફરવા ગયા.
- ૩ તાપ પુષ્ટતા પડતો હતો. તે ઘરમાંજ બેસી રહ્યો.
- ૪ એમનેર ધુમ્મસ હતું. તે આગળને આગળ વધ્યો.
- ૫ સૂર્ય ઊગ્યો હતો. ધુમ્મસ ગાઢું હતું.
- ૬ ભાગણ પૂરું થયું. લોકો વિખતારી ગયા.
- ૭ સમય પસાર થવા લાગ્યો તે દુઃખ ભૂલી ગયો.
- ૮ અમને સ્પષ્ટ દેહેવામાં આવ્યું હતું. અમે ખરવા નહિ.
- ૯ નેહનને પાણીની જરૂર હતી. બીજા ખાતર તેણે પીધું નહિ.
- ૧૦ ડોક્ટરોએ ખૂબ મહેનત લીધી. તે બચ્યો નહિ.

પ્રકરણ ૧૧

ઉપવાક્ય

૩૪.

૧ જ્યારે સૂર્ય ઊગે છે, ત્યારે સ્થુનાથ રમે છે.

૨ જે પેન લાલ છે તે કાવો.

૩ પૃથ્વી સૂર્યની આસપાસ ફરે છે એ સ્ત્ય છે.

ઉપરના દરેક વાક્યમાં બે વાક્યો આવેલાં છે; જેમ કે :—

૧ (ક) જ્યારે સૂર્ય ઊગે છે (જ) ત્યારે સ્થુનાથ રમે છે.

૨ (ક) જે પેન લાલ છે (જ) તે કાવો.

૩ (ક) પૃથ્વી સૂર્યની આસપાસ ફરે છે (જ) એ સ્ત્ય છે.

પહેલા વાક્યમાં, બે વિભાગમાં બે વિચાર દર્શાવાય છે. એ બેમાં એક પ્રધાન વિચાર છે, અને બીજો ગૌણ વિચાર છે. ગૌણ વિચારને પોતાનો અર્થ પૂરો કરવાને પ્રધાન વિચારવાળા વાક્યનું અવલંબન સ્વીકારવું પડે છે.

‘સ્થુનાથનું રમવું’ એ પ્રધાન વિચાર છે. એ વિચાર ‘ત્યારે સ્થુનાથ રમે છે’ એ વાક્યવિભાગથી દર્શાવાય છે.

‘સૂર્યનું ઊગવું’ એ ગૌણ વિચાર છે. એ વિચાર ‘જ્યારે સૂર્ય ઊગે છે’ એ વાક્યવિભાગથી દર્શાવાય છે.

જે વાક્યવિભાગમાં પ્રધાન વિચાર દર્શાવાયો હોય તે મુખ્યવાક્ય કહેવાય છે.

જે વાક્યવિભાગમાં ગૌણ વિચાર દર્શાવાયો હોય તે ઉપવાક્ય કહેવાય છે.

નાંધ :—ઉપવાક્યને જે વાક્યમાંથી જુદું પાડી લઇએ, તો તેનો અર્થ અસ્પષ્ટ રહે છે. તેનો અર્થ સ્પષ્ટ થવાને માટે તેને મુખ્ય વાક્યની અપેક્ષા રહે છે. દાખલા તરીકે, ‘જ્યારે સૂર્ય ઊગે છે’ એ ઉપવાક્ય આપણે એકલું બોલીએ, તો તેનો અર્થ અધૂરો લાગે છે અને એ અર્થ પૂરો કરવા માટે એને બીજા વાક્યની અપેક્ષા રહે છે.

૩૫.

નીચે કા માં આપેલાં વાક્યો અનુક્રમે જ ના ખાતામાં તેનો તેજ અર્થ કાયમ રાખી લખેલાં છે; તેને સરખાવો :

ક

- ૧ સવારના પહોરમાં રઘુનાથ રમે છે.
- ૨ હાહા મોણસોના મત પ્રમાણે રમવું સાફ છે.
- ૩ પૃથ્વીનું સૂર્યની આસપાસ ફરવું એ સ્વયં છે.
- ૪ તેના આવવાની હુકીકત ખોટી છે.
- ૫ દેવદૂતો જતાં હરે એવી જગ્યાએ મૂર્ખો ધસી જાય છે.
- ૬ લાલ રંગની પેન લાવો.

જ

- ૧ જ્યારે સ્વયં ઊગે છે, ત્યારે રઘુનાથ રમે છે.
- ૨ હાહા મોણસો કહે છે કે રમવું સાફ છે.
- ૩ પૃથ્વી સૂર્યની આસપાસ ફરે છે એ સ્વયં છે.
- ૪ તે આજે આવવાનો છે એ હકીકત ખોટી છે.
- ૫ જ્યાં દેવદૂતો જતાં હરે છે, ત્યાં મૂર્ખો ધસી જાય છે.

૬ જે લાલ રંગની પેન છે તે લાવો.

ઉપલા કને જમાં મોટા અક્ષરે છાપેલા શબ્દોને તપાસો. 'સવારના પહોરમાં' એ ક્રિ. વિ. શબ્દગુચ્છ છે. એમાં કહેલી હટ્ટીકત સામેના 'જ્યારે સૂર્ય ઊગે છે' એ ઉપવાક્યમાં દર્શાવી છે.

શબ્દગુચ્છમાં કર્તા અને ક્રિયાપદ હોતાં નથી. } જાણે વચ્ચે તફાવત
ઉપવાક્યમાં કર્તા અને ક્રિયાપદ હોય છે.

મનોયત્ન ડઠ :

ઉપવાક્યો અને મુખ્ય વાક્યો જુદાં પાડો :

- ૧ જ્યાં પોલીસે હાથ ઊઘો કર્યો, ત્યાં અમારી ગાડી અટકી પડી.
- ૨ કુલાના મેળામાં અમે ગયા, ત્યારે ત્યાં ખૂબ મીરદી લાગી.
- ૩ હુમાયુએ જે સજાની ગુમાવી હતી તે સ્વયંજ પાછી મેળવી
- ૪ જેઓ નખજાંને દબાવે છે તેઓ તેમના ઉપરીથી હંમેશા દૂર છે.
- ૫ જે તમે ગમે તે સંજોગોમાં પ્રમાણિકતા જાળવો, તો લોકો તમારે કારણો ક્યાં વિના રહેશે નહિ.
- ૬ જ્યારે મળમાં આરિચ્ચમળ વધે છે, ત્યારે તેની ઉત્પત્તિ થાય છે.
- ૭ જ્યાં સંપ છે, ત્યાં સુખ વાસો કરે છે.
- ૮ જે પ્રેમથી છતાય છે તે દલી ગુમાઈ જતુ નથી.
- ૯ જે બજારકારે મેળવાય છે તે બજારકારે જાળવવું પડે છે.
- ૧૦ જ્યારે આકાશમાં ચંદ્ર હોતો નથી, ત્યારે તારાઓનું સૌંદર્ય બેવડાય છે.

૩૬. ઉપવાક્યના પ્રકાર :

ક્રિયાવિશેષણ વાક્ય

- ૧ જ્યારે આગગાડી આવી, ત્યારે મુસાફરો જમ્યા લેવા ધર્યા.
- ૨ જ્યાં નારીની પૂજા થાય છે, ત્યાં દેવોનો વાસ હોય છે.
- ૩ જે તમે આવશે, તો બધું આવશે.

મોટા અક્ષરે છાપેલાં ઉપવાક્યો ક્રિયાવિશેષણનું કાર્ય કરે છે, એટલે આવાં ઉપવાક્યોને ક્રિયાવિશેષણ વાક્ય કહે છે.

મનોયત્ન ૩૪ :

ક્રિયાવિશેષણ વાક્યો શોધી કાઢો :

- ૧ જ્યારે સુદનાં રબારિંગાં વાગે છે, ત્યારે સૈનિકનો ઉત્સાહ જાગે છે.
- ૨ જ્યાં નિયમિત કાર્ય થાય છે, ત્યાં સફળતા સહેલી વસ્તુ છે.
- ૩ જો તમે પારકાનાં સુખની દરકાર કરશો, તો તમે પણ સુખી થશો.
- ૪ જ્યાં ઈર્ષ્યા ધર ધાવે છે, ત્યાંથી સંસ્કાર રજા લે છે.
- ૫ જ્યારે હૃદય નિર્ભય બને છે, ત્યારે માણસને સત્ય સમજાય છે.
- ૬ જો તમે આ રીતે વર્તશો, તો તમને સખત શિક્ષા થશે.

૩૩. વિશેષણ વાક્ય

- ૧ જે છાકરાઓ રમત રમતા નથી તેઓ શરીરે નબળા હોય છે.
- ૨ જે માણસો આવ્યા છે તેમને મેં બોલાવ્યા ન હતા.
- ૩ જે નદીનું પાણી મુકાઇ જાય છે તે નકામી છે.
- ૪ જે ડાહ્યા હોય છે તે નકામી વાત કરતા નથી.

ઉપરનાં વાક્યોમાં મોટા અક્ષરે છાપેલાં ઉપવાક્યો વિશેષણનું કાર્ય કરે છે, એટલે આવાં ઉપવાક્યોને વિશેષણ વાક્ય કહે છે.

' મનોયત્ન ૩૫ :

વિશેષણ વાક્યો શોધી કાઢો :

- ૧ જેઓ દુકમ પાળી જાણતા નથી તેમનો દુકમ પગાતો નથી.
- ૨ જે વચ્ચની ખૂબ જાંખના કરીએ છીએ તે વસ્તુ મોડી મળે છે.
- ૩ જે સજ્જમાં મગાને સુખ મળતું નથી તે સત્ય મગાને ગમતું નથી.
- ૪ જે કંગવળી મુક્તિ અપાવતી નથી તે કંગવળીજ નથી.
- ૫ જે માણસ પેતાની બૂઝ કચૂસ કરતો નથી તે માણસનો વિકાસ રૂપાય છે.
- ૬ જેમાં સ્વમાન જાગવાનું નથી તે મંદ્યા લોકોને પ્રિય બનતી નથી.

૩૮. નામવાક્ય

- ૧ બાળકોને રમત ખૂબ ગમી છે એ સ્વચ્છ વાત છે.
- ૨ રાત્રીનો સૂઝ જ્ય થાય છે એ નિર્વિવાદ છે.

૩ રાજાએ કહ્યું, “હું ગરીબોને જરૂર મદદ કરીશ.”

૪ તે સિપાઈ બોલ્યો, “મને સત્ય ખાતર લડવાનું ગમે છે.”

૫ “તમે આવશો કે ?” મામેયા તેણે પૂછ્યું.

ઉપરનાં વાક્યોમાં મોટા અક્ષરે છાપેલાં ઉપવાક્યો નામનું કાર્ય કરે છે, અને તે ઉદ્દેશ્ય અથવા કર્મ તરીકે આવેલાં છે. આવાં ઉપવાક્યોને નામવાક્ય કહે છે.

મનોરમ ૩૬ :

નામ વાક્યો શોધી કાઢો :

૧ રમાએ તેની માનાને પૂછ્યું, “કામગામમાં શું વ્રજ્યુ છે ?”

૨ વિનોદે કહ્યું કે દરેક માણસનું હૃદય તેની મુઠી જેવડું હોઈ રહે.

૩ સરોજે પૂછ્યું, “બાપુ, હૃદય શું કામ કરે છે ?”

૪ “હું જઈ શકું કે ?” મેં મારા મિત્રને પૂછ્યું.

૫ રાજાએ આજ્ઞા કરી, “મજામાં આવો મહાર વહેંચી દો.”

૬ “આથી વાત તો કયાં સાંભળી નથી,” નાની છોકરીએ વાત સાંભળતાં ટાપતી પૂરી.

૭ રમણ બોલ્યો, “કુદરતનો નિયમ અટક હોય છે.”

૮ જેની તેની સાથે ઝઘઝા કરે એ ડહાપણ ભરેલું નથી.

૯ ખપ પૂરતું જ બોલતું જોષ્ઠએ એ દરેકને માટે સત્ય છે

૧૦ મેં કહ્યું, “સ્ત્રી માના તરીકેજ પુરુષથી શ્રેષ્ઠ બને છે.”

ઉપવાક્ય વિશે વધુ

૩૬. નીચેનાં વાક્યોમાં ક્રિયાવિશેષણ વાક્યો જુદી જુદી રીતે વપરાયાં છે.

૧ જ્યારે તમે તૈયાર થશો, ત્યારે બધાં દરિયે ફરવા જઈ શું.

[કાળવાચક]

૨ ત્યાં એક વાર પાણી હતું, ત્યાં આજે મેઘન બન્યું છે.

[સ્થળવાચક]

૩ ધન સંચય કે ઘડપણમાં મુશ્કેલી ન પડે.

[દેવવાચક]

૪ જો તમે ખૂબ ચિંતાન કરશો, તો તમને સ્વપ્ન સમગ્રશે.

[શરતવાચક]

૫ હું બહુ ઉતાવળે ચાલ્યો, કારણ કે મને બહુ મોડું થયું હતું.

[કારણવાચક]

૬ તેણે એટલું બધું વાંચ્યું કે તે માંદા પડ્યો. [પરિણામવાચક]

૭ તે દેખાય છે તેના કરતાં તે મોટો છે. [તુલનાવાચક]

૮ જેમ તમે વર્તશો તેમ દુનિયા તમારા તરફ વર્તશે. [રીતિવાચક]

૯ તે ગરીબ છે તોપણ આમાણિક છે [વિરોધવાચક]

૧૦ જેટલું ખાઈ શકાય તેટલું જ ખાલો. [માપવાચક]

મનોયત્ન ૩૭ :

જુઠા જુઠા પ્રકારનાં ક્રિયાવિશેષણ વાક્યો શોધી કાઢો :—

૧ જ્યારે ઊનાળો બેસે છે, ત્યારે એરિકમો લોકો સીંચ માછલીનો શિકાર કરવા નીકળી પડે છે.

૨ જ્યારે વીસ વર્ષ પૂરાં થયાં, ત્યારે દાદાભાઈ નવરોજીનું બજાર પૂરું થયું.

૩ ગુજરાતી શાળામાં અભ્યાસ પૂરો કર્યા પછી, દાદાભાઈ મુબાઈના એલ્ફિન્સ્ટન ઇન્સ્ટિટ્યૂટમાં દાખલ થયા.

૪ વરસાદ થરસી રહે કે તરત બહાર નીકળો.

૫ જો સૂર્ય તરફ તમે જુઓ, તો આંખને ઝાંઝવાં વળે છે.

૬ ઈંગ્લેન્ડમાં ગાંધિજી જ્યાં જ્યાં ગયા, ત્યાં ત્યાં સન્માન પામ્યા.

૭ બર્મિન્ગહામ ખસવાનું પડે તે ખાતર મુસદ્દી માબુસ તોલી નોલીને બોલે છે.

૮ અમે તુલક પરથી કેબિનની અંદર ગયા, કારણ કે અંધારું થયું હતું.

૯ અમે એ જુદા પક્ષ, કારણ કે રાત થઈ પડી પસાર થઈ હતી.

૧૦ અગાઉ દિવસથી એટલો બધો ગ્રામી ગયો હતો, કે તેને બાંદ ખમના સિદ્ધિતા ખૂબ ગમ્યા.

૧૧ ઉત્તર ધ્રુવમાં એટલી ગંધી હંડી પડે છે, કે ત્યાં હંમેશાં બરફ જામી રહે છે.

૧૨ માણસ જોટલો સંતોષ રાખે છે તેટલો તે સુખી થાય છે.

૧૩ સૂર્ય પૃથ્વી પરથી દેખાય છે તેના કરતાં અતિથણે મોટો છે.

૧૪ જે પ્રમાણે રાજાએ આજ્ઞા કરી તેમ સૈનિકો વર્ત્યા.

૧૫ જો કે તે ગંભીર દેખાય છે, તોપણ તે ખરેખર ડાહ્યો નથી.

૧૬ જોકે હિંદી ભાષાના પ્રચાર માટે કાકા કાસેલકર ગુજરાત બહાર જઈ વસ્યા છે, છતાં ગુજરાતી સાહિત્યકર તરીકે આપણા પ્રાંતના ઇતિહાસમાં અમર રહે છે.

૧૭ જેમ જેમ દિવસ વીતવા લાગ્યા તેમ તેમ યુદ્ધ ભયંકર બનતું ગયું.

૧૮ કવિની પાસે કંઈ પૂંછ ન હતી, છતાં એ નોકરી ન કરવાનો ટેક લઈ બેસા હતા.

૧૯ જેમ ચંદ્ર પૃથ્વીની આસપાસ ફરે છે, તેમ પૃથ્વી સૂર્યની આસપાસ ફરે છે.

૨૦ તમે મોટા થશો, ત્યારે પ્રેમાનંદનાં કાવ્યનો રસ સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકશો.

૪૦.

વિશેષણ વાક્ય

નીચેનાં વાક્યોમાં વિશેષણ વાક્યો જુદી જુદી રીતે વપરાયાં છે; તેનો અભ્યાસ કરો :—

૧ જે છોકરી ગાય છે તે મપાળ છે.

૨ જ્યાં નર્મદ થઈ ગયો તે સૂત્ર ગ્રંથિયામણું સહેર છે.

૩ જે સૂર્યની આસપાસ ફરે છે તે પૃથ્વી એક સુંદર ધામ છે.

૪ જ્યાંડે જેને અણુઅણુએ ઈશ્વર વસે છે તે અનંત છે.

મોટા અક્ષરે છાપેલાં વાક્યો વિશેષણ વાક્યો છે. કાગળ કે તે વિશેષણનું કામ કરે છે.

મનોયત્ન ૩૮ :

વિશેષણ વાક્યો શોધી કાઢો :—

૧ એટલામાં એક માણસ જેની કાંદ મોટી હતી તે આવી પહોંચ્યો.

- ૨ જે કૃતો દેવસેવા માટે નોખાં રખાય છે તે સુંધવાં ન લેધએ.
 ૩ પરમોતો પર જેની અસર પડવા માંડી છે એવું બંગાળી સાહિત્ય સમૃદ્ધ છે.
 ૪ જેઓ માનવસેવા કરે છે તેઓ દેવભક્તો છે
 ૫ જે રાગની પ્રમ્ન સુખી હોય છે તે અમર કીર્તિ સંપાદન કરે છે.
 ૬ જે વસ્તુને માટે માણસ નિઃસ્પૃહી હોય છે તે વસ્તુને તે તૃણવત્ લેખે છે
 ૭ જે કાલેજમાં દાદાભાઈ બળેલા તે કાલેજનું નામ એફિન્સ્ટન હતું.
 ૮ જે જ્ઞાની નીચે ભુલને જ્ઞાન થયેલું તેને બોધી જ્ઞા કરે છે.
 ૯ જેઓ ખીજમાં વિશ્વાસ રાખે છે તેમનામાં ખીજ વિશ્વાસ રાખે છે.
 ૧૦ જેની આંખ કમળાવાળી હોય છે તે બધુંજ 'પીથુ' દેખે છે.
 ૧૧ જેના મોઢા પર સદાય હાસ્ય ફરક્યા કરે છે તે માણસ સુખી હોય છે.
 ૧૨ જેઓ પ્રેમ આપે છે તેમને પ્રેમ મળે છે.

૪૧.

નામવાક્ય

નીચેનાં વાક્યોમાં નામવાક્યો જુદી જુદી રીતે વપરાયાં છે તે તપાસો :

૧ મારી મુશ્કેલી છે એ મારી આવી બોવાઈ ગઈ છે.

[ક્રિયાપૂરક તરીકે]

૨ કથી બાલુ છાશી તેનો નિર્બંધ કરે.

[સમાનાધિકરણ તરીકે]

૩ તમે પૈસા મેળવ્યા એ વાત સચી છે.

[સમાનાધિકરણ તરીકે]

૪ નરેન્દ્રે હજુ એ કાસે તેનો ભાઈ આવશે.

[કર્મ તરીકે]

૫ પ્રમાણિકતાનો સદા જય થાય છે એ ખરું છે.

[ઉદેશ્ય તરીકે]

૬ “ ના હું તો ગાઈશ ” એમ મહેયે બોલ્યો.

[કર્મ તરીકે]

[નોંધ : પ્રલડીવાળા શબ્દો કે, એ, એમ નામવાક્યનો મુખ્ય વાક્ય સાથે સંબંધ જોડતા માત્ર સંયોજકો છે. એવા શબ્દોનું સ્થાન પ્રયક્ષરણમાં સંયોજક તરીકે ગણવું.]

મનોયત્ન ઝટ :

નામ વાક્યો શોધી કાઢો :

- ૧ કપ્તાનને લાગ્યું કે વહાણ જરૂર બચી જશે
- ૨ “કાઠની નિદા ધાય કે ?” ગોવિંદે તેની બેનને કહ્યું.
- ૩ આપણા ઉત્સવો ષવિત્ર છે એ ભાવના ભૂલ્યા નહિ.
- ૪ મટુલાલ ખોલ્યો, “હું જરૂર એ કામ કરીશ.”
- ૫ “તમે અહીંથી જઈ શકો છો,” એમ મરઘીએ બિલાડીને કહ્યું.
- ૬ તંદુરસ્તીનો આધાર મન પર છે એ વાત સદાયે ધ્યાનમાં રાખો.
- ૭ સભાને ઉદ્દેશી તેણે કહ્યું, “જીવન એ કલા છે.”
- ૮ મને યાદ છે કે હું અહીં મહેલમાં આવ્યો હતો.
- ૯ ટેકરી પરની હવા શિતળ હોય છે એના ભૌગોલિક કારણો છે.
- ૧૦ ઉચ્ચ સંસ્કૃતિના આપણે વારસદાર છીએ એ વાત કોણ ભૂલી શકે ?

નીચેનાં વાક્યોને નીચે કોષ્ટકમાં બતાવ્યા પ્રમાણે લખીને મુખ્ય વાક્ય અને ઉપવાક્યના પ્રકારો દર્શાવ્યા છે.

- ૧ જે વસ્તુ તમને ગમે છે તે અહીં છે.
- ૨ જ્યારે ગાડે સિમોટી વગાડી, ત્યારે ગાડી ઉપડી.
- ૩ રાજ્યે પ્રધાનને પૂછ્યું, “આપણી પ્રગતી સ્થિતિ કેવી છે ?”
- ૪ જે પ્રમાણે રાજ્યે આજ્ઞા કરી તે પ્રમાણે સૈનિકો વર્ત્યા.

નં.	વાક્ય	પ્રકાર
૧	તે અહીં છે જે વસ્તુ તમને ગમે છે	મુખ્ય વાક્ય વિશેષણ વાક્ય
૨	ત્યારે ગાડી બિપડી જ્યારે ગાડે સીસોટી વગાડી	મુખ્ય વાક્ય ક્રિ. વિ. વાક્ય-કાળવાચક
૩	રાત્રીએ પ્રધાનને પૂછ્યું આપણી પ્રજાની સ્થિતિ કેવી છે ?	મુખ્ય વાક્ય નામવાક્ય-“પૂછ્યું”નું કર્મ
૪	તે પ્રમાણે સૈનિક વત્યા જે પ્રમાણે રાત્રીએ આજ્ઞા કરી	મુખ્ય વાક્ય ક્રિ. વિ. વાક્ય-રીતિવાચક

મનોરથ ૪૦ :

નીચેના વાક્યોમાંથી મુખ્ય વાક્ય અને બહુ બહુ પ્રકારનાં ઉપવાક્યો શોધી કોષ્ટકમાં લખો:—

- ૧ સૂર્યોદયને થોડી વાર હતી, ત્યારે જમાનપંચ ચોકમાંથી પસાર થયું.
- ૨ મુગ્ધ મહેતાને જોયા પછી કાક આશ્ચર્ય પામ્યો.
- ૩ જે તમે તંદુરસ્તીને આહવા હો, તો નિયમિત કસરત કરો.
- ૪ કટોકટીનો પ્રસંગ આવ્યો છે જાણી ભામારાએ પ્રતાપને મદદ કરી.
- ૫ નેપોલિયન એમજી ધારતો કે દુનિયા જીતવી સહેલી છે.
- ૬ જ્યારે મૃત્યુ નજીક આવે છે, ત્યારે સૌ કાર્મ આર્થના કરે છે.
- ફેરીઓ એટલી બધી આવી કે ગ્રાહની ગંજા લયવા લાગી.
- ૮ વનમાં કાઢિલેનો કંઠ પડકારવા લાગ્યો કે વસંત આવી છે.
- ૯ જે વચનો સંતપુરુષો ઉચ્ચારે છે તે અમર રહે છે.
- ૧૦ તેણે ક્યાં જવું તે તેને સુગ્રવું નથી.
- ૧૧ તાપ એટલો સખત પડ્યો કે માણસો તારી ગયા.
- ૧૨ જ્યાં પ્રખ્યાત મંદિરો હતાં, ત્યાં આજે અવશેષજ રહ્યા છે.
- ૧૩ જ્યારે મુરેન્નાથ બેનરજી બોલતા, ત્યારે સખા સ્તબ્ધ બનતી.
- ૧૪ તે જોવા બોલ્યો કે સખા સ્તબ્ધ બની ગઈ.
- ૧૫ કોલેજની કેળવણી છે તેના કરતાં આપણી રહેણીંજ આજની સ્થિતિ માટે વધારે જવાબદાર છે.

- ૧૬ કેળવણીથી જીવન સંસ્કારી બને છે એ માન્યતા ચોખ્ખી છે.
- ૧૭ દરેક ધર્મમાં જે સત્ય છે તેજ સર્વકાળમાં અબ્યાધિત રહે છે.
- ૧૮ સાંજે સુરજ આચમી ગયો, ત્યારે હું સાવ થાકી ગયો હતો.
- ૧૯ વેદમાં બપોરનું વર્ણન છે એવું તો કોઈ કંઠાણે નહિ આવ્યું હોય.
- ૨૦ જે તડકામાં કુમળાં ફૂલો ખીલે છે તે તડકાનો વાંક તમે શી રીતે કાઢી શકો ?
- ૨૧ સોનું એ કંઈ અન નથી કે તે ખાખરે આપણું પેટ ભરાય.
- ૨૨ સોનું કંઈ રીતે તૈયાર થાય છે એ જાણવા હું બહુ ઇતેજાર હતો.
- ૨૩ જેમને પોતાનું ધર નથી તેમને આખું વિશ્વ પોતાનું ધર બની જાય છે.
- ૨૪ જગતમાં કોઈ પણ વસ્તુ કરતાં સોનાનો તે અધિક શોખીન હતો.
- ૨૫ નરસિંહ મહેતાનું કોઈપણ ધંધામાં ચિત્ત લાગ્યું નહિ, કારણ કે તે મૂળથીજ નચિત્ત ધૃતિવાળા હતા.
- ૨૬ જેવી શકુંતલા સાસરે જવાને તૈયાર થઈ કે કાશ્યપના નેત્રમાં અશ્રુધારા વહી રહી.
- ૨૭ એને નખી તળાવ કહે છે, કારણ કે એનો આકાર નખ જેવો છે.
- ૨૮ તેણે સોગનપૂર્વક જણાવ્યું, “સોના મહોર વિશે હું કશુંજ જાણતો નથી.”
- ૨૯ તારાએને જે ઝોળખી ન શકે તે માણસ સ્વકારી નથી.
- ૩૦ ઝોખા મંડળનો પ્રદેશ એવો તો ઉજ્જવલ છે કે કારકાપીશનું મંદિર લગભગ આર પાંચ ગાઉ દૂરથી દેખાય છે.
- ૩૧ શિબિએ ઇન્દ્રદેવને કહ્યું, “હું અતિથિ આવેલાને આસરો આપું છું.”
- ૩૨ મહારાણી સંયુક્તાએ કહાવ્યું કે રણવાસના દરવાજા આપને માટે બંધ કર્યા છે.
- ૩૩ ભેંકે શુદ્ધમાં સવણનો રથ લાંગ્યો, તોપણ આખરે જટાયુની પાંખ રાવણે કાપી નાખી.
- ૩૪ યુધિષ્ઠિર શું કહેશે તે ઉપર શુદ્ધ જીતવાનો બધો આધાર હતો.

પ્રકરણ ૧૨

મિશ્રવાક્ય

- ૧ જ્યારે રમત પૂરી થઈ, ત્યારે બાળકો ઘેર ગયા.
- ૨ રોહિતે કહ્યું, “મારા પિતા બહાર ગયા છે.”
- ૩ જ્યાં વરસાદ તૂટી પડ્યો કે બાળકો બોલી શક્યાં, “ઘેર ચાલો.”
- ૪ જ્યારે તે બોલ્યો, “હું જરૂર એ કામ કરીશ,” ત્યારે હું નિશ્ચિત જીવે ઘેર ગયો.
- ૫ રાત્રીએ કહ્યું, “તમે અહીંથી ચાલ્યા જાઓ. મારે શાંતિ જોઈએ છે.”

ઉપરનાં વાક્યોમાં મોટા અક્ષરે છાપેલાં વાક્યો ઉપવાક્યો છે.

૧લા અને ૨જા વાક્યમાં એક એક ઉપવાક્ય છે.

૩જા, ૪ થા અને ૫ મા ની અંદર બાળકો ઉપવાક્યો છે.

ઉપલા દરેક વાક્યમાં પ્રધાન વાક્ય માત્ર એકજ છે.

ઉપરનું દરેક વાક્ય મિશ્ર વાક્ય કહેવાય છે.

જે વાક્યમાં માત્ર એકજ પ્રધાન વાક્ય હોય અને એક કે એકથી ગમે તેટલાં વધુ ઉપવાક્યો હોય, તે વાક્ય મિશ્રવાક્ય કહેવાય છે.

૪૩. ઉપવાક્ય અને ઉપવાક્યને અવલંબતું ઉપવાક્ય :

વાક્યમાં જ્યારે મુખ્ય વાક્ય અને તેના પર સીધો આધાર રાખતાં ઘણાં ઉપવાક્યો આવે છે, ત્યારે વાક્યના વિભાગો બાળકો બટબટ એકબીજી શકે છે. પણ વાક્યમાં જ્યારે ઉપવાક્યના પેટામાં ઉપવાક્ય આવે છે, એટલે એક ઉપવાક્ય હોય અને વળી તેના પર અર્થ માટે આધાર રાખતું બીજું ઉપવાક્ય આવે છે, ત્યારે બાળકો મુખ્ય અને ઉપવાક્યો શોધવામાં મુંઝવણ અનુભવે છે.

નીચેનાં વાક્યોનો અભ્યાસ કરો—

- ૧ જ્યારે બાવાઓ બજારની ધૂન મચાવતા હતા અને જ્યારે લોકો તેમાં તક્ષીન થયા હતા, ત્યારે મને ખૂબજ ગ્લાનિ થઈ.

૨ જ્યારે રાજાએ કહ્યું, “હું મગ ખાતર ગમે તે દુઃખ વેઠીશ,” ત્યારે લોકોએ તેને હર્ષનાદથી વધાવી લીધી.

પહેલા વાક્યમાં બન્ને ઉપવાક્યો મુખ્ય વાક્ય સાથે સીધો સંબંધ ધરાવે છે; મુખ્ય વાક્યને લઈ તેનો અર્થ સ્પષ્ટ થાય છે.

બીજા વાક્યમાં, ‘જ્યારે રાજાએ કહ્યું’ એ ઉપવાક્ય પોતાના અર્થ માટે મુખ્ય વાક્ય પર આધાર રાખે છે, પરંતુ ‘હું મગ ખાતર ગમે તે દુઃખ વેઠીશ’ એ નામવાક્ય પોતાના અર્થ માટે ‘જ્યારે રાજાએ કહ્યું’ એ ઉપવાક્ય પર આધાર રાખે છે; અને એ ‘કહ્યું’ ક્રિયાપદના કર્મ તરીકે આવેલું છે. આ રીતે વાક્યમાં ઉપવાક્ય પર અવલંબતાં ઉપવાક્યો પણ હોય છે.

૪૪. નીચેનાં વાક્યોમાં, જુદી જુદી રીતે ઉપવાક્યના ઉપર આધાર રાખતાં ઉપવાક્ય આવે છે તેનું દાખલા આપ્યા છે; તેનો અભ્યાસ કરો :—

૧ હું રાજાને કહીશ, “જ્યારે મારા પિતાએ આ વાતમાં સમતિ આપી હતી, ત્યારે તમે, ‘મને આ કાર્ય ગમતું નથી,’ એમ કહી અમારા કાર્યને તોડી પાડ્યું હતું.”

૨ જ્યારે મેં કહ્યું, “ગમે તે બાગે હું તો તેની પડખે જાઓ રહીશ,” ત્યારે સૌ કોઈએ મને આગ્રહ કરવાનું માંડી વાળ્યું.

૩ અમે જેનાથી કંઈ ઉદ્દેશ સરે નહિ એવું કાર્ય કરવાનું પડતું મેલ્યું, ત્યારે અમારા મિત્રોને ખૂબ આનંદ થયો.

૪ હિમાલય જેના એવરેસ્ટના શિખરે દુનિયાના વીરોને આકર્ષ્યા છે તેનું જ્યારે અમે દર્શન કર્યું, ત્યારે અમારાથી બોલાર્થ ગયું, “ધન્ય થઈ કે આનું બાળ્ય ગ્રામ થયું.”

મિત્રવાક્યના પૃથક્કરણ વિશે કેટલીક સૂચનાઓ :

૧ પહેલાં મુખ્ય તથા ઉપવાક્યો છૂટાં પાડવાં.

૨ પછી દરેકનું છૂટક છૂટક પૃથક્કરણ કરવું.

[નોંધ : નીચે મોટા અક્ષરે છાપેલા ચન્દો તપાસો :—

૧ મેં કહ્યું કે તારે જયું જોઈએ.

૨ જ્યારે તમે આવશો, ત્યારે હું પુસ્તક આપીશ.

૩ જે મારું પુસ્તક છે તે ખોવાયું છે.

ઉપરના શબ્દો : કે, જ્યારે, જે, મુખ્ય વાક્ય અને ઉપવાક્યને જોડવાનું કાર્ય કરે છે. એ શબ્દો એ બેને સંયોજિત કરે છે એટલે એ શબ્દો સંયોજક કહેવાય છે.]

૪૫. નીચેનાં વાક્યોનું કોષ્ટકમાં પૃથક્કરણ કર્યું છે તેના અભ્યાસ કરો:-

૧ જ્યારે અમે વાતચીત કરતા હતા, ત્યારે ત્યાં એક નોંધિયો આવ્યો.

૨ એમણે જવાબ આપ્યો, “અરે! એ અનુભવ તો ડગલેને પગલે થાય છે.”

૩ જે પાણી એની આંખમાં છે તે નીરખનાં ક્ષયિતે વાર ન લાગી.

૪ તે દેખાય છે તેના કરતાં તે મોટો છે.

૫ “તમે ક્યાં જશો?” એમ જ્યારે મેં તેને પૂછ્યું, ત્યારે તે બોલ્યોજ નહિ.

૬ જ્યારે રાત્રિનું અંધારું વધે છે અને આકાશમાંથી કુતુહલ નેત્રે તારાઓ ધરતી પર મીટ મારે છે, ત્યારે માનવ હૃદય આશ્ચર્યથી તેમને નિહાળી રહે છે.

૭ મને પણ લાગે છે કે જે કળા શુદ્ધ રહે, અને રાજાગાર રૂપના બનનાં લોકમાનસમાં અને સમાજ વ્યવસ્થામાં એની પૂર્ણ અસર થાય, તો જાંનિનું વાતાવરણ તે બિયું કરી શકે.

[illegible]

મનોયત્ન ૪૨ :

નીચેનાં મિશ્રવાક્યોનું પૃથક્કરણ કરો :

- ૧ મંગલમય અવસાન હોવું-આણવું, એ ભરતમુનિની એક જાણીતી મર્યાદા દિંદના સાહિત્યે સૌથી વધારે સ્વીકૃતિ પાળી છે.
- ૨ આસપાસના ખેતીસ ઘર ગાજી લોકે એવા સુસવાટા સાથે ગાદ પીવાની દેવ જેને હોય તેને અંગ્રેજી દબની આદ પીવાનો અધિકાર નથી એમ સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે.
- ૩ જ્યાં લોકો જેલ ઇલાકિને વિગે નિર્ભય બને છે, ત્યાં રાજ્યદડ લોકોને દબાવવાને બદલે તેમને શૌર્ય આપે છે.
- ૪ સૌની નિદ્રા એક જ વસ્તુને વિશે એક સરખી હોય, તે જગનમાં એકજ ધર્મ હોય.
- ૫ પેટી પુરુષ વંશથીજ આણુ રહી શકે એવી જગતના મોટા ભાગની, અનેક યુગથી આસતી આવેલી ભાવના હાલ જગૃત પામતા સ્ત્રીત્વને મહા અન્યાય ભરેલી લાગે એ સમજી શકાય એવું છે.
- ૬ સંસ્કૃતનું જ્ઞાન સર્વદા મનુષ્યને સાર્વિક બનાવે છે એમ માનવાની ભૂલ ઘણા કરે છે.
- ૭ આ નિરક્ષર પણ સંસ્કારી બેન જ્યારે શ્રાવ્ય ચલાવે છે, ત્યારે તેમાં એટલાં લીન થાય છે કે આમ તેમ જોવાની કે કાઢની સાથે વાત કરવાની દુરસદ પોતાને આડું સખનાં નથી.
- ૮ ધણા પ્રતિનિધિઓથી વધારે સારું કાર્ય થાય અથવા મજનત્વ વધારે સચવાય એ કલ્પના, હું છેક ભૂલ ભરેલી માનું છું.
- ૯ સત્યથી લિખ કોઈ પરમેશ્વર હોય એવું મેં અનુભવ્યું નથી.
- ૧૦ જે કોઈપણ સંગેગમાં સચનો આમદ તીવ રહે, તે જીવનની સફળતા પાછળ પાછળ આવે છે.

મનોયત્ન ૪૨ :

નીચે આપેલાં વાક્યોનું પૃથક્કરણ કરો :

- ૧ જ્યારે હું વાઙમાં આંટા મારી રહ્યો હતો, ત્યારે એક મોટી ફાંદ-વાજા અને ઝીંખી આંખવાળા માણસ ત્યાં આવી પરેંચ્યો,

- ૨ બાવાએ પણ શુવાને આશીર્વાદ આપતાં કહ્યું, “તમે ફિકર કરશો નહિ.”
- ૩ પોતાને અસહાય દશામાં જોઈ અગીના બોલી બોલી, “અદલાદલ હવે તો તું કરે તે ખરું !”
- ૪ રાત્રે જોંધતાં જોંધતાં વિચાર આવતા હતા કે સમઘૂણ પરમહંસ અને સ્વામી વિવેકાનંદની જંમબૂમિ જોવાને મળશે.
- ૫ સાધુએ પ્રેમથી ખભા ઉપર હાથ મૂકીને કહ્યું, “બધે પરમાત્મા છે.”
- ૬ નસિનીએ કહ્યું, “મારાથી એ થાય એમ નથી.”
- ૭ જેવી રીતે ઇતિહાસમાં તેમજ તેમના પોતાના સમયથી શરુઆત કરી હતી, તેવી રીતે તેમજ હવે તેમના પોતાના ગામડાથી જુગોળ શીખવવાનો પ્રયોગ કરી જોશે.
- ૮ ઇતિહાસમાં જ્યારે જીવન રેડવામાં આવે છે, ત્યારે જ છોકરાઓ તેના તરફ આકર્ષાય છે.
- ૯ રાખડીને દિવસે હરિજનો ઉજળિયાત કામના હાથને રાખડી ખાંધતા થાય, તો સત્ક્રિય હિંદુઓ પર એની બારે અસર થાય.
- ૧૦ નાતાલના દિવસે આવે, ત્યારે આપણે સૌ જે ઇશુ ખ્રિસ્તના ચેત્ત્રો છીએ તેમજ, આપણા પાંચેથી તરફ પ્રેમ અને દયાબાવ રાખવાના સંદેશને, વિશ્વમાં ફેલાવવામાં મદદ કરવી જોઈએ.
- ૧૧ થોડી વારે સ્થુનાથ તપેશીમાં તાલું, કીટી ઝાંચવાળું થી અને બીજા હાથમાં કાચું લઈ આવી બેઠ્યા, “બીલું તો કાંઈ ન મળ્યું.”
- ૧૨ જ્યારે કાંઈ મોટું તોફાન આવે અને અનેક વડાજોને કાઢી, તોડી, ફાડી પસાર થઈ જાય, ત્યારે દરિયામાં જે શાંતિ કેશવ તેવી શાંતિ ધરમાં ફેલાઈ રહી.
- ૧૩ જ્યારે કાંઈ મંજરીનું પાણિમડળ કરવામાં મુખાયો હતો, ત્યારે કાંઈદેવ તેના જીવનનું મહાકાર્ય આરંભતા તખર થયો હતો.
- ૧૪ ઉઠાને જાન આપ્યું કે રાજગડમાં બિપાડે બારણે મારામારી કરવાથી રૂજેલી થયા પિના રહેશે નહિ.

૧૫ “મારે હોયો સૌથી આગળ જઈ સર્વને વિસ્મિત કરશે,” એટલો મનોરથ દેખાડવા જેટલો અદ્ભુત કાલિન્દીએ તેના તરફ બતાવ્યો નહિ !

૧૬ હું જગતને કહીશ કે જ્યારે બધાં રાજ્યો સંધિ કરવા તૈયાર હતાં, જ્યારે બધાંના સંપત્તી ચવનોનો સંહાર થતો અને ભરતખંડ બગી જતો, ત્યારે એક મંત્રીએ એમ કહ્યું ન હતું.

પ્રકરણ ૧૩

એકીકરણ (મિશ્રવાક્ય)

૪૬. બે સાદાં વાક્યોનું એક મિશ્રવાક્ય.

બે સાદાં વાક્યો નીચે બતાવેલી રીતે જોડીને એક મિશ્રવાક્ય બનાવી શકાય છે :

ક્રિયાવિશેષણ વાક્ય વાપરી :

૧ મને સજ્જ થઈ. હું જુહું બોલ્યો હતો.

મને સજ્જ થઈ, કારણ કે હું જુહું બોલ્યો હતો.

૨ આવડત ન હતી એ કામ માથે લેવું ન હતું.

આવડત ન હતી, તો એ કામ માથે લેવું ન હતું.

૩ તું સાથે આવીશ. હું જઈશ.

જો તું સાથે આવીશ, તો હું જઈશ.

૪ રામ નાનો છે. તે હોશિયાર છે.

રામ નાનો છે, છતાં તે હોશિયાર છે.

૫ હું ધરમાં આવ્યો. તે બહાર ગયો.

જ્યારે હું ધરમાં આવ્યો, ત્યારે તે બહાર ગયો.

૬ અંધારું છે. જીવંતું છે.

જ્યાં અંધારું છે, ત્યાં જીવંતું છે.

૭ કામ કરતો ગયો. પૈસા મળ્યા ગયા.

જેમ કામ કરતો ગયો, તેમ પૈસા મળ્યા ગયા.

૮ તે રોજ સવારે ફરવા જાય છે. તે માંદો ન પડે.

તે રોજ સવારે ફરવા જાય છે, કે તે માંદો ન પડે.

૯ (i) તેણે રજાં કર્યું. તેની આંખો સુણ ગઈ.

તેણે એટલું બધું રજાં કર્યું કે તેની આંખો સુણ ગઈ.

(ii) તેણે જોરથી કાચને આક્રમ્યો. તેના દૂકડા ધઈ ગયા.

તેણે એવા જોરથી કાચને આક્રમ્યો કે તેના દૂકડા ધઈ ગયા.

૧૦ આ ટેબલ જિંચું છે. પેશું ટેબલ તેટલું જિંચું છે.

આ ટેબલ જેટલું જિંચું છે તેટલું જ પેશું જિંચું છે.

આ ટેબલ પેશા જેટલું જ જિંચું છે.

૧૧ હિમાલય પર્વત ધણો જિંચો છે. આલ્પ્સ પર્વત જિંચો છે.

આલ્પ્સ કરતાં હિમાલય પર્વત ધણો જિંચો છે.

[સંયોજકો : કારણ કે; કેમકે; તો, ત્યારે; જો—તો; છતાં, તોપણ, અગર
જો—તોયે, જોકે—તોયે; જ્યારે—ત્યારે; જ્યાં—ત્યાં; જેમ—તેમ; કે,
તે ખાતર; એટલું બધું—કે; એવા—કે; જેટલું—તેટલું; કરતાં.]

મનોરથન ૪૩ :

નીચેનાં વાક્યોને જોડી એક મિશ્રવાક્ય બનાવો : સંયોજક ('કારણ કે, કેમકે,') વાપરો :

૧ અમે સૌ મેદાનમાં ફરવા ગયા. અમારે ચોખ્ખી હવા જોઈતી હતી.

૨ મોતીલાલ ફરીથી શાળામાં ગયો. તેને હાજરું હતું.

૩ મારી તંદુરસ્તી બગડી. મેં અમે તેમ ખાધું હતું.

૪ અમારી દૂકડી છતી અરવિંદે બધું સસ રન કર્યાં.

૫ અમે જલ્દાર ગયા નહિ. વરસાદ પુરુષ પડતો હતો.

૬ સૌ મુસાફરો અકળાયા. મોકુ યયાં છતાં ગાડી આવી ન હોતી.

૭ સાંકળચંદ ખૂબ ગભરાતો હતો. પાસ ચવાનો તાર આવ્યો ન હોતો.

૮ આપણે સાચા ધર્મનું આકર્ષણ રચું નથી. આપણે ધર્મને ખરા-

બર મમજવા થતું કરતા નથી.

૯ સખામાં ખૂબ ગડબડ મચી. કોઈને ફરજનું જાન ન હતું.

૧૦ ધર વૃદ્ધી પશું. તે ખૂબ જૂનું હતું.

મનોવત્ત ૪૪ :

નીચેનાં વાક્યોને જોડી એક મિશ્રવાક્ય બનાવો : સંયોજક
'જે—તો' વાપરે :

- ૧ નિયમિત અભ્યાસ કરે. જરૂર પાસ થશે.
- ૨ સૈનિક સાવધ રહે છે. શત્રુ થાપ આપી શકતા નથી.
- ૩ નિયમિત કેસરન કરવામાં આવે છે. તંદુરસ્તી સારી રહે છે.
- ૪ તમે પ્રેમ આપો નહિ. તમને પ્રેમ નહિ મળે.
- ૫ પાણીને ૧૦૦ ડીગ્રી સેન્ટીગ્રેડ સુધી ગરમ કરવામાં આવે. તે બોક-
ળવા મંડે છે.
- ૬ જમીનમાં ખાતર નાંખવામાં આવે. જીજે વધે પાક સારો થાય છે.
- ૭ હિમ પડે. તુલ બળી જાય છે.
- ૮ હિમતે મર્દા. મદદે ખુદા.
- ૯ ઉદારતાથી દાન કરશો. પૈસા મળ્યાજ કરશે.
- ૧૦ એકામતાથી કાર્ય કરે. રોલ સહેલી વસ્તુ છે.

મનોવત્ત ૪૪ બ :

નીચેનાં વાક્યોને જોડી એક મિશ્રવાક્ય બનાવો : સંયોજક (જે
'જે—તોપણ, અગર જે—તોપણ, જે કે—તોયે) વાપરે :

- ૧ ધરનાં સૌ કોઈ ગભરાઈ જશે. તે હિમત હેડશે નહિ.
- ૨ હરિવદન નાનો છે તે હોશિયાર છે.
- ૩ અમે ત્યાં જવાના દલા અમે ત્યાં ગયા નહિ.
- ૪ વાદળોં ઘેરાયાં છે. વરસાદ પડશે નહિ.
- ૫ ચોમેર પ્રચંડ મોઝાં ઉછળે છે. ખારવા હિમત હારશે નહિ.
- ૬ સંત દુઃખથી ઘેરાઈ જાય છે. તે શ્રદ્ધા હેડાડો નથી.
- ૭ સારાં માણસો ગાળ ખાય છે તે કોઈ ને ગાળ દેતાં નથી.
- ૮ તેને સ્પષ્ટ કંઈ હતું. તેણે કંઈ કર્યું નહિ.
- ૯ તેણે અપમાન કરવામાં આવ્યું. પિતાની ખાતર પ્રસન્ન જોઈ તે કંઈ
બોલ્યો નહિ.

૧૦ તેને ઘણી લાલચો ધરવામાં આવી. તે તેના નિશ્ચયમાંથી અજ્ઞો નહિ

મનોચલ ૪૫ :

નીચેનાં વાક્યોને જોડી એક મિશ્રવાક્ય બનાવો : સંયોજક (ન્યારે —ત્યારે) વાપરો :

- ૧ સાંજ પડે છે. દોરો ઘર તરફ પાછાં ફરે છે.
- ૨ સ્ટેશન પર આગગાડી આવી. પોરતો 'મજુર,' 'મજુર,' 'મજુર' એમ જુમ પાડી ડિલ્યા.
- ૩ આંખા પર કેરી આવે છે. કાચકનો મીઠો ટુકડો સંભાળાય છે.
- ૪ વસંત ઋતુ આવે છે. જ્યો પર ફૂલો ઝૂકી રહે છે.
- ૫ રિસેમ્બર મહિનો આવે છે. ઈશુખ્રિસ્તનો સંદેશો માનવ હૃદયમાં ભગૃત થાય છે.
- ૬ ઉનાળામાં સખત તાપ પડે છે. માથેરાનની ટેકરી તરફ મુખધગિરા દોડધામ કરી મૂકે છે.
- ૭ વાદળ આકાશમાં ઘેરાય છે. મોર કળા કરીને નાચે છે.
- ૮ બનરમાં આપણે જઈએ છીએ. વિચિત્ર લોકોનો. મેળો નેવાનો મળે છે.
- ૯ જન્માષ્ટમી આવે છે. વૈષ્ણવમંદિરમાં હિસવ ચર્ચ રહે છે.
- ૧૦ આદેથી હિમાલયના દર્શન થાય છે. નેત્ર અને હૃદય આનંદથી તૃપ્ત બને છે.

મનોચલ ૪૬ :

નીચેનાં વાક્યોને જોડી એક મિશ્રવાક્ય બનાવો : સંયોજક ('ન્યાં—ત્યાં' અથવા 'જ્યાંથી—ત્યાંથી') વાપરો :

- ૧ રાધવેન્દ્ર રહે છે. ગાડીનો અવરજવર બહુ છે.
- ૨ મદિરા છે. ભક્તજનો બિભસાય છે.
- ૩ વિદ્યાની પૂજા થાય છે. સત્સ્વતી રહે છે.
- ૪ ચારિત્ર્યવાન મનુષ્યો હોય છે. લોકો મુખી હોય છે.
- ૫ આગકો રમે છે. ઈશ્વરનો વાસ હોય છે.

- ૬ મદારી બેસે છે. બાજકો એકઠાં થાય છે.
- ૭ રવિ પહેંગી રકતો નથી. કવિની કલ્પના પહેંગી છે.
- ૮ તે પહેલાં રહેતો હતો. હમણાં રહેતો નથી.
- ૯ તમે આવ્યા છો. હું પણ આવું છું.
- ૧૦ તેમણે મુસ્મદરી આરંભી. અમે પણ આરંભી.

મનોયત્ન ૪૭ :

નીચેનાં વાક્યોને જોડી એક મિશ્રવાક્ય બનાવો : સંયોજક ‘જેમ-તેમ’ વાપરો.

- ૧ તડકો વધતો જાય છે. લોકો આરામ લેવા જાય છે.
- ૨ સંસ્કાર વધતો જાય છે. પ્રજાજીવન વિકાસ પામે છે.
- ૩ ચિત્રના રંગ પૂરાતા જાય છે. ચિત્રકારનો આનંદ વધતો જાય છે.
- ૪ સંયમનું બળ વધતું જાય છે. મનનું સુખ વધતું જાય છે.
- ૫ સુદ્ધ વધતું ગયું. તેનો રંગ લાયકર થતો ગયો.
- ૬ પરિસ્થિતિ બદલાય છે. માણસે બદલાવું જોઈએ.
- ૭ સાદી ટેવો રાખતા જશો. બધાનું નડતર ઓછું થતું જશે.
- ૮ કુમથું ઝાડ વાળીએ. તે વળે છે.
- ૯ સ્પેશન આવતાં ગયાં. ગ્રામની સ્મૃતિ પ્રજાગ થવા લાગી.
- ૧૦ લોભ વધતો જાય છે. અસતોપની આગ પણ વધતી જાય છે.

મનોયત્ન ૪૮ :

નીચેનાં વાક્યોને જોડી એક મિશ્રવાક્ય બનાવો : સંયોજક ‘તે ખાતર’ અથવા ‘કે’ વાપરો.

- ૧ મેં શિખામણ આપી. તે સુધરે
- ૨ સ્વાર્થને નુકસાન થાય. લોકો સ્પષ્ટ જોડતાં અચકામ છે.
- ૩ આપણે અલખ ખાઈએ છીએ આપણે જીનીએ.
- ૪ અમે સતત પ્રયત્ન કરીએ છીએ. અમે મહાન થઈએ.
- ૫ હું આશીર્વાદ આપું છું. તું અતિ પ્રસાદથી નીવરે.
- ૬ નહુમે મો અથમેધ યસો કર્યા. સ્વર્ગનું રાજ્ય પ્રાપ્ત થાય.

૭ ચીનાઓએ ચીનની ઉત્તરે દિવાલ બાંધી. મંગોલ લોકોનાં ટોળાં અટકે.

૮ પોતાને ઘડપણમાં મુખ મજે. માબાપ આગમ્મની બારે જહેમન લેશવે છે.

૯ પોતાનું શિયળ સચવાય. રાજપુત સ્ત્રીઓ ચિતાસ્નાન કરતી.

૧૦ મેવાડનું ગૌરવ પાણું મેળવાય. ભામાશ્વએ પ્રતાપને ચરણે પોતાની દોસન ધરી દીધી.

અનોચલ ૪૯ :

નીચેનાં વાક્યોને જોડી એક મિશ્રવાક્ય બનાવો : સંયોજક 'એટલું બધું—કે' વાપરો.

૧ અમે ખૂબ દોભા. અમે યાદી ગયા.

૨ તેઓએ શરડીનો રસ ખૂબ પીધો. તેઓને તે પ્રયે અરુચિ થઈ.

૩ નેપોલિયન ખૂબ ઉન્નત થયો. આખા યુરપનું સામ્રાજ્ય લેવા પ્રયત્ન કર્યો.

૪ ઘેરે ખૂબ લંબાયો. લોકો ત્રાસી ગયા.

૫ આ વર્ષે અતિશય વરસાદ પડ્યો. બધો પાક જમડી ગયો.

૬ ગયે વર્ષે અતિશય ઠંડી પડી. ઘણાં માણસો હિમથી મરી ગયાં.

૭ સિંધમાં અતિશય તાપ પડે છે. ઘણા લોકો જૂ લાગીને મરી જાય છે.

૮ ગંગા નદીમાં અતિશય પૂર આવે છે. તે ગામડાંને ગામડાં ડૂબાડી દે છે.

૯ તે અતિશય લાગણીવશ છે દુઃખીને જોઈને રડી પડે છે.

૧૦ તેણે સહન કર્યું. તેનું હૈયું ભાંગી ગયું.

અનોચલ ૫૦ :

નીચેનાં વાક્યોને જોડી એક મિશ્રવાક્ય બનાવો : સંયોજક 'જેટલું—તેટલું' અથવા 'કરતાં' વાપરો.

૧ માણસ અહંકારી બને છે. તે દુઃખી બને છે.

૨ હિમાલય જિયો પર્વત છે. કેર્ક જીજો પર્વત એટલો જિયો નથી.

- ૩ ગંગા નદી લાંબી છે. એમેઝોન એથીયે લાંબી છે.
- ૪ સમડી ઝડપથી ઊડે છે. ગરુડ એથીએ વધુ ઝડપથી ઊડે છે.
- ૫ ગંગા નદી પવિત્ર છે. તેટલી બીજી નદી નથી.
- ૬ સમયંદ બહાર છે. હરિ પણ એવો જ છે.
- ૭ શેરડીની ખાંડ ગળી છે. સંકેરીન એથીએ વધુ મળી છે.
- ૮ લીમડો કડવો છે. કરિયાનું એથીએ કડવું છે.
- ૯ ગુરુ મોટો છે. માતા સોગણી મોટી છે.
- ૧૦ માતૃપ્રેમ મહાન છે. અન્ય પ્રેમ એથી ચડિયાતો નથી

*

*

*

૪૭. બે સાક્ષી વાક્યનું નામવાક્ય વાપરી એક મિશ્રવાક્ય :

બે સાક્ષી વાક્યોને નીચે બતાવેલી રીતે નામવાક્ય વાપરી જોડી શકાય છે અને તેનું મિશ્રવાક્ય થાય છે :

- ૧ પૃથ્વી સૂર્યની આસપાસ ફરે છે. કોપરનીકસે પ્રથમ એની શોધ કરી.
કોપરનીકસે પ્રથમ શોધી કાઢ્યું કે પૃથ્વી સૂર્યની આસપાસ ફરે છે.
- ૨ માતાને જ્ઞાતી કરવી જોઈએ. નેપોલિયન એમ માનતો.
નેપોલિયન એમ માનતો કે માતાને જ્ઞાતી કરવી જોઈએ.
- ૩ દર પૂનમે ચંદ્રગ્રહણ થતું નથી. એ સાચું છે.
દર પૂનમે ચંદ્રગ્રહણ થતું નથી એ સાચું છે.
- ૪ ગર્હ કાલે રજા હતી. એ વાતમાં મને સંદેહ છે
ગર્હ કાલે રજા હતી એ વાતમાં મને સંદેહ છે.
- ૫ મને ખાતરી છે. તે ખોટું છે.
મને ખાતરી છે કે તે ખોટું છે.
- ૬ તે દોષને પાત્ર છે. મારું માનવું છે.
મારું માનવું છે કે તે દોષને પાત્ર છે.

મનોચલ ૫૧ :

નીચેનાં વાક્યોને જોડી એક મિશ્રવાક્ય બનાવો : નામવાક્ય વાપરો.

- ૧ કુદરતનો એક નિયમ છે. દરેક વસ્તુ બીજી વસ્તુને પોતાની તરફ ખેંચે છે.
- ૨ હું આવતે ઉનાળે માથેરાન જઈશ. એમ તેણે કહ્યું.
- ૩ એની વાત ઉપરથી સમજાય છે તે નિર્દોષ હશે.
- ૪ શ્રી અને સરસ્વતીનાં સ્થાન લિખ છે એ સ્ત્રીની વાત છે.
- ૫ દરેક એકબીજા પ્રત્યે સમભાવ રાખવો. એ કથન મનનીય છે.
- ૬ મારો મિત્ર બોલ્યો. “હું ત્યાં જઈશ.”
- ૭ ક્યને પિતાને માટે ખૂબ પ્રેમ હતો. એ વાન દેવયાની જાળની ન હતી.
- ૮ દાદાભાઈએ વિદ્યાર્થી અવસ્થામાંજ નિશ્ચય કર્યો હતો. મારે મારું જીવન દેશસેવામાં ગાળવું.
- ૯ મને રસ્તો બતાવશો ? મેં મિષ્ટાંનને એમ પૂછ્યું.
- ૧૦ તે અજાણ્યાએ પ્રશ્ન કર્યો. તમે ક્યાં રહો છો ?
- ૧૧ હોઆંગ્સા નદી ચીનનો સાપ છે. ચીનના લોકો એમ કહે છે.
- ૧૨ જગદીશભાણુએ રેડિયોની પ્રથમ શોધ કરી હતી એમના જીવન ચરિત્રમાં આવે છે.
- ૧૩ જિપ્સી લોકો મૂળ ધર્મજિત્તમાંથી મૂરખમાં ગયેલા. કેટલાક લોકો એવું કહે છે.
- ૧૪ નારદ જ્યાં ત્યાં કલક કરાવે છે. પૌરાણિક માન્યતા છે.
- ૧૫ કર્મજી માત્ર તારો અધિનાર છે. ગીતામાં એમ કહ્યું છે.

૪૮. જે સાદાં વાક્યોનું વિશેષજ્ઞવાક્ય વાપરી એક મિશ્રવાક્ય :
વિશેષજ્ઞ વાક્ય વાપરી, જે સાદાં વાક્યોને નીચે બતાવેલી રીતે
જોડીને તેનું એક મિશ્રવાક્ય બનાવી શકાય છે.

- ૧ વસ્તુ હાથમાં છે. તેને છોડી દેશો નહિ.
જે વસ્તુ હાથમાં છે તેને છોડી દેશો નહિ.
તમારી જગ્યા બતાવો. જ્યાં તમે રહો છો.
જે જગ્યાએ તમે રહો છો તે જગ્યા બતાવો.
- ૨ માણસ ક્યાં છે. જેને માટે આ પુસ્તક છે.
જેને માટે આ પુસ્તક છે તે માણસ ક્યાં છે ?
- ૩ કાર્ય કરો. જેથી આત્માનું કલ્યાણ થાય.
જેથી આત્માનું કલ્યાણ થાય તે કાર્ય કરો.
- ૪ વેપારીઓ ધંધો હાથ ધરતા નથી. જેમાં કસ હોતો નથી.
જેમાં કસ હોતો નથી તે ધંધો વેપારીઓ હાથ ધરતા નથી.
- ૫ તે ધંધો કરે છે. જેનો એ ધંધો છે.
જેનો જે ધંધો છે તે તે કરે છે.

મનોધાન પર :

- નીચેનાં વાક્યો જોડીને એક મિશ્ર વાક્ય બનાવો; વિશેષણ વાક્ય વાપરો.
- ૧ મીઠા ખોલો માણસ છે સર્વને પ્રિય હોય છે.
 - ૨ વસ્તુની માણસને સ્પૃહા નથી તેને તે તરણાવત છે.
 - ૩ ધંધો અપૂરો હોય છે. તે હઝારકાય છે.
 - ૪ ધીમે પણ ખનથી કાર્ય કરે છે. છેવટે તે જીતે છે.
 - ૫ પોતાના માતાપિતાને ખાંધે બેસાડી યાત્રા કરાવી. તે પુરુષનું નામ શ્રવણ છે.
 - ૬ પ્રજાનું કલ્યાણ થાય. સમચ્છ તેથી સંતુષ્ટ થતા.
 - ૭ એ પુરુષમાં અભિમાન લગલેલ નથી તેને મારા વદન હો.
 - ૮ કાળા માણસો તે કાર્ય કરતા નથી. જેમાં માત્ર ગદ્યાર્થતરુ હોય છે.
 - ૯ તે છોકરો ક્યાં છે ? એનું આ પુસ્તક છે.
 - ૧૦ તેને નોખેલ ઈનામ મળ્યું છે. તે હિંદી કવિ રવીન્દ્રનાથ ટાગોર છે.

પ્રકરણ ૧૪

સંયુક્ત વાક્ય

૪૯૧

- ૧ રામ બજારમાં ગયો અને તેણે એક સારું પુસ્તક ખરીદ્યું.
- ૨ રઘુનાથ અથવા સહ્યેન્દ્ર આવી શકે છે.
- ૩ જગદીશ ઘરમાં આવ્યો, આમ તેમ જોયું પણ કંઈ બોલ્યો નહિ.
- ૪ ધડીમાં મુકુન્દરાય આવ્યો અને કહેવા લાગ્યો, “મને તો કંઈ મળ્યું નહિ.”
- ૫ જ્યાં ઘડિયાળમાં બારના ટકોરા થયા કે ગૃહપતિ મંડપમાં આવ્યા અને જાલણને કહ્યું, “હવે ઉતાવળ કરો.”

- ઉપરના ૧ લા અને ૨ જા વાક્યમાં બન્ને મુખ્ય વાક્યો છે.
 ૩ જા વાક્યમાં ત્રણ મુખ્ય વાક્યો છે.
 ૪ થામાં બે મુખ્ય વાક્યો અને મોટા અક્ષરે છાપેલું એક ઉપવાક્ય છે.
 ૫ મામાં બે મુખ્ય વાક્યો અને મોટા અક્ષરે છાપેલાં બે ઉપવાક્યો છે.

આવાં વાક્યોને સંયુક્ત વાક્યો કહે છે.

જે વાક્યમાં બે કે બેથી વધારે પ્રધાન વાક્યો હોય, અથવા પ્રધાન વાક્યો ઉપરાંત એક કે એકથી વધારે ઉપવાક્યો હોય, તે સંયુક્ત વાક્ય કહેવાય છે.

સંયુક્ત વાક્યનું પૃથક્કરણ :

નીચેનાં સંયુક્ત વાક્યોનું પૃથક્કરણ કેળવકમાં કર્યું છે; તેનો અર્થાસ કહેા :

- ૧ તળાવ સામે ઊભા રહી, નીલાકાશમાં બળી જતું શિખર ઘડી સુધી જુઓ, અને પછી, નીચે પાણીમાં વિહાર કરતું એનું તરલ પ્રતિબિંબ જુઓ.
- ૨ જહાંગીરની બેગમ, નરજહાં હરિપર્વત ઉપર રહેવા આવતી, ત્યારે બદામના ઝાડ તળે બેસતી; અને તે આવે તે પહેલાં ગરમીથી બદામનાં ફૂલ ખરી ન પડે તેટલા માટે કાશ્મીરનો સુબો ઝાડની આસપાસ બરફ પથરાવતો.
- ૩ તેણે શાંતિથી તેના ખલા પર હાથ મૂક્યો અને પૂછ્યું, “તે કદી મુળક મહેતાનું નામ સાંભળ્યું છે ?”

નં.	વાક્ય	પ્રકાર	અંગિકા	કૃતિસ્વતંત્ર		કિશોર	કૃતિસ્વતંત્ર		કર્તૃત્વ	કર્તૃત્વ	કૃતિસ્વતંત્ર	કૃતિસ્વતંત્ર
				કૃતિસ્વ	કૃતિસ્વતંત્ર		કૃતિસ્વ	કૃતિસ્વતંત્ર				
૧. વાક્ય પ્રકાર	(I) નવનિર્મિત મુદ્રા	અંગિકા	—	(તમે)	—	મુદ્રા	—	—	—	—	—	—
	(II) અંગિકા	અંગિકા	અંગિકા	(તમે)	—	મુદ્રા	—	—	—	—	—	—
	(III) અંગિકા	અંગિકા	અંગિકા	(તમે)	—	મુદ્રા	—	—	—	—	—	—
	(IV) અંગિકા	અંગિકા	અંગિકા	(તમે)	—	મુદ્રા	—	—	—	—	—	—
૨. વાક્ય પ્રકાર	(I) નવનિર્મિત મુદ્રા	અંગિકા	—	(તમે)	—	મુદ્રા	—	—	—	—	—	—
	(II) અંગિકા	અંગિકા	અંગિકા	(તમે)	—	મુદ્રા	—	—	—	—	—	—
	(III) અંગિકા	અંગિકા	અંગિકા	(તમે)	—	મુદ્રા	—	—	—	—	—	—
	(IV) અંગિકા	અંગિકા	અંગિકા	(તમે)	—	મુદ્રા	—	—	—	—	—	—
૩. વાક્ય પ્રકાર	(I) નવનિર્મિત મુદ્રા	અંગિકા	—	(તમે)	—	મુદ્રા	—	—	—	—	—	—
	(II) અંગિકા	અંગિકા	અંગિકા	(તમે)	—	મુદ્રા	—	—	—	—	—	—
	(III) અંગિકા	અંગિકા	અંગિકા	(તમે)	—	મુદ્રા	—	—	—	—	—	—
	(IV) અંગિકા	અંગિકા	અંગિકા	(તમે)	—	મુદ્રા	—	—	—	—	—	—

સાદું, મિશ્ર અને સંયુક્ત વાક્ય વચ્ચે તફાવત :

૧. સાદા વાક્યમાં માત્ર એકજ ક્રિયાપદ અને એકજ ઉદ્દેશ્ય હોય છે.
૨. મિશ્રવાક્યમાં માત્ર એકજ મુખ્ય વાક્ય હોય અને એક કે એકથી વધારે ઉપવાક્યો હોય છે.
૩. સંયુક્ત વાક્યમાં બે કે બેથી વધારે મુખ્ય વાક્ય હોય છે. એમાં કોઈપણ મુખ્ય વાક્યને અવલંબીને ઉપવાક્ય કે ઉપવાક્યો આવી શકે છે.

મનોચિન્તન ૫૩ :

નીચેનાં સંયુક્ત વાક્યોનું પૃથક્કરણ કરો :—

- ૧ અર્જુનનું સમાધાન થાય એવું એણે વિશ્વરૂપ જોયું; આપણું સમાધાન થાય અથવા અદમ્ય સમાધાન આપણા હૃદયમાં જાગે એવું વિશ્વરૂપ આપણે ખગોળ વિદ્યાદ્વારા જરૂર કરી શકીએ છીએ.
- ૨ નરી આંખે તો ૧૦ હજાર તારાઓ દેખાય છે, પણ દૂરબીન મારફતે એ સંખ્યા દહાડે દહાડે વધતીજાય જાય છે.
- ૩ મહત્તની ગદી વટાવ્યા પછી, જમણી બાજુએ જઈએ એટલે સામે એક મોટા બેડા અને પહોળા ખાડા દેખાય છે, અને તેમાંજ છુદ્દ ગયાનું ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ મંદિર ઘિરાળું છે.
- ૪ બિચારા બેાધિદ્રુમે ન તો કોઈને ઝેર પાચું હતું, કે એ ન તો કોઈ હત્યાનું સાક્ષી પણ થયું હતું.
- ૫ દરેક જાતનો અત્યાચાર નિવ્ર છે અને અધર્મ છે, પણ એ દોષ અમુક જાતિમાં છે અને અમુક જાતિમાં નથીજ એવી અચાંખાં હિતરત્ન એ આજે નિરર્થક છે.
- ૬ મેં લક્ષ્મણને પાછળ મોકલ્યા, પરાણે પાછળ મોકલ્યા, ન કહેવાનાં વેણ કહીને પાછળ મોકલ્યા; એટલે એ ગયા.
- ૭ હું જાણું છું કે રાવણ તો ક્યારનોયે મરી ગયો છે, હું જાણું છું કે તમામ રાક્ષસોનો રામે સંહાર કરી નાંખ્યો છે; છતાં પણ એ પ્રસ-

ગોને યાદ કરું છું, ત્યારે રૂંવાંટાં જિભાં થાય છે, અને કેમ જાણે આ ધડીએ એ પાપી પાછો મને અહીંથી બિપાડી જશે એવી બીક લાગ્યા કરે છે.

૮ મેં તેને આદર આપ્યો, બેસવા માટે આસન આપ્યું, પીવા માટે પાણી આપ્યું અને ફળાહાર આપવા ભર્જાં છું, ત્યાં તો રાવણનું ખરું સ્વરૂપ બહાર આવ્યું.

૯ જ્યારે ચંદ્રકાંતે લક્ષ્મીનંદનને કહ્યું કે સરસ્વતીચંદ્ર તો ખરેખર આલ્પો ગયો છે, ત્યારે શેઠગગગગા ધર્ધ ગયા અને કહ્યું, “ચંદ્રકાંત, ગમે તેમ કરી મને મારો ભાઈ શોધી આપ.”

મનોધર્મ ૫૩ અ :

નીચેનાં સંયુક્ત વાક્યોનું પૃથક્કરણ કરો :

- ૧ ભરતમુનિ ક્યારે ધર્ધ ગયા તે હજી શોધકો શોધી શક્યા નથી, એમને નામે ચડેલાં નાગ્નશ્વરની પણ આદિથી અંત લગી અધ્યયન હજી મળી શકી નથી; પરંતુ એ પાણિની પછી કથા અને ક્ષત્રિયસ પહેલાં થઈ ગયા એટલું ચોક્કસ છે.
- ૨ ગિનશાસનનું આટલું આગલ્ય હતું, છતાં આ સમયમાં સૌરાષ્ટ્રના અધિષ્ઠાતા દેવ તેજ ગણાતા.
- ૩ કળ્યાંવતી અને ખંભાન જેવાં બંદરેશમાં ધસઘાઈ આવતી અડગક દોલત તેણે જૈન મનના ઉદાર માટે ખરચવા માંડી, અને દેગ દેશના જૈન સ્વધુઓ, જૈન વિદ્વાનો, ઉદા મહેતાના દરબારમાં આંટા મારવા લાગ્યા.
- ૪ જાનિ પાનં એમ બેઠવીને કાક, સ્પર્ગથી દુષિત થવાના કારણે, પાછો ખસ્યો અને કહ્યું, “ખખરદાર, જો મને અડક્યો તો. તું છેકોળ !”
- ૫ મંજરીનો સ્વભાવ અર્ધિહ હતો, તેના સંસ્કાર ધણા શુદ્ધ અને હિંચા હતા, પણ તેનું હૃદય નિષ્પાત્રસ હતું, અને તેનો સ્વભાવ આનંદી અને સરળ હતો.
- ૬ સાદાર કાળ દોષ કે ગોરા દોષ, હિંચા દોષ કે નીચા દોષ, જનમના

હોય કે ઊંઘતા હોય, હસતા હોય કે લડતા હોય; તથાપિ સાક્ષર-
ત્વનો કોઈ અનુપમ ઓપ તેમના મુખ ઉપર ચમકતો હોય છે,
અને તે ઉપરથી “આ રક્ષા સાક્ષર,” એમ રાતના અંધારામાં
પણ કોઈ માણસ કહી આપે એમ છે.

૭ ‘એક ટેક’ના ઝડ પાસે મીઠાઈ ન વહેંચી શકાઈ તેનું કારણ શોધતાં
એમ જોવામાં આવ્યું કે મીઠાઈ વહેંચવાની છે એ જાણવાથી
અમદાવાદના બિખારીઓ ત્યાં આવી પહોંચ્યા હતા, અને તેમણે
કતારો તોડી મીઠાઈ ઝડપવાના પ્રયત્નો કરેલા.

૮ મારું દુઃખ મેં તેમની પાસે ચૂક્યું, ને દમયંતી જેમ નગની પાછળ
ભમી હતી તેમ રેડિયાની શોધમાં ભમવાનું પણ લાઈ મારો ભાર
તેમણે હળવો કર્યો.

૯ વિધવાનું પુનર્લગ્ન સમાજના મોટા ભાગને હજી સ્વીકાર્ય નથી,
એટલું જ નહિ પરંતુ પુનર્લગ્ન કરવા તૈયાર થતી એન કે દીકરીને
તત્કવારને ઝટકે કાપી નાંખવા તત્પર બાઈઓ અને એનો જોષએ
એટલા મળશે.

૧૦ ધર્મને રાજ્ય પ્રકરણની સાથે સંબંધ નથી એમ કહેનાર ધર્મને
જાણતો નથી, એમ કહેતાં મને સંકોચ નથી થતો; એમ કહેવામાં
હું અવિનય નથી કરતો.

૧૧ સામેનો વિશાળ પટ જાણે પૃથ્વી ઉપર રૂપાની ધાતુનાં પતરાં જડી
લીધાં હોય એવો લાગતો હતો, અને જગસના ઝડે પ્રવાસે નીક-
ળેલા પથીઓ ચાક્રથી ઊભા ઊભાજ, માયું દાળીને ઊંઘી ગયેલા
હોય તેવાં જણાતાં હતાં.

૧૪ આમ સાબરમતી એ માત્ર સંયમશીલના નદીજ નથી, કેવળ કવિ-
હૃદયની કામળ સહચરીજ નથી, એતો છે ઉત્તર ગુજરાતની
ભેંસોનો ભરવાડ અને પનિહારીઓનું પિયર.

૧૫ સાબરમતી માત્ર સૌંદર્ય-શોભન આરસી નથી, પણ જીવનની ધાત્રી
છે, એ ખાલી રસની પ્રતિમાજ નથી પણ માંગડ્યની ભત્રીં છે.

મનોયત્ન પટ્ટ :

નીચે આપેલાં આદાં, મિશ્ર તથા સંયુક્ત વાક્યોનું પૃથક્કરણ કરો :

૧ વળી જનોઈ ધારણ કરવી એટલે બીજને જન્મ લેવો; એટલે આપણે દરાદ્યપૂર્વક શુદ્ધ થવું હિર્વગામી થવું.

૨ કાણે કાણે વૈદ્ય, હકીમ અને ઘડતરને ત્યાં દોડવાથી અને શરીરમાં અનેક વસાણાં અને રસાયણો લદવાથી મનુષ્ય પોતાનું જીવન દૂંડું કરે છે; એટલુંજ નહિ પણ પોતાના મન ઉપરનો કાબૂ ખોઈ બેસે છે, તેથી મનુષ્યત્વ ખોઈ બેસે છે, અને શરીરનો સ્વામી રહેવાને બદલે શરીરનો ગુલામ બને છે.

૩ સમાજ જેને કલંક દહે છે તેમાંથી બચવા માનવી કેટલાં ખીન્ન કલંકો વહેરી લે છે?

૪ મનુષ્ય જ્યાં લગી સ્વેચ્છાએ પોતાને સૌથી છેડેથી ન ખેંચે ત્યાંજગી તેની મુક્તિ નથી.

૫ માનવીના હૃદયનું દર્શન ત્રણ રીતે થાય: માનવીના બોલમાં, માનવીના સંગીતમાં કે માનવીનાં આંશુમાં.

૬ કુદરત સમીપ-ઈશ્વર સ્થાનિષ્ઠે-માનવી એ માનવીજ છે.

૭ વનના ભયંકર એકાંતમાં મૃત્યુ ચારે તરફ ઝગમગતું હતું, છતાં ચાલુક્યનાં ડગલાં દદ દતાં, દટિ સ્પોટ હતી, અને દંડો અડગ હતો.

૮ વિદ્યા ભણીને ગુરુનું હીધિલું ત્રણ ગુરુને દક્ષિણા આપવાથી શીટતું નથી; પણ ગુરુએ આપેલું જ્ઞાન સ્વયંથી વધારીને ઉછરતી પેઢીને આપી દેવું એજ સાચું યજ્ઞકર્મ છે.

૯ જ્યાં સજ્જામતી છે, ત્યાં પુરુષાર્થ નથી, કાર્મિકતા નથી, કળા નથી, કાવ્ય નથી.

૧૦ સર્વવ્યાપી પ્રભુ હૃદયમાં અગ્રહ જેવો બની રહે છે.

૧૧ ત્રણે પંચમીને દિવસે બગદની મહેનતનું કર્યું ન ખાવાનું, અને વરસમાં એક દિવસ પશુદોહમાંથી બચી જવાનું વ્રત મને આકર્ષક લાગતું.

- ૧૨ આપણામાં જે સારી ભાવનાઓ સુતેલી હોય તેને જાગૃત કરવાની શક્તિ જે ધરાવે છે તે કવિ છે.
- ૧૩ ગુજરાતમાં દેશદાઝ છે; દયા ધર્મ છે; વિદ્વતા નથી એમ નથી; હિંમતવાન અને ચતુર પુરુષોની તો ગુજરાત ખાણ છે, ગુજરાતમાં જ્ઞાન છે, અમુક જાતની સંસ્કૃતિ છે, સાર્વજનિક કામો કરવાની ટેવ છે, કક્ષા જીવાનોને ગરીબાર્થ ધારણ કરવાની લગની લાગવી જોઈએ.
- ૧૪ સમાજમાં આજે હિંદુવાસ જોઈએ છે, વિશ્વાસ નહિ; નૃત્ય જોઈએ છે, નિદ્રા નહિ.
- ૧૫ માણસના ઘડતરમાં એનાં માઆપ અને ભાષ ભાંડુનો જેટલો હિસ્સો હોય છે, તેટલોજ નિશ્ચયના ગોઠિયાઓ અને શિક્ષકોનો હોય છે.
- ૧૬ બાળક જેમ માઆપ પર વિશ્વાસ રાખી નિશ્ચિત રહે છે, તેમ વીર પુરુષે માંગદય ઉપર વિશ્વાસ રાખવો જોઈએ.
- ૧૭ હરિતાસિકા અને વટસાવિત્રી એ તો સ્ત્રીઓનો ખાસ તહેવાર.
- ૧૮ ગોપાલકાકાને દિવસે કૃષ્ણ લીલા ભજવતા અને પછી અમે દહીં ચોરતા.
- ૧૯ તમારી આસપાસ મિત્રો ભેગા કરજો, પ્રશામતિયા કે અધભક્ત ભેગા ન કરતા.
- ૨૦ જેઓ સજ્જનતા ધરાવે છે તેમની સાથે મિત્રાચારી, અને જેઓ દુર્જન બની ગયાં હોય તેમની સાથે અસહકાર એજ પ્રેમધર્મનો નિયમ છે.
- ૨૧ હવે સમજાય છે કે જેમાં વિદુષક જેવા વાગ્ધં વગાડનાર બહુ જ ઓછો કોણાદલ મળ્યાવી સાસ શહેરની બિંધનો જન્મ લે છે તે જાન.
- ૨૨ શહેરો ગામડાંની સુંદરતા લૂંટી લાવે છે, જ્યાં પોતે સુંદર બની શકતાં નથી.
- ૨૩ આશુતોષ મહાદેવ શીઘકાપી છે.

૨૪ ભયભીત દશામાં રહેવું, અન્યાય સહન કરવો, પડેશી પર ધતો અન્યાય મૂંગે મોંધે જોયા કરવો, આગસમાં આયુધ્ય વીનાડવું, અને અમાન દશા દર કરવાનો પ્રયત્ન ન કરવો : આ પણ પંચ મહાપાતક છે.

૨૫ વિજિગીયા—જીતવાની, વિજ્યા ચવાની મહત્વાકાંક્ષા—એ સ્તરી વસ્તુ છે. ઝવુંન અને ટેક એ માનવ જીવનનું મીઠું છે, પણ વિચાર વખર એનો ઉપયોગ થાય તો સદા પરતાવાનું રહે છે, અને પસ્તાવો કયે પણ કંઈ વળનું નથી.

૨૬ છોકરાઓ આજપણના ઉત્સાહને લીધે, તરણો રસિકતાને લીધે, અને ડાસાઓ નિવૃત્તિનો સમય આનંદમાં ગાળવા માટે વાર્તા સાંભળે છે.

૨૭ શિક્ષાલેખ ભુંસાર્ધ જાય, પણ સ્મરણ લેખ ભુંસાતા નથી.

૨૮ જે છોકરો પોતાના વખતનો સદુપયોગ કરતો હોય તેને સંપૂર્ણ સ્વાર્તંત્ર આપો, તોજ તેનો સંપૂર્ણ વિકાસ થશે.

મનોયત્ન પપ :

નીચેનાં વાક્યોનું પૃથક્કરણ કરો :

૧ જે માણસ પોતાનેજ દુનિયાનું મધ્યબિંદુ કલ્પે છે તેને ભાગે હંમેશાં દુઃખજ હોય છે.

૨ અહંકાર એ આજના સમાજની નાલિ છે.

૩ વિસ્મૃતિ એ પ્રાણ ક્ષીણ ચવાનું લક્ષણ છે.

૪ માણસ જેમ જેમ બગડતો જાય છે, તેમ તેમ તેની અંદર હિંસા અને અભિમાન વધે છે; અને જેમ જેમ તે સુધરતો જાય છે તેમ તેમ તેની અંદર દયા અને નમ્રતા વધતી જાય છે.

૫ પ્રેમ પરમ સુંદર છે.

૬ સુખદુઃખનો આધાર શીર્ષતાઈ કે ગરીબાઈ પર નથી.

૭ પૃથ્વીને મધ્ય કદ્દીને રવેકું જ્યોતિષશાસ્ત્ર જેમ ખેટું, તેમ પોતાને મધ્ય કદ્દીને બાંધેલી જીવન વિશેની કદ્દના પણ ખેટી હોય છે.

- ૮ આવે ખોટે નકશે જે ચાલે એને તો ડગલે ને પગલે અથડાવાનુંજ હોય.
- ૯ દીવા તળે અંધારું, આત્મા તળે અહંકાર અને ધર્મ તળે દંભઃ એ સનાતન નિયમ છે.
- ૧૦ ઉપનિષદોમાં પ્રવચનના નાના નાના અંશોને ટંડિકા કહે છે.
- ૧૧ ટંડિકા એટલે વિસ્તૃત લખાણનો અનુકૂળતાએ પાડેલો કટકો.
- ૧૨ શહેરના લોકોને વનભોજન કરવામાં ભારે આનંદ આવે છે, તેથી શહેરની બહાર દૂર કોઈ બગીચામાં બધા ભેગા થાય છે, ચૂલો બનાવી શકાય એવા ત્રણ પથ્થરો ગોતી કાઢે છે, આસપાસથી લાકડાંના સૂકા કકડા એકઠા કરે છે, પાંદડાની પતરાવળી અને પડિયા બનાવે છે, અને બધી મુસીબતો વેડીને રાંધી ખાય છે.
- ૧૩ જેમ મૂઠન અને કૃષ્ણરત્નો જન્મ થયે પ્રહલદેવને સૃષ્ટિ રચ્યાનું ફળ મળી ગયું એમ થયું હશે, તેમ વાસ્તીકિ, લવભૂતિ, ભાસ, કાસિદાસ જેવા કવિઓએ રવીન્દ્ર જેવો સમાલોચક મળવાથી—“આજે અમારો જન્મ સફળ થયો, અને આજે અમારી કૃતિઓ સફળ થઈ”—એવી કૃતાર્થતા અનુભવી હશે.
- ૧૪ પ્રાચીન ઋષિઓએ પણ લોકસાહિત્યનું સાર્વભૌમત્વ સ્વીકાર્યું છે, અને તેથીજ તેમણે ગોતાને સ્ફુરેલા આધ્યાત્મિક સનાતન સિદ્ધાંતો લોકવાર્તામાં રૂપકમાં ગૂંથીને વેદમાં દાખલ કર્યા છે.
- ૧૫ પૌંત્ર રિશાર કહે છે કે સંજોને પણ આત્મા હોય છે.
- ૧૬ પગમાં કાંટો, ઘોલીયામાં ડાભોળિયુ, દાંતમાં શેકતુ જેમ સહન થતાં નથી, તેમ ભાષામાં ગ્રમ્યતા, હૃદયમાં સંકા અને જીવનમાં કલા-વિહીનતા અથવા નીરસતા સહન નજ થવી બેઠકાં.
- ૧૭ હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ ઉજ્જવળ છે, ગ્રાપક છે, રહસ્યપૂર્ણ છે; માત્ર તે યુરોપિયન ઇતિહાસથી તદ્દન જુદો પડે છે, અને તે સરકારી ભાંયરામાં કે તવારીખોમાં મળતો નથી, પણ પ્રજાજીવન જે દિશામાં વહે છે તે પ્રદેશના સાહિત્યમાંજ મળી શકે છે એ રવીન્દ્રનાથે આપણને બતાવ્યું છે.

પ્રકરણ ૧૫

એકીકરણ (સંયુક્ત વાક્ય)

૫૦. બે સાદાં વાક્યોનું એક સંયુક્ત વાક્ય :

બે સાદાં વાક્યો નીચે બતાવેલી રીતે જોડીને તેનું એક સંયુક્ત વાક્ય બનાવી શકાય છે :

૧ બાળકો ગયાં. નિશાળ બંધ થઈ.

બાળકો ગયાં અને નિશાળ બંધ થઈ.

૨ રામ વનમાં ગયા. લક્ષ્મણ વનમાં ગયા.

રામ તથા લક્ષ્મણ વનમાં ગયા.

૩ મુનાર પેટી ધડે છે. તેનો છોકરો પેટી ધડે છે.

મુનાર અને તેનો છોકરો પેટી ધડે છે.

૪ આ પુસ્તક લો. પેલું પુસ્તક લો

આ અથવા પેલું પુસ્તક લો.

[અથવા, વા, યાતો, કાંતો, કે, અગર]

૫ ગોવિંદ લખવા ધ્વંષિતો હતો. તેણે લખ્યું નહિ.

ગોવિંદ લખવા ધ્વંષિતો હતો, પણ તેણે લખ્યું નહિ.

[પણ, પરંતુ]

૬ અબ્યાસ કર. નાપાસ થઈશ.

અબ્યાસ કર, નહિતર નાપાસ થઈશ.

[નહિતો, નહિતર].

૭ મેં વાંચ્યું નહિ હું નાપાસ થયો.

મેં વાંચ્યું નહિ, તેથી હું નાપાસ થયો.

[તેથી, પરિણામે, ને લઈને]

૮ તે સ્નાતક થયો. તેણે વિદ્યાપીઠની ઉપાધિ મેળવી.

તે સ્નાતક થયો એટલે કે તેણે વિદ્યાપીઠની ઉપાધિ મેળવી.

[એટલે કે, અર્થાત]

૯ તે હોશિયાર ખેલાડી છે. તે હોશિયાર વિદ્યાર્થી છે.

તે હોશિયાર ખેલાડી છે, એટલુંજ નહિ પણ તે હોશિયાર વિદ્યાર્થી છે.
ઉપર મોટા અક્ષરે છાપેલા શબ્દો સંયોજકો છે.

મનોરથ પદ :

નીચેનાં સાદાં વાક્યોને જોડી એક સંયુક્ત વાક્ય બનાવો :
સંયોજક (ને, અને, તથા) વાપરો.

૧ અમે રોશન પર પહોંચ્યા. આગગાડી જીપડી.

૨ ગોવિંદ બહાર નીકળ્યો. મૂશળધાર વરસાદ વૂટી પડ્યો.

૩ તે ગુજરાતી વાંચે છે. તે અંગ્રેજી વાંચે છે.

૪ મુઘા મેળામાં ગઈ. તેણે રમકડાં ખરીદ્યાં.

૫ મારા પિતા ઉઘર દીક્ષના છે. મારી માતા ઉગર દીલની છે.

૬ રવીન્દ્રનાથ ટાગોર કવિ છે. તેઓ નવલકથાકાર છે.

૭ આપણે માતૃભાષા ગુજરાતી બોલ્યો. આપણે થોડી પરભાષા ગુજરાતી જોઈએ.

૮ રેલ્વે મુસાફરીનું સાધન છે. તે વેપારનું સાધન છે.

૯ પિતા દેવ સમાન છે. માતા દેવી સમાન છે.

૧૦ દુકાનદાર બતો છે. તે દયાળુ છે.

૧૧ સરલાને પતંગ ગમે છે. તેને ભરડો ગમે છે.

૧૨ હોળી પવિત્ર હિસાબ છે. દિવાળી પવિત્ર હિસાબ છે.

૧૩ તે ગંભીર સ્વરે બોલ્યો. લોકો સાંત થયા.

૧૪ સૂર્ય અસ્ત થયો. માછીઓએ વહાણ નાંગ્યો.

૧૫ સૂર્ય ઉદય પામ્યો. લોકો કામે વળગ્યા.

મનોરથ પદ ૨ :

નીચેનાં સાદાં વાક્યોને જોડી એક સંયુક્ત વાક્ય બનાવો :
સંયોજક (વાં, અથવા, યાતો, કાંતો, કે, અગર) વાપરો :

૧ મેદાનમાં બસાવર રમો. મેદાન છોડી ગાળ્યા બાજો.

૨ કામ કરવું ગમે છે ? આગસમાં પડી રહેવું ગમે છે ?

૩ તમે મારું કહ્યું માનશો ? તમે મારું કહ્યું નહિ માનશો ?

- ૪ રામ આ કાર્ય માટે તું જન. હું આ કાર્ય માટે જનિં છું.
 ૫ તમે દરિયા માં જે જઈ શકો છો. તમે હવાઈ માં જે જઈ શકો છો.
 ૬ જગદીશી પાણી લાવો. આગ વધી જશે.
 ૭ આ છોકરો મુરખ છે. આ છોકરો આગસુ છે.
 ૮ શાળામાં અભ્યાસ કરો. શાળા છોડી દો.
 ૯ ડાકટરને ત્યાં જાઓ. વૈદ્યને ત્યાં જાઓ.
 ૧૦ આ માલ જદલી આપો. પૈસા પાછા આપો
 ૧૧ વાંચો. રમો.
 ૧૨ ગોવિંદ સાચો છે. દરિ સાચો છે.
 ૧૩ તેને મદદ કરો. તેને ના કહી દો.
 ૧૪ તમે તેને આજુશો? તેને હું આજુશ.
 ૧૫ કહેવાતું કહેશો? હું કહીશ.

મનોચત્ત ૫૭ :

નીચેનાં સાદાં વાક્યોને જોડી એક સંયુક્ત વાક્ય બનાવો:
 સંયોજક (પણ, પરંતુ) વાપરો :

- ૧ અમીચંદે ખૂબ પૈસા ગુમાવ્યા તે ગરીબ બન્યો નહિ.
- ૨ શશિકલા હોશિયાર છે. તે પાસ થતી નથી.
- ૩ તે ખૂબ મેદનત કરે છે. તેનું નસીબ બિચારું નથી.
- ૪ બોકોએ ઈશુને ખૂબ દુઃખી કર્યાં. તેણે કદી દુષ્ટતા બતાવી નહિ.
- ૫ તે સારો કવિ છે. તેને જોઈતું માન મળ્યું નહિ.
- ૬ ઈંગ્લંડ નાનો ટાપુ છે. તેનું સામાન્ય મોડું છે.
- ૭ તેને ખૂબ હિતાવળ હતી. તે સૌને મળ્યો.
- ૮ દરિવદને ખસણ વર્તાણુક બતાવી. એ વિવેક બળ્યો.
- ૯ તમારે જીવું હોય તો જાઓ. ત્યાં ખમણ કરશે નહિ
- ૧૦ કાચબો ધીમે ચાલે છે. તે સદાય જીવે છે.
- ૧૧ મારો પાંચેશી ગરીબ છે. તે આમાલિક છે.
- ૧૨ તેને મૃત્યુની સજા ફરમાવાઈ. તે ડ્યો નહિ
- ૧૩ તે દેવું કમૂલે છે. તે આપતો નથી.

૧૪ સિપાઈઓ હિંમત પૂર્વક લડ્યાં લડ્યાં. તેઓ હારી ગયા.

૧૫ તે શરીરે કદમાં નાનો છે. તેનું હૃદય વિશાળ છે.

મનોયત્ન ૫૮ :

નીચેનાં સાદાં વાક્યોને જોડી એક સંયુક્ત વાક્ય બનાવો :

સંયોજક (તેથી, પરિણામે, ને લઈને, માટે, તો, ત્યારે, નહિ તો, નહિતર) વાપરો.

૧ ઝાડને પાણી પાડું નહિ. તે મરી ગયું.

૨ તે મારો મિત્ર છે. મારા રાત્રી સાથે તેને અધરો થયો.

૩ તેને આવડું નહોતું. તેણે બહાનું કાઢ્યું.

૪ તમે ચારિત્ર્ય કેવળજો. જિંદગીમાં નિષ્ફળ જશો.

૫ તેની પૈસાની સ્થિતિ દીક ન હતી. આવડો મોટો વેપાર ખેડવો ન હોતો.

૬ તેના ઘરમાં પરોણાને માન મળતું નહોતું. રાત્રીનાં જતું નહોતું જોઈતું.

૭ કોરવાએ કૃષ્ણનું વચન માન્યું નહિ. મહાભારતની લડાઈ થઈ.

૮ તે અકસ્માતોએ બચ્યા. તે ખૂબ મોઢે પડ્યો.

૯ રાજાએ પુષ્કળ પ્રેમ બતાવ્યો. ઉચ્ચેરાયલા લોકો શાંત પડ્યા.

૧૦ તેની શક્તિ નહતી. આ જવાબદારી લેવી નહતી.

૧૧ મિત્રો તરફ વફાદાર રહ્યો. મિત્રો ગુમાવશે.

૧૨ તકનો ઉપયોગ કરતાં રીખો. તે આવી જશે.

૧૩ ધનનો સહુપયોગ કરજો. વૃદ્ધાવસ્થામાં ખસ્તાશો.

૧૪ પુષ્કળ વરસાદ પડ્યો. નદીઓમાં મોટી રેલ આવી.

૧૫ તેણે લોકોની સેવા કરી છે. તે મહાન થયો છે.

મનોયત્ન ૫૯ :

નીચેનાં સાદાં વાક્યોને જોડી એક સંયુક્ત વાક્ય બનાવો :

સંયોજક (નહિતો, નહિ કર) વાપરો.

૧ તેને પાણી આપ્યો. તે મરી જશે.

- ૨ આપણે રોજ કામ કરવું જોઈશે. આપણે સફળ થઈશું નહિ.
- ૩ નિયમિત આહાર કરો. તમે માંદ પડશો.
- ૪ તેણે સમયસૂચકતા વાપરી. તે બળી મરત.
- ૫ વેપારમાં તે વખતસર જાગ્યો. તેને લાભે ખોટ જાત.
- ૬ તેઓએ સવાર થતાં એકદમ કૂચ કરી. દુરમન ધસી આવન.
- ૭ ખસી જાઓ. માર ખાઓ.
- ૮ દવા પીઓ. શરા થશો નહિ.
- ૯ આગળ વધો. અમને આગળ જવા દો.
- ૧૦ ઉતાવળ કરીને ચાલો. ગાડી બપડી જશે.
- ૧૧ તમે ત્યાં જતા રહેજો. તે ગુસ્સે થશે.
- ૧૨ પાણીને ખાળીને પીઓ. શરીરને તુકશાન થશે.
- ૧૩ તેઓએ મદદ કરવાથી ડીક થયું. તેનો વિનાશ થઈ જાત.
- ૧૪ હંમેશાં ફરજ બજાવો. જીવનમાં નિષ્ફળ જશો.
- ૧૫ તેઓ વખતસર બહાર નીકળી ગયા. ઘર નીચે દહાંઈ મરત.

મનોચલ ૬૦ :

નીચેનાં સાદાં વાક્યોને જોડીને એક સંયુક્ત વાક્ય બનાવો:
સંયોજક (એટલે; અર્થાત) વાપરો.

- ૧ તેણે સંસારનો ત્યાગ કર્યો. તે સંન્યાસી થયો.
- ૨ દેશ ખાતર તેણે જીવન આપ્યો. તે સફળ થયો.
- ૩ તે સ્વર્ગે ગયો. તે શ્વેત પામ્યો.
- ૪ રામનો રાજ્યાભિષેક થયો. તે રાજા થયા.
- ૫ તેણે તેનું સ્વાગત કર્યું. તેને આવકાર આપ્યો.
- ૬ તેણે શ્વેતપ્રાચીનમાં પ્રવેશ કર્યો. તે પરણ્યો.

મનોચલ ૬૧ :

નીચેનાં સાદાં વાક્યોને જોડી એક સંયુક્ત વાક્ય બનાવો:
સંયોજક (એટલુંજ નહિ પણ) વાપરો.

- ૧ દાગોર કવિ છે. તે સુંદર નિબંધકાર છે.

૨ હિંદમાં ઋષિઓ લોકોનો આદર પામતા. તેઓ રાજાનો આદર પામતા.

૩ તાજમહલ સંગે છે. તે કલાનો ઉત્તમ નમૂનો પણ છે.

૪ ગંગાનું મેદાન સપાટ છે. તે ફળદ્રુપ પણ છે.

૫ હિમાલય હિંદીઓને આકર્ષે છે. તે પરદેશીઓને પણ આકર્ષે છે.

પ્રકરણ ૧૬

એકીકરણ વિશે વધુ

૫૧. ઘણાં સાદાં વાક્યોનું એક સાદું વાક્ય.

નીચે પ્રમાણે ઘણાં ગ્રાહાં વાક્યોને ભેડી તેનું એક સાદું વાક્ય બનાવી શકાય છે :

૧ આસરે અઢાર વર્ષ સુધી કાકા કાલેલકરે ગુજરાતની સેવા કરી. એમણે વિવિધરીતે સેવા કરી એમણે અથાગ સેવા કરી. એમ કરીને એમણે ગુજરાતને અપનાવ્યું.

૨ આસરે અઢાર વર્ષ સુધી, કાકા કાલેલકરે વિવિધરીતે, ગુજરાતની અથાગ સેવા કરીને આ પ્રમાણે ગુજરાતને અપનાવ્યું

૧ સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડની પ્રજા ચતુર છે. પોતાના નાનકડા દેશને એમણે પ્રિય બનાવ્યો છે. કુદરતનાં બળો અને શક્તિ ઉપર કાણ મેળવીને તેમ કર્યું છે.

૨ કુદરતનાં બળો અને શક્તિ ઉપર કાણ મેળવી, પોતાના નાનકડા દેશને, આજે આખી દુનિયામાં સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડની ચતુર પ્રજાએ પ્રિય બનાવ્યો છે.

૧ મુરોપના લોકો આરામ અને શાંતિ મેળવવા ઇચ્છે છે. તેઓ આ જમાનાની ધાંવલ અને ધમાસથી કેટાણી ગયા છે. તેઓ આરામ અને શાંતિ મેળવવા સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડ જાય છે,

૨ આ જમાનાની ધાંધલ અને મમાલથી કંટાળી મહેલ જે
લોકો આરામ અને શાંતિ મેળવવા સ્વિદ્મર્શક બન્યો છે

૧ દેનમાં બેસી મુસાફરો ઉપર જાય છે. તે વખતે તેઓ
બરફથી છવાયેલા પર્વતો લુએ છે. સધળા મુસાફરો અનુભવે છે.

૨ દેનમાં બેસી ઉપર જતાં, ચારેકાર બરફથી છવાયેલા પર્વતો
સધળા મુસાફરો અનુભવ શાંતિ અનુભવે છે.

મનોરથ દર:

નીચેનાં સાઠાં વાક્યોને જોડી એક સાદું વાક્ય બનાવો.

૧ આપણા ગરીબ લોકો સૂંપડામાં રહે છે. તેઓ કામગીરીમાં
રહે છે તેઓ તરસ્યાનાં બનાવેલાં સૂંપડામાં રહે છે.

૨ સરકારે મનિનિધિઓની સખ્યા વધારી. તેઓ પ્રમના
છે. એમ કરવા પહેલાં સરકાર તરફથી નીમાયેલા સખ્યોત્તર
ઓધું કર્યું.

૩ બૂપણ નામે એક કવિ હતો. એ જીવાન હતો. તે આંધ્ર
દરબારમાં હતો.

૪ બાદશાહને આજ લાગી. બાદશાહે તેનાં કવિત સાંભળ્યાં.

બાદશાહને પગથી માથા સુધી આજ લાગી.

૫ કવિ દરબારમાં ગયા તે બીજો દિવસે ગયા. ત્યારે સૂર્ય
સૂર્ય પૂર્વ દિશામાં જોયે ચડી રહ્યો હતો.

૬ શામળને રખીદાસે આગ્રય આપ્યો. રખીદાસ માતર પચ્ચ
સિદ્ધજી ગામના પોલ હતો. તેણે કવિને સારો આગ્રય આપ્યો.

૭ રખીદાસે શામળની કવિતાઓની કાંતિ સાંભળી. તેણે
પોતાને ત્યાં બોલાવ્યા તેણે તેને માનબેર સખ્યા.

૮ હું તે જુદા પાસે ગયો. તે જુદા આંધજો હતો હું પાછો
લાઈને ગયો. તેણે મારો ઉપકાર માન્યો.

- ૯ કાશી અથવા બનારસ ખીણું તીર્થ છે. એ દારકા જેવું સુવિખ્યાત છે. તે ગંગા નદી પર આવેલું છે.
- ૧૦ ઓખામંડળ મહાલ કાઠિયાવાડના વાયવ્ય ખૂણે આવ્યો છે. તે ખેટ રાંખોદારને વાયવ્ય ખૂણે આવેલો છે. એ કચ્છના અખાતમાં આવેલો છે.
- ૧૧ દારકા અરબી સમુદ્રને કિનારે આવેલું છે. એ ઓખામંડળમાં આવેલું છે. એ હિંદુસ્તાનનું તીર્થ છે. એ સર્વત્ર સુપસિદ્ધ છે.
- ૧૨ હિંદુ વિશ્વવિદ્યાલય માલવિધજીએ સ્થાપ્યું છે. એ મહાન વિદ્યાલય છે. કાશી શહેરથી એ ત્રણ માઇલ દૂર આવેલું છે.
- ૧૩ આપણે કંઈ પાઠ શીખવો જોઈએ. આપણે કળા પાછળ ગાંડા થયેલા છીએ. કુદરતની મુગી બેરિકરમાંથી કંઈક પાઠ શીખવો જોઈએ.
- ૧૪ હું રાંખલાને ઘેર એમને મળવા ગયો. હું ગઈકાલે સવારે ગયો. તરવડનાં વનમાં ગયો.
- ૧૫ વિચિત્ર માઇલાનાં શત્રુ આવી પડેલાં છે. તે સમુદ્રને કાંઠે છે. તેને આવી પડ્યાંને એ દિવસ થયા છે.

x

x

x

x

૫૨. ઘણાં સાદાં વાક્યોનું એક મિશ્રવાક્ય

નીચેની રીતે ઘણાં વાક્યોને જોડી એક મિશ્રવાક્ય બનાવી શકાય છે.

- ૧ અમે ચાલીને ચાકી ગયા. અમે નીચે બેઠા. એક માણસ આવી ચઢ્યો. તેને ઝીણી આંખ હતી. તેને મોટી ફાંદ હતી.
- ૨ જ્યારે અમે ચાકીને નીચે બેઠા, ત્યારે એક મોટી ફાંદવાળો અને ઝીણી આંખવાળો માણસ આવી ચઢ્યો.

૧ અમે વિદ્યાર્થીઓની આજીવિકાનો વિચાર પણ નથી કરતા. અમે મધ્યમવર્ગના સામાન્ય વિદ્યાર્થીઓની આજીવિકાનો વિચાર કરતા નથી. તિલક વિદ્યાપીઠનું કહેવું એવું છે.

૨ નિલક વિદ્યાપીઠનું કહેવું એવું છે કે અમે તો મધ્યમવર્ગના સામાન્ય વિદ્યાર્થીઓની આજીવિકાનો વિચાર પણ નથી કરતા.

૧ હિમાલય પર્વત દુનિયામાં જંગ્યામાં જંગ્યા છે. સૌથી જંગ્યા શિખર ઉપર જવાને પરદેશીઓએ અનેક પ્રયત્નો કર્યા છે. તે હજી અગ્નિ રહ્યો છે.

૨ હિમાલય જે દુનિયામાં જંગ્યામાં જંગ્યા પર્વત છે અને જેના સૌથી જંગ્યામાં જંગ્યા શિખર ઉપર જવાને પરદેશીઓએ અનેક પ્રયત્નો કર્યા છે, તે હજી અગ્નિ છે.

૧. રામ મોટો છે. હરિ. મોટો છે. એ વાત શિવચંકરે મહેન્દ્રને કહી.

૨ રામ હરિ કરતાં મોટો છે એ વાત શિવચંકરે મહેન્દ્રને કહી.

૧. તેઓએ બહુ મહેનત કરી. બધા માણસોને મળ્યા. જેમના પૈસા ખર્ચ્યા. તેઓ કાળ્યા નહિ.

૨ જોકે તેઓએ બધા માણસોને મળી, પૈસા ખર્ચ્યા, બહુ મહેનત કરી, પણ તેઓ કાળ્યા નહિ.

મનોમત ૬૩ :

નીચેનાં સાદાં વાક્યોને જોડી એક મિશ્ર વાક્ય બનાવે.

૧ કર્મકાંડી ખાલણીએ સૌચના ઘણા નિયમો બનાવ્યા છે. મરગદી વાળાઓએ પણ તેમ કર્યું છે. પણ તેનું તાત્પર્ય હુમ ઘર્ષ મધું છે. એ તાત્પર્ય ઉપાસનામાંજ હુમ ઘર્ષ છે.

૨ સુરોપની અસ્થાચરણ ઉત્તનિ યર્ષ છે. એનું એક કારણ છે. અકબરના દિવસોથી સુરોપિયન લોકોએ એક મન દેડ કર્યું છે. એ વન યાત્રાનું છે.

૩ રાજકુમાર સિદ્ધર્થે એક પ્રાનનો ઉકેલ આપ્યો છે. એ પ્રાન સનાતન છે. તેમ કરીને દુનિયાને વિશ્વાસ દીધો છે. એ વિશ્વાસ નીચે પ્રમાણેનો છે. દુનિયામાંના દુઃખનો નાશ થઈ શકે છે.

૪ આપણે ઘાઈ પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિની પૂજા કરીએ. આપણે એને કેવળ 'મમી' બનાવીને પૂજીએ. આપણે એવા પુરાણવાદી નથી.

૫ સસપ્રાપ્તિનું સાધન અહિંસા છે. એ એક માત્ર સાધન છે. એમ માંધિજીએ કહ્યું છે. એમ કરીને એમણે ભારતવર્ષની સાધનાનું પરમ રહસ્ય આપણને આપી દીધું છે.

૬ હૃદયનો વિનિષાત થાય છે. હૃદય ભ્રષ્ટ થાય છે. હૃદય સુંકાઈ જાય છે. તમામ લોકોનો નાશ થઈ જાય છે.

૭ તમે સાદસ કથાનાં પુસ્તકો વાંચો. એ પુસ્તકોને પાંને પાંને વીરતા ચીતરાયેલી હોય છે. તમારામાં નહું ચેતન મક્કમ પડે.

૮ એ ગરીબોના રાષ્ટ્રની સેવાની કેળવણી છે. એ રાષ્ટ્રિય કેળવણી છે. એમ એમણે કહી દીધું છે. એ રચે રીતે કહી દીધું છે.

૯ અમે નામાને બહુ મહત્વ આપ્યું છે અમે રાષ્ટ્રિય શિક્ષણમાં એને બહુ મહત્વ આપ્યું છે. અમારા વિદ્યાર્થીઓને પ્રબલિતની સંસ્થાઓ ચલાવવી પડશે. એમ અમે જાણીએ છીએ.

૧૦ રાષ્ટ્ર અહિંસાનો સ્વીકાર કર્યો છે. એણે અદ્ભુત શ્રદ્ધાથી તેમ કર્યું છે આપણે એક વાત બૂલવી ન જોઈએ. એ વાત એ કે અહિંસાનો સ્વીકાર સંપૂર્ણ હૃદયથી બહુ ઓછ લોકોએ કર્યો છે. આજે આપણે એ જોઈએ છીએ.

x

x

x

૫૩. ઘણાં સાદાંનું એક સંયુક્ત વાક્ય

નીચે પ્રમાણે ઘણાં સાદાં વાક્યોને જોડી એક સંયુક્ત વાક્ય બનાવી શકાય છે.

૧ દરબાર છોડીને ચાલ્યા જાઓ. રાજાએ એમ કહ્યું. સભામાં બેઠેલા અમલદારને એમ કહ્યું. તે સભા છોડી ચાલી ગયો.

૨ રાજાએ સભામાં બેઠેલા અમલદારને દરબાર છોડીને ચાલ્યા જાઓ એમ કહ્યું, અને તે સભા છોડી ચાલી ગયો.

- ૧ દાદાભાઈની તબિયત લયડી. બ્વાસી વર્ષની ઉંમર પછી લયડી. તે બહેર જીવનમાંથી નિવૃત્ત થયા. તે લોકસેવામાંથી નિવૃત્ત થયા.
- ૨ બ્વાસી વર્ષની ઉંમર પછી દાદાભાઈની તબિયત લયડી, અને તે બહેરજીવન અને લોકસેવામાંથી નિવૃત્ત થયા.

- ૧ તમે આ રસ્તે જઈ શકો છો. તમે પેડે રસ્તે જઈ શકો છો. અહીં રહેતાં મુશ્કેલીમાં આવી પડશે.
- ૨ તમે આ અથવા પેડે રસ્તે જઈ શકો છો, પણ અહીં રહેતાં મુશ્કેલીમાં આવી પડશે.

- ૧ પૃથ્વી પોતાની ધરી પર ફરે છે. દિવસ રાત થાય છે. સૂર્યની સામે રહીને ફરે છે.
- ૨ પૃથ્વી પોતાની ધરી પર સૂર્યની સામે રહીને ફરે છે, તેથી દિવસ રાત થાય છે.

- ૧ તે વિદ્વાન છે. તે કાર્યકુશળ છે. તે વિનયી છે.
- ૨ તે વિદ્વાન છે, એટલુંજ નહિ પણ કાર્યકુશળ અને વિનયી છે.
- ૧ તેણે વખતસર માશી માંગવી જોઈએ. મામલો કાઢે જશે. હું તમને એવણી આપું છું.
- ૨ હું તમને એવણી આપું છું કે તેણે વખતસર માશી માંગવી જોઈ શી, નહિતો મામલો કાઢે જશે.

મનોમત્ત ૬૪:

નીચેનાં સાદાં વાક્યોને જોડી એક સંયુક્ત વાક્ય બનાવો.

- ૧ અમદાવાદમાં ગુજરાત વિદ્યાપીઠ રજાધર્મ. કાકાસાહેબ તેમાં અધ્યાપક નિમાયા. જતે દહાડે તેના તે આચાર્ય થયા.
- ૨ મારી પાત્રે એવું ઔષધ છે. કેશ કાળા થાય છે. તેનાથી ઘોડે બેસી શકાય એટલી શક્તિ આવે છે.
- ૩ તું રાધેય નથી. તું કૌતેય છે. પેલી વાન તને માદ છે ? પેલા પરીક્ષાના દિવસની તને વાન માદ છે ?

- ૪ તેણે પરિણામની જરા પણ દરકાર કરી નહિ. તેણે માંગનારનો હાથ પકડ્યો. તેણે હાથે જોરથી બચકું ભડું.
- ૫ જ્ઞાતાને ઘેર કોઇની ખોટ નથી. મારી ખોટ પડવાનું આપને કંઈ કારણ નથી. ધનલાભથી આપને સર્વ સંતોષનું કારણ મળે. એ ઈશ્વર આર્યના છે.
- ૬ તું મને શાંત કરીને ગયો હતો. હું શાંત થયો હતોજ. આખી રાત મેં વાડીમાં ફર્યા કર્યું. મેં રાત્રે ઘણો વિચાર કર્યો.
- ૭ પ્રાતઃકાળ થયો. શાંત વાગ્યા. આક વાગ્યા. ગાડી આવી નહિ. ચંદ્ર કાંનના પેટમાં ફાળ પડી.
- ૮ આશુરોડ મુઝ્યા પછી ઉજ્જૈન ઇંદ્રેશ આવે છે. એ ઘણા અંતર મુઝી આવે છે. ત્યાં પૂરતું પાણી પણ મળતું નથી.
- ૯ ગુજરાતની હદ પૂરી થાય છે. સિદ્ધપૂરથી આગળ જતાં પૂરી થાય છે. ભાયા બદલાવા માંડે છે. પછી લગભગ બત્રીસ ગાઉએ આશુરોડનું સ્ટેશન આવે છે.
- ૧૦ અજમેરથી ચાર ગાઉ ઉપર પુષ્કરતીર્થ છે. એ તીર્થમાં એક સરોવર છે. ત્યાં એક જ્ઞાતાનું દેવળ છે. ત્યાં દશેક વર્ષ ઉપર ત્રીસ લાખના ખર્ચે બાંધેલું મંદિર બાંધણીનું મંદિર છે. ગોપુરવાળું એ વિધ્વનું મંદિર છે.

પ્રકરણ ૧૭

વાક્ય રૂપાંતર

૫૪.

૧ આ લીલું ઝાડ છે.

૨ આ લીલા રંગનું ઝાડ છે.

ઉપરના પહેલા વાક્યમાંના 'લીલું' શબ્દને બદલે ખીજા વાક્યમાં 'લીલા રંગનું' એ શબ્દગુચ્છનો ઉપયોગ કર્યો છે. આ રીતે પહેલા વાક્યને તેના અર્થનો ફેરફાર કર્યા વિના જુદી રીતે લખ્યું છે. વાક્યનો અર્થ કાયમ રાખી તે વાક્યને જુદી રીતે લખવાની, કે તેને જુદું રૂપ આપવાની રીતને વાક્ય રૂપાંતર કહે છે.

નીચેના દાખલાઓનો અભ્યાસ કરો.

૧ મેં જુરાં વાદળાંઓ જોયા.

મેં જુરા રંગનાં વાદળાંઓ જોયાં.

૨ સવારે હું બહાર ગયો.

સવારના પહોરમાં હું બહાર ગયો.

૩ તે ધીમેથી દોડે છે.

તે હજીવે હજીવે દોડે છે.

મનાથંને ૬૫ :

નીચેનાં વાક્યોમાં મોટા અક્ષરે છાપેલા શબ્દને બદલે શબ્દગુચ્છ વાપરી વાક્યનું રૂપાંતર કરો :

૧ તે ધીમેથી ચાલે છે.

૨ કચ્છનો અખાત હારકાથી ઉત્તરમાં આવે છે.

૩ આ લાકડાની પેટી છે.

૪ તે નિરાપરાધી માણસ છે.

૫ વર્તુલને ચોરસનું રૂપ આપવું અશક્ય છે.

૬ તેણે મને કીમતી બેટ મોકલી.

૭ દિનાઇલ જાંતુનાશક પ્રવાહી છે.

૮ હરિદાસે નિદ્રારહિત રાતો ચોકમાં પસાર કરી.

૯ મોટા માણસો અવિરત કાર્ય કરે છે.

૧૦ આપણે હંમેશાં લોકોની નિઃસ્વાર્થ સેવા કરવી જોઈએ.

૫૫. શબ્દશુદ્ધિનું ઉપવાક્યમાં રૂપાંતર

નીચે જાતાવેલી રીતે શબ્દશુદ્ધિને ઉપવાક્યનું રૂપ આપી વાક્યનું રૂપાંતર થઈ શકે છે :

૧ પોતાના ઘર વિનાના માણસને આખું વિશ્વ ઘર બની રહે છે.

જેને પોતાનું ઘર નથી તેને આખું વિશ્વ ઘર બની રહે છે.

૨ અહિંસા પાળવી એ દરેકનો ધર્મ છે.

અહિંસા પાળવી જોઈએ એ દરેકનો ધર્મ છે.

૩ બળેવનો દિવસ હોઈ મારી બેન રાખડી બાંધવા આવી.

મારી બેન મને રાખડી બાંધવા આવી, કારણ કે એ બળેવનો દિવસ હતો.

મનોબળ રૂપ : ૪

મોટા અક્ષરે છાપેલા શબ્દશુદ્ધિને ઉપવાક્યોનું રૂપ આપી વાક્યોનું રૂપાંતર કરે.

૧ સૂર્યાસ્ત સમયે અમે દરિયે ગયા હતા.

૨ વસંત ઋતુમાં પંખીઓ કલતવ કરી મૂકે છે.

૩ તમારી કહેલી વાત સાચી છે

૪ કાળાં વાદળાંઓ આકાશમાં હતાં.

૫ હિંદુસ્તાન જીતવાને બાબરે કંદહાર છોડ્યું.

૬ પછી મેં તેને તે સ્થળે બનેલી વાત કહી.

૭ ચોખ્ખ કરકસર કરવી એ આપણી ફરજ છે.

૮ તે દરેક રીતે નિરપરાધી હોઈ આપાધીને તેને છોડી મૂક્યો.

૯ શરીરે લસમલેપન કરેલો અને માથે જટા બાંધેલો મેં એક તપસ્વી કુમાર દીધો.

૧૦ વડોદરાથી ઓખામંડળ જતાં આગાડીને રસ્તે કેટલાંક શહેરો આવે છે.

૫૬. હુકાર અને નકાર વાક્યોનું પરસ્પર રૂપાંતર.

નીચેની રીતે હુકાર વાક્ય નકાર વાક્ય તરીકે અને નકાર વાક્ય હુકાર વાક્ય તરીકે તેમનો અર્થ કાયમ સખી એક બીજાના રૂપમાં ફેરવી શકાય છે.

- ૧ વાઘ સિંહથી વધારે કૂર હોય છે.
સિંહ વાઘ જેટલો કૂર હોતો નથી.
- ૨ એમેઝોન નદી સૌથી લાંબી છે.
બીજી બધી નદી એમેઝોન જેટલી લાંબી નથી.
- ૩ હું ભાગ્યેજ ઘરમાં સાંજે બેસી રહું છું.
હું મેટિ ભાગે ઘરમાં સાંજે બેસી રહેતો નથી.
- ૪ તારાઓની ગણતરી કરવી અશક્ય છે.
તારાઓની ગણતરી કરવી શક્ય નથી.
- ૫ તમે ત્યાં વખતસર જશો તેની મને શંકા છે.
તમે ત્યાં વખતસર જશો તેની મને ખાતરી નથી.

મનોયતન ૬૬ :

હુકાર વાક્યોને નકાર વાક્યોનું રૂપ આપો.

- ૧ હું કોઈ વાર ક્ષમા ખાઉં છું.
- ૨ સમયસર પહોંચવાની મને શંકા છે.
- ૩ તેને માત્ર થોડાજ ચાહે છે.
- ૪ ગમનન જ્યાં દેવો કરતાં બોળા છે.
- ૫ મુખોંજ આ રીતે વર્તે છે.
- ૬ અમે તમારો ઉપકાર સદાયે યાદ સખીશું.

- ૭ તારાઓ અગણિત છે.
- ૮ સૂર્ય સૌથી વધારે પ્રકાશવાન ગ્રહ છે.
- ૯ તમે કોઈ વખતજ અહીં આવો છે.
- ૧૦ એક માત્ર તંબુરે આંધળાની માત્રમતા છે.
- ૧૧ માણસ માત્રને એકમેકની જરૂર પડે છે.
- ૧૨ ગરીબની અવગણના સૌ કોઈ કરે છે.
- ૧૩ કોયલ ખીન્ન પંખીઓ કરતાં મધુર ગાઈ શકે છે.
- ૧૪ ડાહ્યા મનુષ્યો કૂલને પવિત્ર વસ્તુ ગણે છે.
- ૧૫ પ્રાર્થનાનું બળ કોઈકેજ નિષ્ફળ માને છે.

મનોયત્ન ૬૭ :

નકાર વાક્યોને હકાર વાક્યોનું રૂપ આપો.

- ૧ અન્ય ઝાતુઓ વસંત જોટલી સુંદર નથી.
- ૨ મોટા પુરુષો કદીએ અનિયમિત કાર્ય કરતા નથી.
- ૩ અપ્રમાણિક બને એવો કોઈ છોકરો ત્યાં હતો નહિ.
- ૪ કેટલાંક માખાપો છોકરાંઓ સાથે સ્થરી રીતે વર્તતાં નથી.
- ૫ તમારું વર્તન અધિકૃત નથી.
- ૬ તે દુકાનદાર અયોગ્ય ભાવ લેતો નથી.
- ૭ સીતા મુધા જોટલી હોશિયાર છોકરી નથી.
- ૮ તેનાં વચન અરુચિકર કદીયે હોતાં નથી.
- ૯ ગંગાના કિનારા પર હું જાડુ રહ્યો નથી.
- ૧૦ હિમાલયની ભવ્ય ટોચો બુલી શકાય નહિ.
- ૧૧ નલિનને કંઈ ચોક્કો તાવ નહોતો આવ્યો.
- ૧૨ રુદ્ધ ભાષા શીખવી સહેલી નથી.
- ૧૩ કિલ્લે લખાણને ઉત્તેજન આપવું યોગ્ય નથી.
- ૧૪ માત્ર દુષ્ટલોકો સંખ્યકંડથી ડરે છે.
- ૧૫ ચરતીર લોકો રણમાં પીડા અનુભવતા નથી.

૫૭. પ્રશ્ન અને વિધાન વાક્યોનું પરસ્પર રૂપાંતર.

નીચેની રીતે પ્રશ્નનું, વિધાન, અને વિધાનનું, પ્રશ્ન વાક્યમાં પરસ્પર રૂપાંતર થઈ શકે છે.

- ૧ હું તમારી લાગણીનો અદ્યો કેવી રીતે આપી શકું ?
હું તમારી લાગણીનો અદ્યો કેમે કરી આપી શકું એમ નથી
- ૨ તે દેખાવે મૂર્ખ નથી ?
તે દેખાવે મૂર્ખ છે
- ૩ દિમાનય જેવડો કયો પંત જાયો છે ?
ખીલે કોઈ પંત દિમાનય જેવડો જાયો નથી.
- ૪ સૈનિકથી દિમત છેડાય કે ?
સૈનિકથી કદી દિમત છેડાય નહિ.

[નોંધ :—ઉપરના પૂરેલા પ્રશ્નો કોઈપણ જાતની માહિતી મેળવવા માટે પૂછાયેલા નથી, પરંતુ એ પ્રશ્નમાળા પ્રશ્ન કળાગ જવાબ સૂચવે છે આવા હકાર પ્રશ્નનો અર્થ નકાર વિધાનવડે સૂચવાય છે, અને નકાર પ્રશ્નનો અર્થ હકાર વિધાનવડે સૂચવાય છે]

અનોચાના ફટ :

પ્રશ્ન વાક્યોને વિધાન વાક્યોનું રૂપ આપો

- ૧ મોગ માણસ સ્વથે વર્તવાની આ રીત છે કે ?
- ૨ આમ કનય કે ?
- ૩ શુ આપણે માત્ર ખાનપાન ખાતર છવીએ છીએ ?
- ૪ આવા કામમા તમારાથી પડાય છે ?
- ૫ છદ્મી શુ હાથી મપાય કે ?
- ૬ સ્વાર્થનું અપણુ શુ મિત્રતા કહેવાય કે ?
- ૭ મોરને ઈંડા ચીતગ્વા પડે ?
- ૮ શુ આપણે આટલું અમયુ લડ્યા ?
- ૯ માતાનો પ્રેમ કોણ જુની શકે ?
- ૧૦ તારાઓનો ધડનાર બહુમર જેવો નથી કે ?

- ૧૧ દિંમત ઠોડવામાં ડહાપણ છે કે ?
- ૧૨ આપણે મોટા થઈએ તોપણ શું ?
- ૧૩ પૂર્વ કદી પશ્ચિમ ગણી શકાય કે ?
- ૧૪ સિંહ ભૂખે મરનો છનાં ઘાસ ખાય કે ?
- ૧૫ સંતો શું મૃત્યુથી ડરે છે ?

મનોચત્તન ૬૯ :

વિધાન વાક્યોને પ્રશ્ન વાક્યોનું રૂપ આપો.

- ૧ આ પ્રમાણિકતાની રીત નથી.
- ૨ દેશપ્રેમી દેશખાતર કુરબાની કરે છે.
- ૩ માણસ માત્ર આશ્રયેજી જીવે છે.
- ૪ ફતરાના જેટલી વફાદારી બીજું કોઈ માણસ બતાવતું નથી.
- ૫ ઈશુના મૃત્યુએ તેને મહાન બનાવ્યો.
- ૬ સત્યના ભક્તો સત્યને કદી છોડતા નથી.
- ૭ ખરાબ સોબતમાં ફરી સમય બગાડવો સારો નથી.
- ૮ આવેલી તક જતી કરવી એમાં ડહાપણ નથી.
- ૯ માતાની તોલે કોઈ પણ શિક્ષક આવી શકતો નથી.
- ૧૦ માતા પુત્રીનું કદી બૂરું ઇચ્છતી નથી.
- ૧૧ આકાશ પાતાળ કદી એક થઈ શકતાં નથી.
- ૧૨ આવી વહેમવાળી વાત માની શકાય નહિ.
- ૧૩ એ ઓરજ હતો.
- ૧૪ કૌમવેલની વર્તણૂક શાતકી હતી.
- ૧૫ પ્રજાઓ પોતાના હક્કને માટે રાગને ગાદી છોડાવે છે.

૫૮. ઉદાહરણ અને વિધાન વાક્યોનું પરસ્પર રૂપાંતર.

નીચેની રીતે ઉદાહરણ વાક્યનું વિધાન વાક્યમાં; અને વિધાનનું, ઉદાહરણ વાક્યમાં અર્થ કાયમ રાખી પરસ્પર રૂપાંતર થઈ શકે છે.

૧ કેવું અદ્ભુત મેઘ ધનુષ્ય !

મેઘ ધનુષ્ય ખરે અદ્ભુત છે.

૨ ગર્જના ખરે પ્રચંડ છે.

કેવી પ્રચંડ ગર્જના !

મનોચત્ત ૭૦ :

ઉદ્દગાર વાક્યોને વિધાન વાક્યોનું રૂપ આપો :

૧ કેવો અદ્ભુત સૂર્યોદય !

૨ કેવી અદ્ભુત વાતો !

૩ જો મારા પિતા જીવતા હોત !

૪ મારા જીવન પર !

૫ કોયલનો કેવો મીઠો કંઠ !

૬ અહા ! એ અનુભવની મીઠાશ

૭ પાછા મળવાનો વિચાર માત્ર કેવો આહ્વાદક !

૮ કેવો ભયંકર અકસ્માત !

૯ લાચાર ! હું કંઈ કરી શકું એમ નથી.

૧૦ કેટલું શરમજનક એ કૃત્ય !

૧૧ આ સાંભળનાં તેનો ક્રોધ ક્યાંના ક્યાંય જશે !

૧૨ કેટલા અદ્ભુત રસથી એ વાર્તા સાંભળી !

૧૩ કેવો તેનો દેશપ્રેમ !

૧૪ શી તેની અધોગતિ !

૧૫ ધીરજની ધીરજ તો અદ્ભુત !

મનોચત્ત ૭૧ :

વિધાન વાક્યોને ઉદ્દગાર વાક્યોનું રૂપ આપો :

૧ તેની બધી વાતો બીજાં છે.

૨ તેનું મૃત્યુ અકાળ છે.

૩ રાજસભા નારી બંધ એ આશ્ચર્યની વાત છે.

૪ તે કૂલની સુમંથ બહુ મીઠી છે.

૫ આપણું આણી તરફનું વર્તન બેદરકાર છે.

૬ હું ઇચ્છું છું કે એ તક મને કરી મળે.

૭ તેનું કથન બહુજ રસિક છે,

૮ આ શિયાળે બહુજ ટાઢ પડી.

૯ તેના દુઃખોને સીમા નથી.

૧૦ તેની જીવનકથા સુખમય નથી.

૧૧ હું ઇચ્છું છું કે હું ત્યાં ન ગયો હોત તો સ્વર્ગ.

૧૨ આપણે ફરી મળી શકીશું નહિ એ વાત શોચનીય છે.

૧૩ તે એક અક્ષરે બોલતી નથી એ વિચિત્ર વાત છે.

૧૪ આકાશ ખૂબજ સ્વચ્છ છે.

૧૫ એના શબ્દે અમૃત ઝરે છે.

૧૬ કુદરતની રમણીયતા અદ્ભુત છે.

પ્રકરણ ૧૮

વાક્ય રૂપાંતર (ચાલુ)

પદ. ગુણગુણનાનું પરસ્પર રૂપાંતર.

કોઈ પદાર્થ કે પ્રાણીના ગુણની તુલના કરવી હોય, તો તે વાક્યમાં ત્રણ રીતે દર્શાવી શકાય છે, ઠા. ત.,

૧ સમાન ગુણ દર્શક 'જેટલો,' 'જેટલી,' 'જેટલું' એ શબ્દો વાપરી.

વિધ્યાચળ હિમાલય જેટલો જિંચો નથી.

૨ અધિક ગુણ દર્શક 'કરતાં વધારે' એ શબ્દો વાપરી.

હિમાલય વિધ્યાચળ કરતાં વધારે જિંચો છે.

૩ ઓછ ગુણદર્શક 'સૌથી' એ શબ્દ વાપરી.

દુનિયાના પર્વતોમાં હિમાલય સૌથી જિંચો છે.

નીચે બતાવેલી રીતે એક પ્રકારની તુલના દર્શાવનાર વાક્યનું બીજા પ્રકારની તુલના દર્શાવનાર વાક્યમાં અર્થ કાયમ રાખી રૂપાંતર થઈ શકે છે.

૧ વિધ્યાચળ હિમાલય જેટલો જિંચો નથી.

હિમાલય વિધ્યાચળ કરતાં જિંચો છે.

- ૨ કાયસ ગાતાં પંખીઓમાં સૌથી મધુર ગાય છે.
કોઈ પણ બીજા પંખી કરતાં કાયસ વધુ મધુર ગાય છે
કોઈ પણ બીજું પંખી કાયસ જેટલું મધુર ગાતું નથી.
- ૩ ભવજુતિ સંસ્કૃત કવિઓમાંના એક મહાકવિ છે.
સંસ્કૃત કવિઓમાં ભવજુતિ જેવા મહાકવિ બહુ થોડા છે.
ભવજુતિ સંસ્કૃત કવિઓમાંના ઘણા કરતાં સારા છે.
- ૪ રામચંદ્ર ગોપાળ કરતાં ધીમેથી વાંચે છે.
ગોપાળ રામચંદ્ર જેટલું ધીમેથી વાંચતો નથી.
- ૫ બધા છેકરાઓમાં ધીમંત ધીમે વાંચે છે.
બીજા કોઈ પણ છેકરા ધીમંત જેટલું ધીમે વાંચતો નથી
ધીમંત બીજા કોઈ પણ છેકરા કરતાં ધીમે વાંચે છે.
- ૬ ચંદ્ર સૂર્યના જેટલોજ આપણને ઉપયોગી છે.
સૂર્ય ચંદ્ર કરતાં આપણને વધારે ઉપયોગી નથી.

મનોચિત્ર ૭૨ :

અર્થ કાયમ રાખી, નીચેના દરેક વાક્યની આપેલી ગુણતુલનાને અન્ય ગુણતુલનામાં ફેરવો .

- ૧ પશુબળ કરતાં પ્રેમ વધારે બળવાન છે.
- ૨ હિંદુસ્તાનના અન્ય ભાગો કરતાં ગુજરાત વધુ ધનવાન છે.
- ૩ દયાનંદ સરસ્વતી ગુજરાતના જ્યોતિર્ધરોમાં એક શ્રેષ્ઠ જ્યોતિર્ધર છે.
- ૪ શિવની કૃતિઓમાં તાજમહાલ સર્વ શ્રેષ્ઠ છે.
- ૫ રામની શુદ્ધ દરિની કરતાં વધુ તીવ્ર છે
- ૬ વાહનનાં સાધનોમાં ઔરોપ્ડેન સૌથી ઝડપી સાધન છે.
- ૭ ભોજો માણસ લુચ્ચા કરતાં સારા
- ૮ હિંદી કવિઓમાં દાગોર શ્રેષ્ઠ કવિ છે.
- ૯ વર્ગના ઘણા છેકરા કરતાં લખિત હોશિયાર છે.
- ૧૦ જેઠ મહિના જેટલા બીજા મહિના ગરમ હોતા નથી.
- ૧૧ બધી કસરતોમાં ચાલવાની કસરત ઉત્તમ છે.

- ૧૨ બધા સદ્ગુણોમાં પ્રેમજ ઈશ્વરની નજીક પહોંચે છે.
- ૧૩ મરાઠાઓમાં શિવાજી શ્રેષ્ઠ નરેશ હતો.
- ૧૪ હિમાલયનાં શિખરોમાં કૈલાસ ગિયામાં જિંચું શિખર છે.
- ૧૫ રમેશ હરિવદન કરતાં ઝડપથી લખે છે.
- ૧૬ બધા બૌદ્ધોમાં કાસમ સૌથી ઝડપી બૌદ્ધ છે.
- ૧૭ શાકભાજી અત્ર નોટલાંજ આપણને ઉપયોગી છે.
- ૧૮ હવા કરતાં પાણી ઓછું ઉપયોગી નથી.
- ૧૯ સીતા ખીજી છોકરીઓ કરતાં વધુ ઝડપથી દોડે છે.
- ૨૦ સુધાની દીંગલી નાનામાં નાની છે.

૬૦. સાદાં અને સંયુક્ત વાક્યનું પરસ્પર રૂપાંતર.

નીચેની રીતે સાદા વાક્ય અને સંયુક્ત વાક્યનું પરસ્પર રૂપાંતર થઈ શકે છે.

[રૂપાંતર કરતાં સાદા વાક્યના શબ્દગુચ્છનું ઉપવાક્ય બનાવવામાં આવ્યું છે, અને એથી બિસદ્, ઉપવાક્યનો શબ્દગુચ્છ બનાવવામાં આવ્યો છે.]

૧ સંસારનો ત્યાગ કરીને તે સંન્યાસી થયો.

સંસારનો ત્યાગ કર્યો, અને તે સંન્યાસી થયો.

૨ ગાળ દવા ઉપરાંત તેણે તેને માર્યો.

તેને ગાળ દીધી, એટલુંજ નહિ પણ તેને માર્યો.

૩ મનુષ્યે સુખી થવા અલંકાર છોડ્યો નેત્રએ.

અલંકાર છોડે, નહિ તો સુખી થવાશે નહિ.

૪ સખત પ્રયત્ન કર્યા છતાં એવરેસ્ટની ટોચે જઈ શકાયું નહિ.

સખત પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો, પણ એવરેસ્ટની ટોચે જઈ શકાયું નહિ.

૫ સખત હિમ પડવાથી ગયે વર્ષે તુલ બળી ગયું.

સખત હિમ પડ્યું, તેથી ગયે વર્ષે તુલ બળી ગયું.

- ૧ આ હકમની અવગણના કરતાં તમારું આવી બન્યું સમજાવું.
આ હકમની અવગણના કરો, અને તમારું આવી બન્યું સમજાવું.

મનોધાત્મ ૭૩ :

સાદાં વાક્યોને સંયુક્ત વાક્યોનું રૂપ આપો.

- ૧ આ હદ ઓગંગી જતાં તમે કેદ પકડાશે.
- ૨ ધણાએ કાણાવાણ કરવા જતાં તેણે માન્યું નહિ.
- ૩ તમે મને બોલાવતાં હું અહીં આવ્યો છું.
- ૪ ઈડી દવાથી તે બહાર મૂકતો હતો.
- ૫ માર નાસી જતાં તે પકડાયો નહિ.
- ૬ આદાર વિદ્યારના નિયમે પાગવાથી માણસ તંદુરસ્ત રહે છે.
- ૭ વહાણ ભાંગી જવા ઉપરાંત રૂબી ગયું.
- ૮ તે ડાલો હોવા ઉપરાંત વિદાન છે.
- ૯ ગાંધિજી સંત હોવા ઉપરાંત રાજનીતિ છે.
- ૧૦ ભણતાં પંડિત નીપજે.
- ૧૧ લખતાં લલિયો આવ.
- ૧૨ તેનાપર મુશ્કેલી આવી પડતાં તે ડાલો બન્યો.
- ૧૩ વસંત ઋતુ આવતાં કોમલ ગીત આવે છે.
- ૧૪ દશરથે આસનપરથી બિડીને વિશ્વામિત્રને આસન આપ્યું.
- ૧૫ મારું કશું ન માનતાં તમે પરત્તારો.

મનોધાત્મ ૭૪ :

સંયુક્ત વાક્યોને સાદાં વાક્યોનું રૂપ આપો.

- ૧ દિવાળી આવે છે, અને બાળકો આનંદમાં આવી બાય છે.
- ૨ વિજયની સંપૂર્ણ આશા હતી, તેણે તે રૂબી નહિ.
- ૩ સારા વ્યવસ્થાપકો ન હતા, અને તેથી પ્રદર્શન નિષ્ફળ ગયું.
- ૪ એકલી માતાનોજ પ્રેમ લવ્ય નથી, પણ પિતાનો પ્રેમ પણ લવ્ય છે.

- ૫ સઘવેન્દ્રે બધું ગુમાવ્યું, તો પણ તે દતાશ થયો નહિ.
- ૬ તે કુશળ કારીગર છે, પણ બહુ કમાઈ શકતો નથી.
- ૭ વરસાદના જાંટા પડતા હતા, તેથી અમે સૌ મિત્રો દોઢા.
- ૮ વસંત બેસી ચૂકી હતી, તેથી કાચલ સંગીત રેલી રહી હતી.
- ૯ સમયને સાચવતાં શીખો, નહિ તો તે ચાલી યશે.
- ૧૦ તમે સૌ કાઢતે ચાહો, અને સૌ કાઢી તમને ચાહશે.
- ૧૧ સારા મનુષ્યોની નિંદા થાય છે, પરંતુ તેઓ કાઢની નિંદા કરતા નથી.
- ૧૨ આપણે લણવાની ઈચ્છા રાખીએ છીએ, તેથી વાવીએ છીએ.
- ૧૩ હોળી સળગે છે, અને બાળકો નગારાં વગાડે છે.
- ૧૪ તે પ્રધાનોમાં વડે બન્યો એટલે તે વડે પ્રધાન થયો.
- ૧૫ તે કવિના લખે છે, એટલુંજ નહિ પણ વાર્તા પણ લખે છે.

૬૧. સાદા અને મિશ્ર વાક્યનું પરસ્પર રૂપાંતર.

નીચેની રીતે સાદા અને મિશ્ર વાક્યનું પરસ્પર રૂપાંતર થઈ શકે છે.

- ૧ તે દશ્ય જોઈને અમે સ્તબ્ધ બન્યા.
જ્યારે તે દરથ અમે જોયું, ત્યારે અમે સ્તબ્ધ બન્યા.
- ૨ કુદરતના ખોળામાં આવેલાં ઘરો મુંદર લાગે છે.
જે ઘરો કુદરતના ખોળામાં આવેલાં હોય છે, તે મુંદર લાગે છે.
- ૩ રાત્રે આકાશના તારાઓ જોયા કરવાનું યોગીયે મને કહ્યું.
યોગીયે મને કહ્યું, “ રાત્રે આકાશના તારા જોયા કરજો. ”

મનોચત્ત ૭૫ :

સાદાં વાક્યોને મિશ્રવાક્યનું રૂપ આપો. ક્રિયાવિશેષણ વાક્ય વાપરો :

- ૧ તે નાટક જોઈને અમે આમ્મચર્ચ પામ્યા.
- ૨ રોગ વધુ ગંભીર બનેલો હોવાથી ડૉક્ટરે દવા ઉપરાંત ગોળીઓ પણ આપી.
- ૩ સફળતા મેળવવાને માટે નિયમિત કાર્ય કરો.
- ૪ સૂર્યની રળળ પડતાં અમે બહાર નીસર્યાં.
- ૫ સિપાઈ ધવાયા છનાં દમતો હતો.

- ૬ અનિ મુરકેલીઓ છતાં ગેરીખોદિડએ ઇટલીને સ્વનંત્ર કર્યું.
- ૭ તે નાપાસ થવાથી નિરાશ થઈ ગયો નહિ.
- ૮ સખત કામ કરીને તે આરામ લે છે.
- ૯ બહુ દૂર જવાનું હોવાથી તે ઝડપથી આવે છે.
- ૧૦ ટાઈને લીધે મેં ચાદર ઓઢી છે.
- ૧૧ સમયસર બંબા આવવાથી આગ કાણુમાં આવી.
- ૧૨ ગંગાજમનામાં ગંગા લાંબી છે.
- ૧૩ તેણે બૂલ કરી હોવાથી ખૂબ ભોમચું.
- ૧૪ ઊંઘતાં પહેલાં તે ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરે છે.
- ૧૫ મેળામાં જઈને મુઘાએ રમકડાં ખરીદ્યાં.
- ૧૬ સૂર્યાસ્ત થતાં અમે બંદરે પહોંચ્યા.
- ૧૭ પાણી મોડું આવવાથી આગ વધી ગઈ.
- ૧૮ પાસ થવા માટે અમે સડો વાંચ્યું.
- ૧૯ ગાડીને મોડું થવાથી મુસાફરો અકળાયાં.
- ૨૦ ઘર લાંબુતૂલું હોવાથી વૂટી મઝ્યું.
- ૨૧ ઝાડને પાણી ન પાવાથી તે મરી ગયું.
- ૨૨ વક્ષાદારીના અભાવે મિત્રો શુભાવશો.
- ૨૩ સૈનિકના સાવધ રહેવાથી તેને શત્રુ થાપ આપી શકતો નથી.
- ૨૪ વાદળો ઘેસવા છતાં વરસાદ પડશે નહિ.
- ૨૫ તેના રહેઠાણ પાસે ગાડીનો અવરજવર બહુ છે.
- ૨૬ હું શેઠને જતાં તે મને મળ્યો.
- ૨૭ ગામને નાકે રમત રમાતી હતી.
- ૨૮ પહેલા આવવા માટે અમે ખૂબ દોડ્યા.
- ૨૯ બંગરમાં જઈને હું જોઈતી વસ્તુ ખરીદી લાવ્યો.

મનોરથ ૭૬ :

સાદાં વાક્યોને મિશ્ર વાક્યોનું રૂપ આપો. વિશેષણ વાક્ય વાપરો :

- ૧ અમારા શિક્ષક પ્રખર શુદ્ધિશી છે.

- ૨ નવરાત્રિના તહેવારો માતાના દિવસો ગણાય છે.
- ૩ તમારી બોલવાની રીત સદી નથી.
- ૪ તમારો ઉચ્ચારો શુદ્ધ નથી.
- ૫ રાગના રહેણાણને રાજમહેલ કહે છે.
- ૬ આપણે શક્તિ જીપરાંતનું કામ માથે લેવું નહિ.
- ૭ ટેકરી ઉપર બાંધેલું રૂંપડું ઝૂંઘર છે.
- ૮ મંદિર તરફ જવાનો રસ્તો હું જાણતો નથી.
- ૯ તેના ભાઈ ને હું ઓળખતો નથી.
- ૧૦ ખેડૂત લોકો સ્વર્ણ હોય છે.
- ૧૧ આ લાયબેરીનાં પુસ્તકો સારાં છે.
- ૧૨ શેક્સપિયરનાં લખેલાં નાટકો અર્થઘટન વખણાય છે.
- ૧૩ કાલિદાસે લખેલું એક મહાકાવ્ય રઘુવંશ તરીકે ઓળખાય છે.
- ૧૪ આકાશમાં જન્મી ઊભા તારાઓ જોવાની મઝા પડે છે.
- ૧૫ જગતના દુઃખની ચિંતા કરનારાં મનુષ્યો સાર્યાં મનુષ્યો છે.

મનોચત્ત ૭૭:

સાઠાં વાક્યોને મિશ્ર વાક્યોનું રૂપ આપો. નામ વાક્ય વાપરો:

- ૧ રાજાએ પ્રધાનને સાંજે મળવા કહ્યું.
- ૨ તેણે તેના આકરને બજારમાં જવા કહ્યું.
- ૩ તેના ખેતવાઈ જવાની વાત ખરી છે.
- ૪ તેના નહિ આવવાની હકીકત ખોટી છે.
- ૫ લગ્નમાં ખર્ચોનું વધી જતું કુદરતી છે.
- ૬ ખેડૂતે હળ લાંગી ગયાની વાત કહી.
- ૭ મારી મુઝે મને મારી બેનના લગ્નની વાત કહી.
- ૮ પ્રેમ જાદુ હોવાની વાત ખરી છે.
- ૯ ચેર જતાની ઊંકટરે મને રમ્મ આપી.
- ૧૦ તારાઓના સતના અદ્ભુત પ્રકાશની વાત સાચી છે.

૬૨. મિશ્રવાક્ય અને સંયુક્ત વાક્યનું પરસ્પર રૂપાંતર નીચેની રીતે મિશ્ર વાક્ય અને સંયુક્ત વાક્યનું પરસ્પર રૂપાંતર થઈ શકે છે.

- ૧ કવિઓ કહે છે, “ વરસાદ પડતાં કોયલનો કંઠ જગડેજ ”
વરસાદ પડે, એટલે કોયલનો કંઠ જગડે છે; કવિઓ પણ એમજ કહે છે.
- ૨ જ્યારે સૂર્યોદય થયો, ત્યારે લશ્કર જીપજી.
સૂર્યોદય થયો, અને લશ્કર જીપજી.
- ૩ જો વરસાદ સારો પડશે, તો પાક સારો થશે.
વરસાદ સારો પડશે, અને એમ યતાં પાક સારો થશે.
- ૪ એટલી બધી ફેરીઓ આવી કે ઝાડની ડાળીઓ લચવા લાગી.
ખૂબ ફેરીઓ આવી, અને તેથી ઝાડની ડાળીઓ લચવા લાગી.
- ૫ ગુજરાતી શાળામાં અભ્યાસ પૂરો કર્યો, ત્યારે દાદાભાઈ મુંબાઈ ગયા.
દાદાભાઈએ ગુજરાતી શાળામાં અભ્યાસ પૂરો કર્યો, અને પછી તેઓ મુંબાઈ ગયા.
- ૬ ઉત્તર દિવમાં સમગ્રતાંજી કટિબંધના કરતાં વધારે ઠંડી પડે છે.
સમગ્રતાંજી કટિબંધમાં ઠંડી પડે છે, પણ ઉત્તર દિવમાં વધારે પડે છે.
- ૭ જો આમ કરશો નહિ તો તમે નિષ્ફળ જશો.
આમ કરો, નહિ તો નિષ્ફળ જશો.
- ૮ જેમ રાજ્યએ આજ્ઞા કરી તેમ સૈનિકો વત્યા.
રાજ્યએ આજ્ઞા કરી, અને તે પ્રમાણે સૈનિકો વત્યા.

મનોવત્ન ૭૮ :

મિશ્ર વાક્યોને સંયુક્ત વાક્યોનું રૂપ આપો.

- ૧ બપોરને કૃતસની ઉપમા આપી છે એવો નવો કવિ હરીન્દનાથ મદોપાધ્યાય છે.
- ૨ વેદમાં બપોરનું વર્ણન એવું છે કે બપોર એક મોટું ચિહ્નરી કૃતર્ છે, જે આકાશમાં ઘેરે છે.

- ૩ જે તડકો કેળના પેટમાંનું પાણી પણ હૂંટતો નથી તેને તમે ત્રાસ-
દાયક કહો શાથી ?
- ૪ કુદરતનાં રમણીય અને લઘ્ય દર્શો જેવા માટે આપણે દુરદ્દરની
મુસાફરી કરીએ છીએ.
- ૫ જ્યારે એમાંનું હોય છે, ત્યારે આકાશે વાદળાં વારંવાર ચઢી
આવે છે.
- ૬ વરસાદ વરસી રહે કે તરત બહાર નીકળો.
- ૭ જ્યારે આકાશમાં ઈન્દ્રધનુષ ખેંચાયું હોય, ત્યારે નાના છોકરોનો
હર્ષ માતો નથી.
- ૮ ફેધનમાં બેસી અમે મુસાફરી કરતા હતા, ત્યારે પશ્ચિમ ધાટનાં
સુંદર દર્શો અમે જોયાં.
- ૯ પંચવટીમાં સીના રહેતાં હતાં, ત્યાં જંગલનાં પશુ અને પંખી સાથે
તેમને ખુબ આપા લાગી ગઈ.
- ૧૦ જે આપણે અવરનવર મુસાફરી કરતા રહીએ, તો આપણો જીવાન
જીવસો જળવાઈ રહે છે.
- ૧૧ ચંદ્રની શોભા રાતે એટલી બધી હોય છે, કે દહાડે એને મનઃપૂર્વક
જોવાનું મનજ થતું નથી.
- ૧૨ જેમ દેવો મરતા નથી, અપ્સરાઓનું લાવણ્ય અજ્ઞાન થતું નથી,
તેમ તારાઓની તાજગી વાસી થતી નથી.
- ૧૩ ધૃમ્વિકની શોભા જેટલી એના આકારમાં છે, તેટલી એની દિશા-
માંએ છે.
- ૧૪ સવારે એક પક્ષી એક તારા અલોપ થતા હોય, ત્યારે એક જનનુ
આકર્ષણ હોય છે.
- ૧૫ તે જમાનામાં લોકોને સ્વચ્છતાનો ખ્યાલ હશે તે નીચેના વર્ણન
પરથી તમને સમજશે.
- ૧૬ કવિની પાસે કઈ પુછ ન હોવા છતાં, એ તો નોકરી ન કરવાનો
ટેક લઈએલા હતા.
- ૧૭ વિવિધ ક્ષેત્રોમાં નર્મદે જે મેળા બજાવી છે, તે કેટલી અમદ્ય હતી !

- ૧૪ તમે હિંમત હારશો નહિ; ધીરજ રાખો.
- ૧૫ જાઓ સૈન્ય સજ્જ કરાવો, અને રણવાદ વગાડવો.
- ૧૬ લક્ષ્મીનંદનને નવી પત્ની તરફથી શીખવણી મળવા લાગી, અને તેથી તેમણે સરસ્વતીચંદ તરફ સંકાની નજરે જોવા માંડ્યું.
- ૧૭ આ નાટક ભજવાતું હતુ, અને ચંદ્રકાંત આવ્યો.
- ૧૮ કાઈ દેશાભિમાની મિથ્યા હોય છે; તેને દેશદોષી કહેવા જોઈએ.
- ૧૯ મિન્દુસારના બધા કુવરેશમાં રાજ્યગાદી માટે સૌથી વધારે લાયક અશોક હતો, અને એમ સૌ કાઈ માનતું.
- ૨૦ અશોક વારંવાર જંગલમાં શિકારે જતો, અને પશુપંખીઓનો સહાર કરતો.
- ૨૧ હિંસાથી રાજ ત્રાસી ગયો હતો, અને તેથી બૌદ્ધ ધર્મના સાદા અને સરળ સિદ્ધાંતો તેને ખૂબ ગમ્યાં.
- ૨૨ તેના હૃદયમાં ધર્મની ભાવના જાગી, અને તે જીંદગીભર ભગવાન છુદ્ધનો ઉપાસક બની રહ્યો.
- ૨૩ એક જજમાન મળી ગયો, એટલે સંધવાની કડાકૂટ મંદી મળી.
- ૨૪ અમે એ ટેકરી પર ચડ્યા; પહેલાં દત્તાત્રેય જઈ આવ્યા અને ટોકરો વગાડી આવ્યા.
- ૨૫ અમારી સાથે આવેલો છોકરો નાનો હતો, પણ ઉંડાહંમેર તે ડુંગર ચઢી ગયો.
- ૨૬ માત્ર ખેતીવાડીથી સ્વિદ્ગત્તાના લેહિનું પૂરતું થતું નથી, તેથી તેઓ નવસારનો વખત ગૃહઉલ્લોભોમાં ગાળે છે.
- ૨૭ ત્યાંનો પહાડી પ્રદેશ ક્ષત્રિય નથી, છતાંય એક તમ્બુ પત્ર જન્મ ત્યાં અણખેડી પડી નથી.
- ૨૮ તમે તો આશ્રમમાંજ જીવન ગાળ્યું, એટલે તમને અરણ્યવાસ સહજ થઈ ગયો છે.
- ૨૯ રામચન્દ્ર ભારે મૂંઝાયા; અને મને શોધવા નીકળ્યા.
- ૩૦ રામચન્દ્રે સીતાને કાંઈ પર દીડી, એટલે જરાક આંખ પજ ખેંચી.

પ્રકરણ ૧૯

ભાષા શુદ્ધિ

૬૩. ક્રિયાપદ અને ક્રિયાનાથનો અન્વય

ક્રિયાપદનાં રૂપો વાક્યમાં જે ક્રિયાનાથ હોય તેની સાથે જુદી જુદી રીતે અન્વય લે છે તે બતાવ્યું છે તેનો અભ્યાસ કરો.

અશુદ્ધ.

- (૧) ૧ મેં ચોપડી લખ્યો.
૨ હું જઈએ છીએ.
૩ તમે આવ છે

વાક્ય અશુદ્ધિ

- ૧ ક્રિયાપદની ક્રિયાનાથ પ્રમાણે જાતિ નથી.
૨ ક્રિયાપદનું ક્રિયાનાથ પ્રમાણે વચન નથી.
૩ ક્રિયાપદનો ક્રિયાનાથ પ્રમાણે પુરુષ નથી.

શુદ્ધ.

- ૧ મેં ચોપડી લખી.
૨ હું જાઉં છું.
૩ તમે આવ છો.

શુદ્ધિ નિયમ

- ૧ ક્રિયાપદની ક્રિયાનાથ પ્રમાણે જાતિ હોવી જોઈએ.
૨ ક્રિયાપદનું ક્રિયાનાથ પ્રમાણે વચન હોવું જોઈએ.
૩ ક્રિયાપદનો ક્રિયાનાથ પ્રમાણે પુરુષ હોવો જોઈએ.

નિયમ : ક્રિયાપદ પોતાના ક્રિયાનાથ પ્રમાણે જાતિ, વચન અને પુરુષ લે છે.

(૨) અશુદ્ધ : ૧ જાન, કાશી અને લક્ષ્મી આવ્યા હતા.

શુદ્ધ : જાન, કાશી અને લક્ષ્મી આવ્યાં હતાં.

અશુદ્ધ : ૨ ઘોડો, ગાય અને કુતરું મેદાનમાં ફરતા હતા.

શુદ્ધ : ઘોડો, ગાય અને કુતરું મેદાનમાં ફરતાં હતાં.

નિયમ :—જુદી જુદી જાતિના એકથી વધુ ક્રિયાનાથો સમુચ્ચય દર્શક ‘અને’ ‘ને’ ‘તથા’ અવ્યયોથી એકબીજા સાથે જોડાયેલા હોય છે.

૬૪.

વિશેષ્ય વિશેષણનો અન્વય

અશુદ્ધ

શુદ્ધ

સારી છોકરો

સારો છોકરો

સારા છોકરીઓ

સારી છોકરીઓ

સારા છોકરી

સારી છોકરી

સારી છોકરાં

સારાં છોકરાં

(૧) નિયમ :—વિકારી વિશેષણને વિશેષ્ય પ્રમાણે જાતિ વચન લાગે છે.

[અવિકારી વિશેષણનાં રૂપ બદલાતાં નથી; દા. ત., લાલ થોડો, લાલ થોડી, લાલ થોડું]

વિકારી વિશેષણને વિશેષ્યની વિલક્ષિતતા પ્રત્યયો લાગતા નથી; દા. ત.,

રાત્રી થોડીની લગામ તૂટેલી છે [‘રાત્રીની થોડીની’—એમ આપણે બોલતા નથી.]

પરંતુ કોઈવાર ત્રીજા કે સાતમી વિલક્ષિતનો પ્રત્યય ‘એ’ વિશેષણને લાગે છે; દા. ત.,

૧ ગાંધે સ્વરે બોલ્યું નહિ.

૨ થોળે દહાડે ધાક પડી.

(૨) નિયમ :—જુદી જુદી જાતિનાં એકથી વધારે વિશેષ્ય આવેલાં હોય, તો તે બધાંને માટેનું વિધેય પદમાં આવનારું વિશેષણ નાન્યતર જાતિના બહુવચનમાં આવે છે, દા. ત.,

દાળ, લાન અને શાક સારાં હતાં.

(૩) નિયમ :—સમાન વચનનાં, એકથી વધારે વિશેષ્યો જુદી જુદી જાતિનાં હોય, અને ‘અથવા,’ ‘કે’ એ અન્યથોથી બેઠાયાં હોય, તો વિશેષણ પાસેના વિશેષ્યનો અન્વય લે છે, દા. ત.,

૧ સરી પાપટી કે મેનું લાવજો.

૨ ત્રસા રૂબ કે રણીઓ પ્રાપ્તને મમે છે.

(૪) નિયમ:—(i) જેને છેડે ‘ઓ’ હોય એવા નર જાતિના વિશેષણના વિશેષ્યને વિભક્તિનો અત્યય લાગે, ત્યારે ‘ઓ’નો એકવચન અને બહુવચનમાં ‘આ’ થાય છે. (ii) જેને છેડે ‘ઉ’ હોય એવા વિશેષણના વિશેષ્યને જો વિભક્તિનો અત્યય લાગે, તો છેવટના ‘ઉ’નો એકવચનમાં ‘આ’ થાય છે અને બહુવચનમાં ‘આ’ થાય છે.

સારો ઘોડો

સારા ઘોડાને

સારા ઘોડાઓને

સારું ફૂતરું

સારા ફૂતરાને

સારાં ફૂતરાંઓને

નોંધ:—નાન્યતર જાતિનું નામ પ્રથમા વિભક્તિ સિવાય બીજીથી તે સાનમી વિભક્તિના એકવચનના અત્યયો લે, ત્યારે તેની આગળ આવતું વિકારી વિશેષણ અનુસાર લેતું નથી ઇ. ત.,

રાના કૂલને, રાના કૂલવડે, રાના કૂલને, રાના કૂલથી, રાના કૂલનું, રાના કૂલમાં.

અનોચત્ત ૮૧ :

નીચેનાં વાક્યો કારણો આપી સુધારો.

- ૧ મેં ખરીદ્દી કરી અને તરખૂચ સ્વરા હતાં.
- ૨ ખરીદ્દિલું કાગ તકામુ પશું.
- ૩ મીઠા ફળાનો પોપટે આહાર કર્યો.
- ૪ તેણે અંધાવેલા ઘરે ખાલી પડી રવાં.
- ૫ છોદરા અને છોકરીઓના કપડાં તે સંસ્થામાં મકન મળે છે.
- ૬ મીઠું મોઝાંબી કે સંતરું લાવજો.
- ૭ મીઠાં સંતરું કે મોઝાંબી લાવજો.
- ૮ મીઠા મોઝાંબી કે સંતરું લાવજો.
- ૯ ધર્મમાં ઉપદેશેલા મદ્યન વચનોને દમસ્કાં ધ્યાનમાં રાખવા.
- ૧૦ એક નીચાં ઓડની જાયામાં તે બેઠે હતો.

ક્રિયાપદ નાન્યતર ભતિના બહુવચનમાં આવે છે. [આવા ક્રિયાનાથ વાક્યમાં ઉદ્દેશ્યને સ્થાને હોય છે.]

પરંતુ એવી રીતે જોડાયેલા ક્રિયાનાથો વાક્યમાં કર્મને સ્થાને આવે તો ક્રિયાપદ પાસેના ક્રિયાનાથ પ્રમાણે અન્વય લે છે. દા. ત.,

૧ મેં ગાય, ઘોડા અને ગાડી ખરીદી.

૨ મેં હાંથી, સિંહ અને જિંટ ખરીદ્યું.

૩ મેં લખોટી અને જમરડો ખરીદ્યા.

(૩) અશુદ્ધ : ૧ તેણે સાલ કે દુપટ્ટો વેચાતાં લીધાં.

૨ ગર્ધ કાસે, કાશી કે મગન આવેલાં ?

૩ સવારે કાકા કે બા રોડનપર ગયેલાં ?

શુદ્ધ : ૧ તેણે સાલ કે દુપટ્ટો વેચાતો લીધો.

૨ ગર્ધ કાસે, કાશી કે મગન આવેલો ?

૩ સવારે કાકા કે બા રોડનપર ગયેલા ?

નિયમ : જ્યારે જુદી જુદી ભતિનાં ક્રિયાનાથો વિકલ્પકરકે 'અથવા' 'ના' 'કે' અવ્યયોથી જોડાય, ત્યારે ક્રિયાપદ નજીકના ક્રિયાનાથની સાથે અન્વય લે છે.

(૪) અશુદ્ધ : ૧ હું અને તે કાસે જશે.

૨ હું, તું અને તે કાસે જશો.

શુદ્ધ : ૧ હું અને તે કાસે જઈશું.

૨ હું, તું અને તે કાસે જઈશું.

નિયમ : પહેલા પુરુષ સર્વનામી ક્રિયાનાથની સાથે જો બીજા કોઈ પુરુષનું સર્વનામ કે નામ ક્રિયાનાથ તરીકે જોડાય, તો ક્રિયાપદ પહેલા પુરુષના બહુવચનમાં આવે છે.

(૫) અશુદ્ધ : તું અને મગન કામે આવજો.

શુદ્ધ : તું અને મગન કામે આવજો.

નિયમ : બીજા પુરુષનું સર્વનામ અને ત્રીજા પુરુષનું સર્વનામ કે નામ ક્રિયાનાથ તરીકે આવે, તો ક્રિયાપદ બીજા પુરુષ બહુવચનમાં આવે છે.

મનોયત્ન ૮૦ :

નીચેનાં વાક્યો કારણો આપી સુધારો.

- ૧ હું પુત્રીના અસુર કુળની પરીક્ષા કરીએ છીએ.
- ૨ અગાસ કુળદેવને સાક્ષી રાખી તું પ્રતિજ્ઞા કરી છે.
- ૩ મેં સુદામા ચરિત્ર, નાળાખ્યાન અને કુંવરગાદનું મામેરું વાંચ્યાં છે.
- ૪ રાત્રિ અને રાણી જ્યારે દરબારમાં આવ્યા ત્યારે બૃહ, યુવાન અને બાળકો બિલા થયા.
- ૫ ઓતાઓના મનનું રંજન કરવાને દારૂપોત્રિયમ, તગલાં અને સારંગી વગાડ્યા.
- ૬ લમતી સામઘી માટે મારા કાકાએ કેળાંતી લૂમ, સોપારી અને કુંકુલીયા.
- ૭ તમારે કલમ અથવા ખડિયો લેવી જોઈએ.
- ૮ હું અને સમદાસ મુસાફરીએ જવાના છે.
- ૯ હું, તું અને તેઓ કાલે જશે.
- ૧૦ તું અને મગનલાલ જશે.
- ૧૧ તું અને તારા ભાઈ વાર્તા વાચશે.
- ૧૨ હું અને મારા કાકા ગામ જાવ છે.
- ૧૩ તેણે કોટ, પાટકૂન અને ટોપી પહેર્યાં.
- ૧૪ બીજો દિવસે રાત્રે વાગુ કર્યા પછી સરેજ અને વિનોદ પોતાના પિતા પાસે હેંસથી આવી લાગ્યા.
- ૧૫ તેનું અભિમાન અને ધર્મની લાવડા ધવાઈ.
- ૧૬ તું અને મગન જશે.
- ૧૭ હું અથવા તેઓ ત્યાં જઈશ.
- ૧૮ અમે મેળામાંથી રમકડાં, મીઠાઈ અને ખુરશી ખરીદ્યા.
- ૧૯ કાગળો અને સસલું હરિકાષ્ઠમાં બિલ્યાં.
- ૨૦ હું અને તેઓ ત્યાં જશે.

પ્રકરણ ૧૯(અ)

વિરામ ચિહ્ન

૬૫.

૧ ચોરી કરશે નહિ કરે તો તમને શિક્ષા થશે.

૨ ચોરી કરશે નહિ; કરે તો તમને શિક્ષા થશે.

૩ ચોરી કરશે; નહિ કરે તો તમને શિક્ષા થશે.

ઉપરનાં વાક્યો ધ્યાન પૂર્વક વાંચો. પહેલા વાક્યના લખાણને સમજતાં આપણને અચ્છેલી પડે છે, કારણ એમાં ક્યા શબ્દો કેાની સાથે સંબંધ ધરાવે છે તે સ્પષ્ટ થતું નથી.

એનું એજ વાક્ય બીજી રીતે લખવાથી, એટલે કે વિરામ ચિહ્નો ચોાચ જગ્યાએ મૂકવાથી એનો અર્થ સરળ રીતે સ્પષ્ટ થાય છે.

એજ વાક્યોમાં જો અચોાચ જગ્યાએ વિરામ ચિહ્નો મૂકવામાં આવે, તો વાક્યનો અર્થ ઊલટાઈ જાય છે.

આથી સમજાશે કે વાક્યમાં વિરામ ચિહ્નોની ચોાચ જગ્યાએ જરૂરિયાત છે.

૬૬. વિરામ ચિહ્નોની જાતો :

૧ પૂર્ણ વિરામ	,	૭ લઘુરેખા	-
૨ અર્ધ વિરામ	,	૮ ગુરુરેખા	—
૩ અર્ધ વિરામ	;	૯ અવતરણ ચિહ્ન	" "
૪ ગુરુ વિરામ	:	૧૦ કૌસ	() []
૫ પ્રશ્ન ચિહ્ન	?	૧૧ લોપ ચિહ્ન	'
૬ ઉદ્ગાર ચિહ્ન	!	૧૨ ટીકા ચિહ્ન	† † *

૬૭. પૂર્ણવિરામ : ક્યાં ક્યાં વપરાય છે ?

૧ વાક્યને અંતે : સમ વનમાં ગયા.

૨ શબ્દોના સંક્ષિપ્ત રૂપને અંતે :

તા. ક. = તાજી કથમ

મે. = મહેરજાન

સ. સ્વ. = સવસાદેવ

શ્રી. = શ્રીયુગ

ચિ. = ચિદંજીવી

૩ ટુંકી સહીના અક્ષરો પછી :

મો. ક. ગાંધી = મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી.

ના. દ. કવિ = નાનાલાલ દલપતરામ કવિ.

ક. મા. મુનશી = કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી.

૧૮. અદ્વૈતવિરામ ,

૧ વાક્યમાં સંગોધન વિલક્ષિતવાળા શબ્દો પછી અદ્વૈતવિરામ આવે છે.

(૧) રામ, પાણી લાવ.

(૨) મગન, નિશાળ જા.

૨ સમાન વિલક્ષિતવાળા નામની પહેલાં અને પછી અદ્વૈતવિરામ આવે છે : ભારતવર્ષનું ભૂપણ, ભાસ્કરાચાર્ય, એક મોટો ખગોળવેત્તા હતો.

૩ વાક્યમાં સમાન અર્થમાં જેથી વધારે પદો કે શબ્દશ્રેણી આવ્યાં હોય, ત્યારે છેલ્લાં જેને ' અને ' થી જોડવાં અને ખીજાં પદો પછી કે શબ્દશ્રેણી પછી અદ્વૈતવિરામ મૂકવું.

(૧) રામ, જાન, કાશી અને મોહન મારે ત્યાં આવ્યાં.

(૨) આજે મેં લલ્ચ, પવિત્ર નીરવાળી અને જનોનાં પાપ ધોનારી ગંગા જોઈ.

(૩) હું હસું છું, રસું છું અને છતાં કાર્ય કરું છું.

૪ આગલા વાક્યમાં કેઈ એક પદનો ઉપયોગ થયો હોય અને તે પદનું પુનરાવર્તન ન કરવું હોય, તો નીચેની રીતે અદ્વૈતવિરામ વપરાય છે.

(૧) આ મારું ઘર છે; પેલું, તમારું છે.

(૨) આ તારી ચોપડી છે; પેલી, મારી છે.

૫ વાક્યમાં વપરાયેલી પદોની જોડીઓને એકમેકથી છૂટી પાડવા અદ્વૈતવિરામ વપરાય છે.

(૧) જાંચ અને તીચ, રાય અને રંક, સૂર્ય કાઈરુભામાં આવ્યાં હતાં.

(૨) ભાઈ અને બેન, માતા અને પુત્ર વચ્ચેનો પ્રેમ પવિત્ર હોય છે.
૬ સ્વતંત્ર શબ્દશુદ્ધિને છોટો દર્શાવવા માટે અફપવિરામ વપરાય છે.

(૧) સર્વ કોઈની હાજરી છતાં, ચોર નાસી ગયો.

(૨) મારબ્દની અનુકૂળતાએ, અમે સૌ હજીયું કરી રાખીયું.

૭ વાક્યમાં ક્રિયાવિશેષણો અથવા ક્રિયાવિશેષણ શબ્દશુદ્ધિ આવે તેને ભુલાં દર્શાવવા માટે અફપવિરામ વપરાય છે.

(૧) હેવટ, પ્રગ્નની સમક્ષ, તેનો ન્યાય તોલવામાં આવ્યો.

(૨) તે ધીમેથી, ખંતથી અને કુચાળતાથી કાર્ય કરે છે.

૮ શબ્દશુદ્ધિ અથવા ઉપવાક્યો બે વાક્યના પેટામાં આવી જાય, તો તેની આગળ અને પાછળ અફપવિરામ આવે છે.

(૧) સીતા, આટઆટલું દુઃખ છતાં, નરમ બન્યાં નહિ.

(૨) ગમે તેમ હોય, હેવટ, સતોષજી જીવનમાં ગુપ્ત વસ્તુ છે.

(૩) અયોધ્યાના ભોમો, જ્યારે તેમણે રામને જોયા, ત્યારે રડી પડ્યા.

૯ સંયુક્ત વાક્યમાં આવેલા દરેક સ્વતંત્ર વાક્યનો ઉદ્દેશ્ય ભુલાં હોય, તો તે દરેક વાક્યને છોટો અફપવિરામ વપરાય છે, અને છેડલાં બે સ્વતંત્ર વાક્યોને ' અને 'થી જોડવામાં આવે છે.
' અને ' પહેલાં પણ અફપવિરામ મૂકવું.

(૧) હિંતો કોપ ભગ્નકા જણો, હિંતણી કોપવડે રાની ધર્મ, અને અપ્પરાઓ મમરાઈને મૂર્છા પામી.

(૨) વાદળોં ખૂલી ગયાં, અને વરસાદ પડ્યો.

૧૦ ઉદ્દગાર વાચકે શબ્દ પછી અફપવિરામ વપરાય છે.

અહો, તમે આજે આનંદી જાણ્યો છો.

૧૧ નામ વાક્ય, ઉદ્દેશ્ય તરીકે કે કર્મ તરીકે, વાક્યમાં ક્રિયાપદ પહેલાં મૂકાયું હોય તો આ ચિહ્ન વપરાય છે.

(૧) તમે મારે ઘેર જરૂર આવશે, એમ તેણે કહ્યું.

(૨) તેણે પોતાના આ-માને વેચ્યો નહિ, એ વાત ખરી છે.

નોંધ :—નામ વાક્ય ને કર્મ તરીકે ક્રિયાપદ પછી સ્થાન પામેલું હોય તો, આ ચિહ્ન વાપરવું નહિ.

મેં કહ્યું કે તેઓ મારે ત્યાં આવશે.

રાત્રીએ કહ્યું કે મંદાને આ વાત સાંભળવી.

૧૨ ક્રિયાવિશેષણ વાક્યને મુખ્ય વાક્યથી જુદું દર્શાવવા અન્યવિરામ વપરાય છે.

(૧) જ્યારે હું ત્યાં ગયો, ત્યારે સર્વનારાયણ માર્ગ ચૂક્યો હતો.

(૨) જો તમે નિમીત્ત રહેશો, તો સફળ થશો.

(૩) જ્યાં તે ગયો, ત્યાં હું પણ ગયો.

૧૩ જ્યારે વાક્યમાં અવતરણ ચિહ્ન વાપરીએ, ત્યારે અવતરણ ચિહ્નોની આગળ આ ચિહ્ન વપરાય છે.

હરિવંશને કહ્યું, “ અમે સૌ મેળામાં જઈશું. ”

૬૯. શુરુવિરામ :

કોઈ એક ખાખત વિશે સંપૂર્ણ વિધાન કર્યા પછી, તેને વિશે બીજી રીતે નોંધ વિધાન કરવું હોય, તો એ બન્ને વિધાનો શુરુવિરામથી જોડાય છે.

શુરુવિરામ પછી આવતાં વિધાનો આગલા વિધાન વિશે કોઈ વાર ગણતરી, કોઈ વાર ઉદાહરણ, કોઈ વાર પરિણામ, અને કોઈ વાર કારણ અને વિરોધ દર્શાવે છે.

૧ અમે ઘણી વાનીઓ ખાધી : પેંડા હતા; જરૂરી હતી; અને કોપર-પાક હતો. [ગણતરી]

૨ વિકારી વિશેષણ પોતાના વિશેષ્ય પ્રમાણે રૂપ લે છે : જોમકે, રાતો ઘોરે. [ઉદાહરણ]

૩ આજે ટોળાં તોફાને ચડ્યાં છે : કાણુમાં સખવાની વાત કરવી વ્યર્થ છે. [પરિણામ]

૪ કોઈએ ગર્વ કરવો નહિ : રાગ રાવણનું પણ અભિમાન રશું નથી. [કારણ]

૫ સિંધમાં સવારે ઠંડી હોય છે : બપોરે તાપ. [વિરોધ]

૭૦. અર્ધવિરામ ;

૧ સંયુક્ત વાક્ય હોય, અને દરેક સ્વતંત્ર વાક્યનો ઉદ્દેશ્ય જુદો હોય અને એ સ્વતંત્ર વાક્યો ઉભયાન્વયી અવ્યયોથી જોડાયેલાં ન હોય, ત્યારે એ દરેક વાક્ય અર્ધવિરામથી જોડાય છે. લઙાઈમાં સૈનિકો કપાયા; ઘોડાઓનો સંહાર થયો; સેનાપતિ શોધ્યો પણ જાત્રો નહિ.

૨ સંયુક્ત વાક્યના સ્વતંત્ર વાક્યોનો ઉદ્દેશ્ય જુદો જુદો હોય અને તેમાં અડપવિરામનો ઉપયોગ થયો હોય, તો તે વાક્યોને ઉભયાન્વયી અવ્યય તથા અર્ધવિરામ એ બન્નેથી જોડવાં. અર્ધવિરામ ઉભયાન્વયી અવ્યય પહેલાં મૂકવું હિમાલય જોમાં અનેક નદીઓનાં મુખો આવેલાં છે તે હિમથી આગ્રહિત રહે છે; અને તેની ઉત્તરે દીબેટનો ઉચ્ચ પ્રદેશ આવ્યો છે, જે અતિશય શુષ્ક છે.

૭૧. પ્રશ્ન ચિહ્ન ?

વાક્યમાં જ્યારે પ્રશ્ન પૂછવામાં આવે, ત્યારે વાક્યને છેડે આ ચિહ્ન વપરાય છે.

૧ રમેશો તેને પૂછ્યું, “ તમે ક્યાં જશો ? ”

૨ તમે કેમ છો ?

૭૨. ઉદ્દગાર ચિહ્ન !

ઉદ્દગાર સૂચવનાર શબ્દને કે વાક્યને છેડે આ ચિહ્ન વપરાય છે.

(૧) ખરે ! અમે શું કરીએ તે અમેજ જાણના નથી.

(૨) અરે ! તમે અત્યારે ક્યાં હશો ?

(૩) કેવી મુંઢર ચાલેલી !

૭૩. લઘુરેખા -

૧ જ્યારે શબ્દના અવયવોનો વિગ્રહ કરવો હોય, ત્યારે લઘુરેખા વચ્ચે મૂકાય છે.

મહાપરાક્રમી = મહા-પરાક્રમી

૨ વાક્ય લખતાં લીટીને છેડે શબ્દ માત્ર અડધોજ લખાય અને બીજી લીટીમાં બીજો અડધો લખીએ, ત્યારે આચિહ્ન વપરાય છે. ચિહ્ન લીટીને છેડે અડધા શબ્દ પછી મૂકવું.

૭૪. ગુરુરેખા -

૧ અર્થ સ્પષ્ટ કરવા માટે વપરાતા શબ્દો કે વાક્યની આગળ તથા પાછળ ગુરુરેખા આવે છે.

દેહ ભાગવવાનો નિયમ—સાદો ખોરાક, ઘણમય વગેરે—ખરાખર ખણાય તો સહેજે લાંછુ છવાય.

૨ માણી બાબતો વર્ણવી હોય અને પછી તે બધીને માટે ઉદ્દેશ્ય તરીકે એક શબ્દ મૂકવામાં આવે, તો તે શબ્દની પૂર્વે આ ચિહ્ન મૂકાય છે.

દેશખાતર ગરીબી ધારણ કરવી, દેશ ખાતર પૈસાનો ભોગ આપવો, દેશખાતર મરવાની તૈયારી બતાવવી—એ બધી વાતો કંઈ સરેલી નથી.

૩ આપણે એક વાત શરુ કરીએ પણ તસ્ત તે વિચાર અધવચ્ચ પડતો મૂકી બીજો વિચાર દર્શાવવાનું શરુ કરીએ, ત્યારે એ ચિહ્ન વપરાય છે.

જો હું રાગ્ય હોત—પણ એ વાતજ પડતી મૂકા.

સભાની અદર તમે જો જરાક હિંમત—પણ હવે એ સંભાળે શો કાયદો ?

૭૫. અવતરણ ચિહ્ન “ ”

૧ કેઈના કહેલા કે લખેલા શબ્દો તેના તેજ રૂપમાં લખી

ખતાવવા હોય, તો એ શબ્દો અવતરણ ચિહ્નોમાં મૂકાય છે.

તેણે કહ્યું, “હું સભામાં હાજર રહીશ.”

એ વાક્યમાં ‘કે’ શબ્દનો પ્રયોગ કરીએ, તો અવતરણ ચિહ્ન વિના પણ ચાલે છે.

તેણે કહ્યું કે હું સભામાં હાજર રહીશ.

૨ કેઈ પણ શબ્દ, અક્ષર કે અંક ઉદ્દેશ્ય રૂપે વાપરીએ, ત્યારે એવો શબ્દ, અક્ષર કે અંક અવતરણ ચિહ્નની વચ્ચે મૂકાય છે.

‘ક’ એ મળાક્ષરનો પરોક્ષ અક્ષર છે.

‘૧૦૦’ ને સત્રક કહે છે.

‘સર્વ’ એ સર્વનામ છે.

૩ અવતરણ ચિહ્નોમાં અવતરણ ચિહ્નો મૂકવાનો પ્રસંગ આવે, ત્યારે પહેલાં બેવડાં અવતરણ ચિહ્નો વાપરવાં, અંતે પછી માત્ર એકવડાં અવતરણ ચિહ્ન વાપરવાં.

રામ બોલ્યો, “જ્યારે સતીસે મને કહ્યું, ‘આ કંઈ તારું ઘર નથી’ ત્યારે હું ખૂબ ખીજવાયો.”

૭૬. કૌંસ ()

વાક્યમાં કુંધ હુકીકત સ્પષ્ટ કરવાની હોય, ત્યારે તેવું વિધાન કૌંસની વચમાં મૂકાય છે. વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ એ વિધાનને વાક્યની સાથે સંબંધ હોતો નથી, પણ અર્થની દૃષ્ટિએ હોય છે.

૧ મનુષ્યમાં વિવેક શુદ્ધિની (સ્વાતંત્ર્યના બેદ પારખવાની) ઉગ્રતા હોય, તો તે પણ સમાન છે.

૨ હું ગમે તેમ (પછી જાણેને તમે મને મૂર્ખ કહો) આ કાર્ય કરીશજ.

૭૭. લોપચિહ્ન ૩

શબ્દનો કેઈ અક્ષર લખવામાં પડતો મૂકવામાં આવ્યો હોય, તો તે સૂચવવા લોપચિહ્ન મૂકાય છે.

પદ્મ = પા’ડ. કંદેર = કં’ર.

૭૮. ટીકાચિહ્ન † ‡ *

લખાણના કોઈ વિધાન વિશે સ્પષ્ટીકરણ કે ટીકા કરવાની જરૂર હોય, તો તે વિધાન અને સ્પષ્ટીકરણ એ બન્ને આગળ એકજ પ્રકારનું ટીકાચિહ્ન વપરાય છે.

મનોયત્ન ૮૨

નીચેનાં વાક્યોમાં પૂર્ણવિરામ મૂકો :

- ૧ તેના મોઢા લાઈ સૂરતમાં કે પો સુપરિન્ટેન્ડન્ટ છે.
- ૨ હું ગઈકાલે દિ બા સાકરલાલ દેસાઈને મળવા ગયેલો.
- ૩ તમે મે કલેક્ટર સા ને અરજી કરો.
- ૪ 'યુજરાતનો નાથ'ના કર્તા ક મા મુનશી છે.
- ૫ ગો મા ત્રિપાઠી એ સરસ્વતીચંદ્રના કર્તા છે.
- ૬ એ બહુ નિડર હતા એમની નિડરતાનો એક કિસ્સો જાણવા જોવો છે.

નીચેનાં વાક્યોમાં અદ્ધપવિરામ યોગ્યસ્થળે પૂરો :

- ૧ “રમેશ તું ક્યાં ગયો હતો ?”
- ૨ વડી ધારાસભાના પ્રમુખ વિદલભાઈ ખેલ મુરોપમાં મૃત્યુ પામ્યા હતા.
- ૩ તું મારે માટે કેરી ફળુસ અને જાંજી લેતો આવજો.
- ૪ આ રામનું મકાન છે; પેલું કાનું છે ?
- ૫ મુખ્ય અને દુઃખ રાગ અને દ્રેષ ઐશ અને પ્રેય એ જગતનાં હંદો છે.
- ૬ વરસાદ પડતો જ્યાં છેકરાંઓએ રમત ચાલુ રાખી.
- ૭ અરો તમે અહીં ક્યાંથી ?
- ૮ મને થોડું ઠંડું સ્વચ્છ પાણી આપો.
- ૯ તેણે તેના લાઈ ને પૂછ્યું “તું ખાહો ક્યારે આવશે ?”

નીચેનાં વાક્યોમાં અર્ધવિરામ મૂકો :

- ૧ રામ વનમાં જવા તયાર થયા સીતા તથા લક્ષ્મણે તેમની પાછળ જવા હુક કરી અયોધ્યા શોકમાં ફૂળી ગયું રાજ દશરથે માનુ-ત્યાગ કર્યો.
- ૨ ઉત્તર હિંદની, નદીઓમાં ઉનાળામાં રેલ આવે છે અને દક્ષિણ હિંદની નદીઓ ત્યારે સૂકાઈ જાય છે.
- ૩ ડૉ. રવીન્દ્રનાથ ટાગોર મહાન કવિ છે અને રામચન્દ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય મહાન નવલકથાકાર છે.

નીચેનાં વાક્યોમાં ગુરુવિરામ મૂકો :

- ૧ મેં ઘણી જાતની કેરી ખરીદી આપ્રસ, પાયરી, મક્કગુબો અને દેશી.
- ૨ આજે સખત ગરમી પડે છે ફરવા જવાનું બનશે નહિ.
- ૩ અમદાવાદમાં ઉનાળામાં સખત ગરમી પડે છે મહાબળેશ્વરમાં એ વિખતે હવામાન ઠંડું રહે છે.
- ૪ નીચેના ગુણો વિદ્યાર્થીઓએ જીવનમાં પ્રાપ્ત કરવા જોઈએ સદ્-વર્તન, નિયમિત અભ્યાસ અને ગુરુભક્તિ.

નીચેનાં વાક્યોમાં અવતરણ ચિહ્ન મૂકો :

- ૧ તેણે કલ્પ માસથી એ કામ ન બને.
- ૨ તમે ક્યાં ગયા હતા ? શેઠે મુનીમને પૂછ્યું.
- ૩ ત એ દંતસ્થાનનો પહેલો અક્ષર છે.
- ૪ ૧૦૦૦ એ અંકને સદસ કહે છે.
- ૫ મગન એ વિરોપનામ છે.
- ૬ છોકરાએ ફરિયાદ કરી, મેં તેને કલ્પ અહીંથી દૂર ખસ, એટલે તેણે મને જોરથી ધકકો માર્યો.

નીચેનાં વાક્યોમાં પ્રથમ તથા ઉદગારચિહ્નો પૂરો :

- ૧ તમે મારે ત્યાં ક્યારે આવશો
- ૨ તમે હિમાલયનાં દર્શન કર્યા છે .

■ તે છોકરો જૂમ પાડી ઉઠ્યો, “સાપ સાપ”

૪ તે કંઈ માણસ છે કેટલો નકોર

૫ ચૂપ કોઈ આવે

૬ શાખારા તે રંગ સખ્યો.

૭ બિડુ છે તેને તેણે આવું કામ કર્યું

૮ અહાહા નદીમાં કેવું મોડું પૂર

૯ પદ્મ ક્યારે ખીલે છે

નીચીનાં વાક્યોમાં ગુરુરેખા મૂકો :

૧ પાંચ વાગ્યે ઉઠવું, સ્નાન કરી લઈ ફરવા જવું અને ત્યાંથી આવી અભ્યાસ કરવા બેસવું એ તેનો રોજનો નિયમ હતો.

૨ સત્યનું આચરણ કરવું, પારકાની નિંદા ન કરવી કોઈ પ્રકારની હિંસા ન કરવી અને અભિમાનથી દૂર રહેવું એ સાચા ભક્તનાં લક્ષણ છે.

૩ જે તમે વખતસર આવ્યા હોત પણ એ વાતજ નવા દે.

૪ તેને એક વાત ગુલામીમાં સળગા કરવું અતિશય કપી રહી હતી.

મનોધર્મ ૮૩ :

યોગ્ય વિરામ ચિહ્નનો મૂકો :

૧ બેટા જાનો રહી જા

૨ તમે મારું આટલું કામ નહિ કરો

૩ પાણી બાપુજી પેલી ધોરી નસે:ને તો જાણુડીઆ રંગની ચીતરી છે

૪ તેણે કંઈ કું કું કાલે કામે જઈશ.

૫ તેણે પૂછ્યું તમે શું કરો છો

૬ અહાહા શી રમણીય ચાંદની

■ આ ઉપરથી તમે જોઈ શકશો કે અતિશય ટાટી રક્ષણ કરવાનો આમડનો પોશાક અનાજને અલાવે કાચાં માંસ માછલીનો આહાર અને બીજાં સાધનની ગેરહાજરીમાં બરફના ઘરમાં કે આમડના

તંત્રુમાં વાસ અને એ ત્રણે મેળવવાને સખત મહેનત અને સતત ઉદ્યોગ એ એરિક્સોના જીવનની મુખ્ય બાબતો છે.

૮ મહાદેવી આ તે શું કહેવાય આ કંઈ વૈશાલિ નથી કે વગર અધિકારે ગમે ત્યાં ધુસી જવાય હોયે મારા શુકને.

૯ શું મેં આ કૃત્ય કરાવ્યું તું દાસી મારું હુણુ ખાઈ મનેજ મારવા બેઠી.

૧૦ આમળા જતાં કાદંવ વધારે સુકાઈ જતીન નક્કર થતાં ગાય બળદ પાડા ભેંસો મેઢાં બકરાં ઈત્યાદિનાં પગલાંની તે ઉપર છાપ પડે છે.

૧૧ અને આ પછી જ્યારે બે મદમરત પાડા રીંગડાંથી કાદવ ખુંદીને એક ખીજા સાથે લહે છે ત્યારે નદીકાંઠે પડેલાં પગલાં અને સિંગડાનાં ચિહ્નોથી મને મહિષકુળના ભારતીય યુદ્ધનો ઇતિહાસજ આ કદંબલેખમાં લખી રાખ્યો છે એવો ભાસ થાય છે.

૧૨ સવારના અથવા સાંજના આકાશમાં રંમપંચમી ઉજવવા માટે વાદળાં હોવાંજ જોઈએ એવો કંઈ નિયમ નથી.

૧૩ એડિસન અને સ્ટીસના વખતમાં ઇંગ્લંડની યુવતીઓ પોતાના ચહેરાનું સૌંદર્ય ખીસવવા માટે ચહેરા ઉપર ઠેકઠેકાણે ચિત્રવિચિત્ર રંગની સાટીન કે મખમલની ટીપડીઓ ચોંટાડતી.

૧૪ આજકાલની સવારે ગ્રીષ્માંતરની ઉષા જેવીજ રમણીય છે અને તેથી આટલો વર્ષાદ ખમ્યા પછી પણ મીઠું મધુરું ગાવાનું કાયસને સુઝે છે.

૧૫ ચંદ્ર ઉગ્યો શુક ચમક્યો વાદળાંને કારણે આસમાનમાં જગસાનાં પગલાં ધડીકમાં એક દેખાય ને ધડીકમાં બીજું દેખાય.

૧૬ પ્રકાશની ગતિ એક સેકન્ડે એક લાખ છયાસી હજાર ચારસો વીસ માઈલ છે. મુખ્યાર્થી ન્યુયોર્કનું અંતર જેમ આપણે ઈચ આંગળાં કે દોરાથી માપતા નથી માઈલથી માપીએ છીએ તેમ પ્રકાશની ગતિનો વિચાર કરતી વખતે નાનામાં નાનો એકાંક (એકમ) માઈલનો ન ગણતાં ઉપર ગણાવેલી ગતિએ પ્રકાશ એક વર્સ સુધી એટલે કે

ત્રણ કરોડ અગિયાર લાખ ચાર હજાર સેકંડ સુધી દોડીને નોટલું અંતર કાપે તેટલા માઈલનો ગણાય છે. એ અંતર ૫૭૯૮૪૦ કરોડ માઈલનો છે એને તેનો વત્સર કહે છે.

૧૭ શિક્ષણશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે ધાર્મિક કેળવણીમાં પ્રથમ વાર્તા પછી વર્ણન તે પછી ઇતિહાસ તે પછી તત્ત્વજ્ઞાન તત્ત્વજ્ઞાન પછી ખીન્ન મર્મો સાથે તુલના અને આખરે ધર્મ સંશોધન આવે ક્રમ રાખવો જોઈએ.

૧૮ આજનાં બાળકો આપણા બોળામાં રમતાં બાળકો ભવિષ્ય કાળના શહેરીઓ છે.

૧૯ સામાન્ય લોકો ભવિષ્યકાળને અસ્પષ્ટ દ્રવ્યની અને પડદા પાછળ ઢંકાયેલો માને છે પણ એ વાત સાચી નથી. ભવિષ્યકાળ વર્તમાન-કાળમાં છુપી રીતે વિચરે છે વર્તમાનકાળમાં રહેતો છતાં તે વર્તમાન-કાળના નિયમોથી બંધાયેલો રહેતો નથી. તેના પોતાના ભવિષ્યના નિયમો જુદાજ હોય છે તેનેજ તે વકાદાર રહે છે.

૨૦ આજે દેશમાં અસંખ્ય ગરીબ બાળકો લગભગ આખો દેશ કેળવણી વગર પડેલાં છે—તે સ્થિતિને કાર્ધ કુદરતી કેળવણી નથી કહેતું.

૨૧ ઇંદ્રિયોની મદદથી સૃષ્ટિનું પ્રત્યક્ષ નિરીક્ષણ કરવું નિરીક્ષણ પરી-ક્ષણ તુલના અને વર્ગીકરણ દ્વારા એ જ્ઞાન એકકક્ષ કરવું એ મનુ-ષ્યનો ખાસ અધિકાર છે.

૨૨. માતાજી કેવી મનોહર નદીઓ કેવાં સુંદર ધખીઓ બિચારાં નિર્દોષ હરણો લગ્ન્ય એ પર્વતો અને બિહાગણા એ તક્ષરો વીર લક્ષ્મણ અમારી આગળ ચાલે રસ્તામાં કાંઠા હોય તે દૂર કરે જડનાં ડાગાં નડે તો કાપી નાંખે અને અમારો માર્ગ સાફ રાખે. એ પર્ણકુટી તો એવી સરસ જનાવી જાણે કે ન પૂછે વાત લક્ષ્મણ હમારી શૈયા બનાવે અને આખી રાત ખડે પગે ચોપી કરે.

૨૩. માજી મીઠરો નહિ તાજી કેપ્પોની અને મુગંધીવાળાં ફૂલોની શૈયાઓ લક્ષ્મણે જનાવી હોય તેમાં પગાં પગાં અમે કંઈ કંઈ વાતો ફરીએ તો રાત આખી ખૂટી જાય પણ અમારી વાત ન ખૂટે.

૨૪ આજનો આશ્રમવાસ મને સાહે છે એટલા માટે કે ફર દેવે આવી આવી વાતો કરવાનો અમારો લક્ષ્યો પળ રહેવા નથી દીધો.

૨૫ માતાજી મારાં આવાં કલ્પોક્ષનાં પળ દર વર્ષે ગયાં પળ ફર દેવ તે સાંખી શક્યો નહિ. દુઃ શક્ષ્યોની વચ્ચે રહેતી હતી તેનું મને જ્ઞાન ન રહ્યું સમ લક્ષ્યોને જનસ્થાનના હાથે શક્ષ્યોને મારી નાખ્યા છે તેનું મને જ્ઞાન ન રહ્યું દુઃસ્થાન જ્યારે બધું સાંત દેખાય ત્યારે વધારે ભય માટે તૈયાર રહેવું એ મારા જ્ઞાનમાં ન રહ્યું હું તો આનંદ અને કલ્પોક્ષના આવેશમાં જગતમાં ભય અને દુઃખ અથવા દુઃખ જેવી વસ્તુ છેજ નહિ એમ માનતી થઈ ગઈ.

પ્રકરણ ૨૦

સંધિ

૭૯. ગજેન્દ્ર, રમેશ, કવીન્દ્ર.

ઉપરના શબ્દોમાંનો દરેક શબ્દ સ્વતંત્ર અને આજો હોય એમ લાગે છે, પરંતુ ખરૂં જોતાં એ દરેક શબ્દ એ શબ્દોનો બનેલો છે; દા. ત.,

ગજ + ઇન્દ્ર, રમા + ઇશિ, કવિ + ઇન્દ્રિય સંસ્કૃત ભાષાના ઉચ્ચાર શાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે પાત્રપાસે આવેલા અક્ષરો ઉપરની રીતે અમુક નિયમોને અનુસરી જોડાય છે. આવી રીતે અક્ષરોનું કે વર્ણોનું જોડાવું તેને સંધિ કહે છે, અને તેના નિયમો સંધિ-નિયમો અથવા અક્ષરના જોડાણના નિયમો કહેવાય છે.

૮૦. સંધિના પ્રકાર :

સંધિ ચાર પ્રકારની છે : સ્વરસંધિ, વ્યંજનસંધિ, વિસર્ગસંધિ, અનુવાસસંધિ.

[નોંધ : સંસ્કૃત વાક્યના લખાણમાં જુદાં જુદાં પદો સંધિના નિયમો

જોડીને લખવામાં આવે છે. ગુજરાતી વાક્યમાં પદો જોડીને લખવાનો રિવાજ નથી, પરંતુ સંસ્કૃત ઉપરથી ઉતરી આવેલા સંયુક્ત શબ્દો સંધિપૂર્વક જ બોલાય છે, અને લખાય છે.]

૮૧. સ્વરસંધિ

સંધિ નિયમ.

દાખલા

૧ અ + અ = આ

દેશ + અટન = દેશાટન

પરમ + અર્થ = પરમાર્થ

વાક્ય + અનુવાદ = વાક્યાનુવાદ

અ + આ = આ

દુધ + આલય = દુધાલય

ગયૂર + આસન = મયૂરસન

હિમ + આલય = હિમાલય

આ + અ = આ

ભાષા + અંતર = ભાષાંતર

કવિતા + અનુવાદ = કવિતાનુવાદ

ગંગા + અવતરણ = ગંગાવતરણ

આ + આ = આ

મિથ્યા + આશા = મિથ્યાશા

માતા + આરા = માતારા

મહા + આકાંક્ષા = મહાકાંક્ષા

મહા + આકાર = મહાકાર

૨ ઇ + ઇ = ઈ

હરિ + ઇન્દ્ર = હરીન્દ્ર

ઈ + ઈ = ઈ

શ્રી + મનુચંદ્ર = શ્રીમનુચંદ્ર

ગૌરી + ઈશ = ગૌરીશ

ઇ + ઈ = ઈ

પરિ + ઇક્ષા = પરીક્ષા

ઈ + ઇ = ઈ

યોગી + ઇન્દ્ર = યોગીન્દ્ર

૩ ઉ + ઉ = ઊ

ભાનુ + ઉદય = ભાનુદય

ઊ + ઊ = ઊ

સિંધુ + ઊર્મિ = સિંધુર્મિ

- ૪ અ + ઈ = એ
અ + ઇ = એ
આ + ઈ = એ
આ + ઇ = એ
પરમ + ઈશ = પરમેશ
રમણ + ઇચ્છા = રમણેચ્છા
રમા + ઇચ્છા = રમેચ્છા
રમા + ઈશ = રમેશ
- ૫ અ + ઉ = ઓ
અ + ઊ = ઓ
આ + ઉ = ઓ
આ + ઊ = ઓ
ચંદ્ર + ઉદય = ચંદ્રોદય
સાગર + ઊર્મિ = સાગરોર્મિ
શાલા + ઉપયોગી = શાલોપયોગી
ગંગા + ઊર્મિ = ગંગોર્મિ
- ૬ અ + ઋ = અરુ
આ + ઋ = અરુ
અહિ + ઋષિ = અહર્ષિ
વાર્ષા + ઋતુ = વર્ષર્તુ
- ૭ અ + ઐ = ઐ
અ + ઐ = ઐ
આ + ઐ = ઐ
આ + ઐ = ઐ
લોક + ઐપણા = લોકૈપણા
માનવ + ઐક્ય = માનવૈક્ય
ભાગા + ઐકતા = ભાગૈકતા
મહા + ઐશ્વર્ય = મહૈશ્વર્ય
- ૮ અ + ઔ = ઔ
અ + ઔ = ઔ
આ + ઔ = ઔ
આ + ઔ = ઔ
ઉદ્ય + ઔદન = ઉદ્યૌદન
વન + ઔપધિ = વનૌપધિ
મહા + ઔપપ = મહૌપપ
મહા + ઔગન્ધવી = મહૌગન્ધવી
- ૯ ઇ + ઉ = યુ + ઉ
ઇ + અ = યુ + અ
ઇ + આ = યુ + આ
પ્રતિ + ઉત્તર = પ્રયુત્તર
ગનિ + અંતર = ગન્યંતર
હરિ + આદેશ = હર્યાદેશ

‘ઇ’ પછી કોઈપણ અક્ષરજોડે સ્વર આવે તો ‘ઇ’નો ‘યુ’ થાય છે.

- ૧૦ ઉ + આ = વૃ + આ
ઉ + અ = વૃ + અ
ઉ + ઇ = વૃ + ઇ
શુરુ + આદેશ = શુવદેશ
મનુ + અંતર = મન્યંતર
લગ્ન + ઇચ્છા = લગ્નિચ્છા

‘ઉ’ પછી જો કોઈપણ વિચ્છેદનીય સ્વર આવે તો ‘ઉ’નો ‘વૃ’ થાય છે.

૧૧ ઋ + ઝ = ર + ઝ

ઋ + ઝા = રૂ + ઝા

કર્તૃ + અર્થે = કર્તાર્થે

ભર્તૃ + આશા = ભર્તારા

‘ઋ’ પછી જો કોઈ જુદો સ્વર આવે તો ‘ઋ’ નો ‘રૂ’ થાય છે.

૮૨. વ્યંજનસંધિ

જેમ જે સ્વરોની સંધિ થાય છે તેમ જે વ્યંજનો સાથે આવે તો તેમની પણ સંધિ થાય છે; તેને વ્યંજનસંધિ કહે છે.

શ્રીમત્ + ભાગવત = શ્રીમદ્ભાગવત

ચિત્ + ગુણ = ચિદ્ગુણ

સત્ + આશા = સદાશા

ઋદ્ધ + ઈદ્ધુ = ઋદ્ધીદ્ધુ

૧ અઘોષ વ્યંજન પછી ઘોષ વ્યંજન અથવા સ્વર આવે તો અઘોષનો પોતાના વર્ણનો ત્રીજો ઘોષ થાય છે.

સત્ + ચિત્ = સચિત્

તત્ + જન = તજન

ઉત્ + વાસ = ઉવાસ

ઉત્ + ચાર = ઉચાર

વિત્ + હસ = વિહસ

૨ કોઈપણ હંતસ્થાનના અક્ષર પછી તાલુસ્થાન, કે મૂર્ધન્યસ્થાનનો વ્યંજન કે ‘સ’ આવે તો તે પાછળના વ્યંજનનું રૂપ લે છે.

શ્રીમત્ + શંકરાચાર્ય = શ્રીમદ્શંકરાચાર્ય

સત્ + શરણ = સચરણ

અપ્ત + શેર = અપ્તેર

૩ હંતસ્થાનના અક્ષર પછી જો તાલવ્ય ‘શ’ આવે તો દંત્યનો ‘ચ’ થાય અને ‘શૂ’ નો ‘છ’ થાય.

ચિત્ + મય = ચિન્મય

ઉત્ + નનિ = ઉન્નનિ

દિદ્ધ + મદ્ધ = દિદ્ધમદ્ધ

પદ + માસિક = પદમાસિક

ગ્રાહ + મુખ = ગ્રાહ-મુખ

૪ જો પાછળના શબ્દની શરૂઆતમાં અનુનાસિક હોય, તો પહેલા શબ્દને છેડે જે અક્ષર હોય તે પોતાના વર્ગનો અનુનાસિક બને છે.

દિશ + કાલ = દિશકાલ

ભાદ + પતિ = ઉપતિ

વિપદ + કાલ = વિપદકાલ

૫ અનુનાસિક સિવાયના ઠરેકે સ્થાનના પહેલા ચાર ઓટલે બધા મળીને વીસ વ્યંજનો પછી અથોળ વ્યંજન આવે, તો આગલા વ્યંજનને બહલે તેના વર્ગનો પહેલા વ્યંજન થાય છે.

ઉત્ + ધાર = ઉદ્યાર

વાદ્ + હરિ = વાઘરિ

તત્ + દિન = તદિત

પત્ + હતિ = પદ્ધતિ

૬ ‘હ’ ની પહેલાં વર્ગીય ચાર વ્યંજનોમાંનો ગમે તે આવે હોય, તો ‘હ’ નો તેજ વર્ગનો ચોથો વ્યંજન થાય છે, અને આગલા વ્યંજનનો પોતાના વર્ગનો ત્રીજો થાય છે.

૮૩. વિસર્ગ સંધિ

નિઃ + અર્થક = નિરર્થક

દુઃ + ગનિ = દુર્ગનિ

નિઃ + ઉત્તર = નિરુત્તર

નિઃ + ગમ = નિર્ગમ

૧ વિસર્ગની પૂર્વે ‘અ’ ‘આ’ સિવાયનો સ્વર હોય, અને પછી સ્વર કે ઘાલ વ્યંજન આવે તો વિસર્ગનો ‘ર’ થાય છે.

નિઃ + રવ = નીરવ

નિઃ + રસ = નીરસ

નિઃ + રોગ = નીરોગ

૨ વિસર્ગનો 'ર' થયા પછી જો 'ર' આવે તો પહેલો 'ર' જડી જાય છે અને તેની પહેલાંનો સ્વર હ્રસ્વ હોય તો દીર્ઘ થાય છે.

દુઃ + સાર = દુસ્સાર

દુઃ + તર = દુસ્તર

નિઃ + તાપ = નિસ્તાપ

૩ વિસર્ગ પછી 'ત્' 'થ્' અને 'સ્' આવે તો તેનો 'સ્' થાય છે.

નિઃ + ચિત = નિશ્ચિત

નિઃ + ચક્ષ = નિશ્ચક્ષ

૪ વિસર્ગની પછી 'ચ્' કે 'છ્' આવે તો તેનો 'શ્' થાય છે.

નિઃ + પ્રયોજન = નિષ્પ્રયોજન

નિઃ + પ્રાણ = નિષ્પ્રાણ

નિઃ + ક્ષણ = નિષ્ક્ષણ

નિઃ + કમળ = નિષ્કમળ

૫ આવી રીતે વિસર્ગની પછી ક, ખ, પ, ક્, દ, ઢ આવે તો તેનો મૂર્ધન્ય 'પ્' થઈ જાય છે.

૮૪. અનુસ્વારસંધિ

સં + સદ્ધિ = સમૃદ્ધિ

સં + આગમ = સમાગમ

સં + આધાન = સમાધાન

૧ અનુસ્વાર પછી સ્વર આવે, તો અનુસ્વારનો 'મ્' થાય છે.

સંસ્કૃતમાં લખવાની પદ્ધતિ

ગુજરાતીમાં લખવાની પદ્ધતિ

પ્રાન્ત

પ્રાંત

ક્રાન્તિ

ક્રાંતિ

કુમ્ભ

કુંભ

કુષ્ઠ

કુંઠ

ગદ્ગદ

ગંઘા

કુંજ

કુંજ

૨ અનુસ્વાર પછી વર્ગીય વ્યંજનના કોઈ પણ સ્થાનના પહેલા ચાર વ્યંજન આવે, તો અનુસ્વારને બદલે તે વ્યંજનના સ્થાનનો અનુનાસિક (ઙ, ઞ, ણ, ન, મ,) આવે છે.

નોંધ : સંસ્કૃતમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ લખાય અને બોલાય છે, પણ ગુજરાતીમાં ધણુંખડું અનુનાસિકને બદલે અનુસ્વાર લખાય છે તોપણ અનુનાસિકનોજ ઉચ્ચાર કરવાનો હોય છે.

સંદર્ભ

સંલગ્ન

સંદાર

સંવાદ

૩ અનુસ્વાર પછી મ, ર, લ, વ, ષ, રા, સ, પ, આવે તો અનુસ્વાર અનુસ્વારજ રહે છે અને તેનો ઉચ્ચાર 'ઝા' ને મળતો થાય છે.

મનોધર્મ ૮૪:

સંધિ કરે:

અરુણ + ઉદય

નિઃ + આભિષ

પ્રતિ + અંગ

ઉત્ + માદ

નિઃ + મત્ર

સ + ઇન્દ્રિય

સપ્ત + ઝરિ

માદ + ઇશ

ઉત્ + વાદ

ઉત્ + મદ

દુઃ + ચોષન

રવિ + ઈન્દ્ર

ચન્દ્ર + ઉદય

સૂર્ય + અસ્ત

નિઃ + માન

ખિન્ન + આરપદ

વડિલ + ઉપાચાર

ચિત્ + ઉપાસના

કણ + ઉપધાર

માન + ઈશ્વર

નિ. + વ્યાજ

સર્ + આચાર

દુઃ + આશામ

પમાત્ + બ્રમિ

સર્ + ખાયા

લોક + ઈચ્છા

સદ્ + ઉદર

મુ + અરધના

પુરમ્ + દિન

કૃત + અર્થ

ઉત્ + મૃંષલ

સર્ + અસ્ત

નર + ઈશ

पातसु + कास	जन्म + अंतर	ज्योम + धृति
अपू + सरस	परम + उचित	रस + ऐकता
आशि + वाद	बंध + विपायाय	वाक् + धर्म
धनु + धर	उत् + धार	कमला + धृति
निः + अरक्ष	मदा + निर्मि	देव + आत्म
जन्म + अंध	अन + आर्य	निः + जन्म
विद्वत् + भंडा	आमृत + अत्र	पुनः + आगमन
पर + उपकार	कुश + अत्र	मृत + शकटीक
मदा + उदय	सन् + भुज	चित् + धर्म
शुभु + उदय	अनि + उपशु	चित् + गति
शुभु + आशा	उपरि + उक्त	शास्त्र + उक्त
अपू + शेर	परि + ओषा	पू + रीपु
आधुः + वेद	पू + भुज	रू + वेद
रस + धृति	वाक् + धन	

भनोयत्न ८५ :

अंधि छूटी पाठा :

आध्यात्मिक	पुनर्जन्म	गंगेश
वातावरण	आहुर्लाव	गंगोपाध्याय
सदाध्याय	लमाश	परमेश्वर
पक्षापक्ष	हनाश	निरीश्वर
निरुत्साही	निराश	आर्गतिदासिक
निःसार	कक्षांतर	समीक्षा
निःक्षान्ति	देशाभिमान	परीक्षा
विध्यात्मन	पुरःसर	पर्यटन
उद्धार	पुरोगामी	पर्यवेक्षण

સન્નિધ	કાલ્પનુક્રમ	લોકૈષણ
દુઃખાસય	મૃગેન્દ્ર	શાળોપયોગી
દંડકારબ્ધ	તદ્કાલ	સ્વેચ્છ
ભુદોત્તરકાલીન	મૃગેચ્છ	એકાગ્ર
શંકરાચાર્ય	યોગેન્દ્ર	પદ્ધતિ
અનુત્તર	કવીશ્વર	નીરોગ
પુનરેત્થન	સ્વાગત	નીરસ
વિદ્યાર્થી	નાસ્તિક	મૃદમય
દીપાલી	નિષ્પદ્ધપાત	મૃદાવરણ
દિવાળી	ઉપેક્ષા	કર્મેન્દ્રિય
સંગીત	અજ્ઞરામર	રત્નેશુર
તક્ષીન	પનિતોદ્ધાર	તપોવન
પુનદર્શન	મિત્રાચાર	દિનેશ
નિરુપમા	દુર્જય	શશાંક
સ્નેહાધીન	અતીન્દ્રિય	કેન્દ્રોત્સારી
શિષ્ટાચાર	નિરીન્દ્રિય	વિષ્ણુસ્તના
સૌંદર્યોપાસના	નબોર્મકાગ	કલ્પેપનિપદ
મહેશ	પરાશ્રમુખ	તપશ્ચર્યા
ઉદાવરણ	વિશ્વેશ્વર	તપોધન
પુરુષર્થ	સુચ્છાત્ર	ઉત્તમપદ
પ્રાયશ્ચિત્ત	વાક્યપદ્ય	અનાપિલ
છંદઃસ્થાપ	પરોપજીવી	સ્વચ્છ
છદ્યોત્પદ	પરોપકાર	મનોગતિ
પ્રેમાંકર	નિરાશ્રિત	અનિશ્ચયોક્તિ
લેનેતર	નિરાશ્રિત	નિર્દિષ્ટ
અદિસામક	સંયુક્ત	મેન્દ્રિય
ઉત્તરાપણ	દૈતાદૈત	ઉદીપન
આર્ગીવાંદ	લઘુઆચ્છ	સ્વચ્છેન્દ્રિય

અદ્વિતૃત
પુનરુચ્ચયન
તેજોવધ
સમર્પિ

મનોમુકુર
નિર્વિકલ્પ
ત્રેમાનંદ
તેજોવીન

હૃદયેશ
મુક્તાભા
તદ્વીન
ત્રેમાસકત

પ્રકરણ ૨૧

સમાસ

૮૫.

જ્યારે એ કે તેથી વધારે શબ્દો સાથે આવે અને અર્થની દૃષ્ટિએ એક શબ્દ તરીકે વપરાય, ત્યારે એ શબ્દોનો સમાસ થયો કહેવાય છે.

[‘સમાસ’ શબ્દ ‘અસ્’ એટલે ‘હોયું’ એ ધાતુ અને ‘સમ’ એટલે ‘સાથે’ એ ઉપસર્ગના યોગથી બનેલો છે. સમાસ એટલે સાથે હોયું તે.]

દા. ત. : તેણે પોતાના માતાપિતાને વંદન કર્યા.

આ વાક્યમાં ‘માતાપિતા’ નો અર્થ માતાને અને પિતાને એવો થાય છે. ‘માતાપિતા’ શબ્દ સમાસ છે. આખો સમાસ વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ પદ ગણાય છે, અને તેથી ‘માતાપિતા’ એ આખા સામાસિક શબ્દને વિભક્તિનો પ્રત્યય, ‘ને’, લાગ્યો છે.

. ૮૬.

સમાસમાં વપરાયેલા શબ્દોને જ્યારે છૂટા પાડીને તેમની વચ્ચેનો સંબંધ બતાવાય, ત્યારે સમાસનો વિગ્રહ કર્યો કહેવાય છે.

૮૭. સમાસના પ્રકાર : દ્વંદ્વ

(૧) સમાસ
ભાષિત
સીતારમ

વિગ્રહ
ભાષિત અને બેન
સીતા અને રામ

સમાસ	વિગ્રહ
પ્રાંચસહત	પ્રાંચ અથવા સહત
રામસહમણભરતરાત્રુદ્ધ	રામ અને લક્ષ્મણ અને ભરત અને શત્રુઘ્ન

જ્યારે શબ્દોમાં આવેલાં પદોનો સંબંધ ‘અને’ કે ‘અથવા’ થી હોય છે, ત્યારે તે દ્વન્દ્વસમાસ કહેવાય છે. એ બધાં પદો સમાન કક્ષાનાં હોય છે.

૨ તત્પુરુષ
જે સમાસમાં પૂર્વપદ ઉત્તરપદની સાથે વિભક્તિના સંબંધે જોડાયેલું હોય પણ વિભક્તિનો પ્રત્યય અધ્યાહાર હોય, એવો સમાસ તત્પુરુષ કહેવાય છે. આ સમાસમાં ઉત્તરપદ સુખ્ય હોય, છે, અને પૂર્વપદ ગોળુ હોય છે. પૂર્વપદ ઉત્તરપદનો અર્થ સ્પષ્ટ કરવાનું કાર્ય કરે છે અને જે વિભક્તિના સંબંધે તત્પુરુષ સમાસનાં પદો જોડાયાં હોય તે વિભક્તિના તત્પુરુષ તરીકે એ સમાસ ઓળખાય છે.

સમાસ	વિગ્રહ	પ્રકાર
કૃષ્ણાશ્રિત	કૃષ્ણને આશ્રિત	દ્વિતીયા તત્પુરુષ
કલ્પનાનિર્મિત	કલ્પનાવડે નિર્મિત (નિર્માણકું)	તૃતીયા તત્પુરુષ
કૃષ્ણાર્પણ	કૃષ્ણને અર્પણ	ચતુર્થી તત્પુરુષ
આકાશપતિત	આકાશથી પતિત (પડેલું)	પચમી તત્પુરુષ
બાસહજન	બાળકનું જીવન	૧૬મી તત્પુરુષ
વાગ્મુહ	વાચામાં મુહ	સપ્તમી તત્પુરુષ

૩ એકદેશી

જ્યારે ઉત્તરપદથી દર્શાવાતી વસ્તુના ભાગને સૂચવતું પદ પૂર્વ-પદ તરીકે આવે, ત્યારે એકદેશી સમાસ થાય છે. એ એ પદ વચ્ચે અંગ-અંગીનો સંબંધ હોય છે.

સમાસ	વિગ્રહ	પ્રકાર
મધ્યચોક	ચોકનો મધ્યભાગ	એકદેશી
મંથરાત	રાત્રિનો મધ્યભાગ	"

સમાસ	વિગ્રહ	પ્રકાર
પૂર્વકાયા	કાયાનો પૂર્વભાગ	એકદેશી

૪ મધ્યમપદલોપી

જ્યારે તત્પુરુષ સમાસમાં મધ્યમ પદનો લોપ થયો હોય, ત્યારે તેવો તત્પુરુષ મધ્યમપદલોપી સમાસ કહેવાય છે.

સમાસ	વિગ્રહ	પ્રકાર
કામધેનુ	કામ (પૂરનારી) ધેનુ	મધ્યમપદલોપી

૫ અશુદ્ધ સમાસ

જ્યારે તત્પુરુષ સમાસમાં પૂર્વપદની વિભક્તિનો લોપ થતો નથી, ત્યારે તે અશુદ્ધ સમાસ કહેવાય છે. નીચેના દાખલાઓમાં સાતમી વિભક્તિનો લોપ થયો નથી.

સમાસ	વિગ્રહ	પ્રકાર
સરસિજ	તળાવમાં જન્મેલું (કમળ)	અશુદ્ધ
મનસિજ	મનમાં જન્મેલો (કામદેવ)	અશુદ્ધ
યુધિષ્ઠિર	યુદ્ધમાં રિષ્ટ	અશુદ્ધ

૬ નમ તત્પુરુષ

જે સમાસનું પૂર્વપદ નકારવાચક 'અ' કે 'અન' ઉપસર્ગ હોય તે નમ તત્પુરુષ કહેવાય છે.

સમાસ	વિગ્રહ	પ્રકાર
અનર્થ	અન + અર્થ (અર્થ વગરનું)	નમ તત્પુરુષ
અસ્પષ્ટ	અ + સ્પષ્ટ (સ્પષ્ટતા વગરનું)	"

નોંધ : અરબી અને ફારસીમાંથી ગુજરાતીમાં આવેલા નકાર વાચક પૂર્વગોવાળા શબ્દોની નમ તત્પુરુષ સમાસમાં ગણના થવી જોઈએ; દા. ત.,

સમાસ	વિગ્રહ	પ્રકાર
એસ્વાદ	એ + સ્વાદ (સ્વાદ વગરનું)	નમ તત્પુરુષ
એવફૂફ	એ + વફૂફ (વફૂફ વગરનો)	"
ગિનજરૂરી	ગિન + જરૂરી (જરૂર વગરનું)	"

૭ પ્રાદિત્પુરુષ

જ્યારે સમાસમાં પૂર્વપદ તરીકે કુ, પ્ર, અતિ, ઉપસર્ગો હોય, ત્યારે તેને પ્રાદિત્પુરુષ કહે છે.

સમાસ	વિગ્રહ	પ્રકાર
પ્રકૃષ્ટ	પ્ર + કૃષ્ટ (વધારે ખેત્યાયક્ષુ)	પ્રાદિત્પુરુષ
અતીન્દ્રિય	અતિ + ઇન્દ્રિય (ઇન્દ્રિયોની પેઝેપાર સૂચમ),,	
પ્રગતિ	પ્ર + ગતિ (આગળ ગતિ)	"

૮ ઉપપદ

જ્યારે સમાસમાં પૂર્વપદ નામ હોય અને ઉત્તરપદ ક્રિયાપદ ઉપરથી બનેલું રૂપ હોય, ત્યારે એ સમાસ ઉપપદ કહેવાય છે,

સમાસ	વિગ્રહ	પ્રકાર
ગૃહસ્થ	ગૃહમાં રહેનાર	ઉપપદ
કુલકાર	કુલનો કરનાર	"
લોહકાર	લોહનો કરનાર	"
ગીતાકાર	ગીતાનો કરનાર	"
મદદગાર	મદદ કરનાર	"

૯ કર્મધારય

જ્યારે સમાસમાં પૂર્વપદ વિશેષણ હોય અને ઉત્તરપદ વિશેષ્ય હોય, ત્યારે તે કર્મધારય સમાસ કહેવાય છે.

સમાસ	વિગ્રહ	પ્રકાર
મરોચ્ચત	મરુ + ઉચ્ચત (મોટો ઉચ્ચત)	કર્મધારય
મરુચ	મરુ + ઇચ (મોટો ઇચ)	"
ઉત્તરાયન	ઉત્તર + અયન (સૂર્યનો ઉત્તર દિશાનો માર્ગ)	"

૧૦ ઉપમિત

જ્યારે સમાસમાં બે પદોનો સંગ્રહ સરખામણી અથવા ઉપમાદ્વારા દર્શાવાયો હોય, ત્યારે એ કર્મધારય સમાસને ઉપમિત સમાસ કહે છે.

સમાસ	વિગ્રહ	પ્રકાર
ચંદ્રમુખ	ચંદ્ર જેતું મુખ	ઉપમિત
વદનકમળ	કમળ જેતું વદન	"

૧૧ કર્મધારય

સમાસ	વિગ્રહ	પ્રકાર
ભાષાન્તર	અન્યભાષા	કર્મધારય
આમાન્તર	અન્યઆમ	"
કાપુર/	ખરાબ પુર/	"
ચિન્માત્ર	ફક્ત ચિત્ત; જ્ઞાનમાત્ર	"
શિવશંકર	શિવ એજ શંકર	"
રામનારાયણ	રામ એજ નારાયણ	"
વદનકમળ	વદન એજ કમળ	"

ઉપરના બધા દાખલાઓ કર્મધારય સમાસના છે. આવા કર્મધારય સમાસોનો વિગ્રહ ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે થાય છે.

૧૨ દ્વિગુ

જ્યારે કર્મધારય સમાસમાં પૂર્વપદ સંખ્યાવાચક વિશેષણ હોય છે, ત્યારે તે દ્વિગુ સમાસ કહેવાય છે 'દ્વિગુ' એ શબ્દ જાતેજ દ્વિગુ સમાસ છે. દ્વિ=બે; ગુ=ગાય. બે ગાય. આખા સમાસમાં સમુચ્ચયનો અર્થ રહેલો છે.

સમાસ	વિગ્રહ	પ્રકાર
ત્રિકોણ	ત્રણ કોણનો સમૂહ	દ્વિગુ
પંચપાત્ર	પાંચ પાત્રનો સમૂહ	"
ત્રિભુવન	ત્રણ ભુવનનો સમૂહ	"

૧૩ વિશેષણ સમાસ

જ્યારે સમાસનાં બન્ને પદો વિશેષણ હોય છે, ત્યારે તે વિશેષણ સમાસ કહેવાય છે.

સમાસ	વિગ્રહ	પ્રકાર
ભાંગીતરી	ભાંગેલી અને તૂટેલી	વિશેષણ
વાંછીચૂંછી	વાંછી અને ચૂંછી	"
ફારીતરી	ફાટેલી અને તૂટેલી	"

૧૪ બહુવ્રીહિ

જ્યારે સમાસમાં પૂર્વપદ વિશેષણ હોય, અને ઉત્તરપદ વિશેષ્ય હોય એટલે કે કર્મધારય સમાસ જેવો થઈને, એ આખો સમાસ બીજા કોઈપણના વિશેષણ તરીકે વપરાય, ત્યારે તે સમાસ બહુવ્રીહિ કહેવાય છે.

સમાસ	વિગ્રહ	પ્રકાર
પીતાંગર	પીથું અંગર જેતું છે એવો	બહુવ્રીહિ
નીચકંઠ	નીચો કંઠ જેતો છે એ	"
કમઅક્ષત	કમ અક્ષત જેતી છે તે	"

(૧૫) જે સમાસમાં પૂર્વપદ 'સ' કે 'સદ' હોય તેવા સમાસો મંદુ-તમાં બહુવ્રીહિના પ્રકારમાં ગણાય છે.

['સ' નો અર્થ સાથે અને સમાન એમ બંને થાય છે.]

સમાસ	વિગ્રહ	પ્રકાર
સદકુટુંબ	કુટુંબ સાથેનો	બહુવ્રીહિ
મકાન	કાન સાથેનો	"
અપિઃ	અમન છે પિઃ જેતો તે	"
અવર્ગ	અમન છે વર્ગ જેતો તે	"

(૧૬) પ્રાદિ બહુવ્રીહિ

જ્યારે બહુવ્રીહિ સમાસમાં પૂર્વપદ 'પ્ર' વગેરે ઉપમર્ગો આવે, ત્યારે તેને પ્રાદિ બહુવ્રીહિ કહે છે.

સમાસ	વિગ્રહ	પ્રકાર
નિર્મય	નિર્મ + ય = દયા નિનાનો	પ્રાદિ બહુવ્રીહિ
વિપત્તા	વિ + પત્તા = પત (પડી) જેતો નર્મ તે સ્ત્રી	"
અનિકલ્પન	અનિ + કલ્પન = અનિ ચોક્કસ	"

૧૭ નમ બહુવ્રીહિ

ત્યારે બહુવ્રીહિ સમાસમાં પહેલું પદ નકારવાચક ‘અ’ કે ‘અન’ હોય, ત્યારે તે સમાસ નમ બહુવ્રીહિ કહેવાય છે.

સમાસ	વિગ્રહ	પ્રકાર
અદ્વિતીય	બીજે જે સમાન નથી તે	નમ બહુવ્રીહિ
અસ્પષ્ટ	જે સ્પષ્ટ નથી તે	"
અનન્ય	જે સમાન બીજે નથી તે	નમ બહુવ્રીહિ
અનાદિ	આદિ (સરૂઆત) જેની નથી તે	"

અવ્યयीભાવ

(૧૮) જે સમાસમાં પૂર્વપદ અવ્યય હોય અને આખો શબ્દ અવ્યય તરીકે વપરાયો હોય, તે સમાસ અવ્યयीભાવ સમાસ કહેવાય છે.

સમાસ	વિગ્રહ	પ્રકાર
યથામતિ	મતિપ્રમાણે	અવ્યयीભાવ
પ્રત્યક્ષ	આંખ આગળ હોય તેમ	"
આજન્મ	જન્મથી શરૂ કરીને	"
દરરોજ	દરરોજ	"

સુપ્રસુપ્

(૧૯) સંસ્કૃત ભાષામાં પ્રથાર પામેલા કેટલાક સમાસો જેનો સમાવેશ ઉપર જણાવેલા સમાસોમાં થયો નથી તેવા સમાસોને સુપ્ર-સુપ્ર સમાસ કહે છે. આવા સમાસો સંસ્કૃતમાંથી ગુજરાતીમાં ઊતરી આવેલા છે.

સમાસ	વિગ્રહ	પ્રકાર
દૃષ્ટપૂર્વે	પૂર્વે જોયેલું	સુપ્રસુપ્
અદૃષ્ટ પૂર્વે	પૂર્વે નહિ જોયેલું	"
અજ્ઞાત પૂર્વે	પૂર્વે નહિ થયેલું	"

નોંધ : ધણીવાર એક સમાસના પેટામાં બીજો સમાસ આવે છે. તેમનો નીચે પ્રમાણે વિગ્રહ કરવો.

સમાસ વિગ્રહ પ્રકાર
 મદાસગરગર્જન મદાસગરનું ગર્જન પદી તત્પુરુષ (આખો સમાસ)
 મદાસગર મોટો સાગર કર્મધારય (પિટા સમાસ)

નીચે ળનાવ્યા પ્રમાણે કોષ્ટકમાં સમાસનો વિગ્રહ અને તેનો પ્રકાર દર્શાવી શકાય.

સમાસ	વિગ્રહ	પ્રકાર
કુંભકાર	કુંભનો કરનાર	ઉપપદ
દેશપ્રેમ	દેશનો પ્રેમ	પદી તત્પુરુષ
પિનાકપાણિ	જેના હાથમાં પિનાક છે તે	બાદુગ્રીહિ

મનોયત્ન ૮૬ :

સમાસોનો વિગ્રહ કરો અને તેમનો પ્રકાર કહો :

અક્ષાંક	દેગરેશનર	કબરતાન
અગ્રોચર	અસાધારણ	અષ્ટકોણ
અદિસામૂર્તિ	અપૂર્વ	પુષ્પગુચ્છ
અસ્પદ	અદૃષ્ટ	પ્રેમવિરહ
દુષ્પ્રમય	શ્રીનગર	નિઃસાર
જન્મજસન્મ્યાધી	ગૌરીકુળ	હસ્તિદંત
મનુષ્યગતિ	આશ્વઃઆવહુ	પ્રતિબિમ્બ
એકપદી	ગુન્ધદાર	મનોહર
માનવબુદ્ધિ	દાધીદાંત	સૂર્યનારાયણ
શાલ્યબુદ્ધિ	બાવળપૂર્ણિમા	પરમાત્મા
નંદનવન	કલાકોવિદ્	ચિત્તાકર્ષક
અમૃતસર	ચિનારબાગ	સુવર્ણમંદિર
ત્રીસઆળીસ	હિંદુસ્તાન	ચિરકાળ

મનોરાત્ન ૮૭ :

નીચેના સમાસોનો વિગ્રહ કરો :—

દયાભાવ	તીર્થસ્થાન	સ્ત્યામક	સિદ્ધમંત્ર
રાષ્ટ્રપતિ	મલગારહિલ	ધર્મયુદ્ધ	મહાવિદ્યાલય
આમોદાર	પૂર્વજ	મધ્યમિદુ	ખૂસ્તરવિદ્યા
અંતર્મુખ	અગણિત	અસાર	કસારસિક
ઉર્ધ્વગામી	અનુકૂળ	સંસાર	સંકરજ્ઞાન
કન્યાકુમારી	ત્રિવેદીસાહેબ	હૃદયગુહા	રામદાસ
કોલીનર	ધર્મયુદ્ધ	દુર્ગાપૂજન	પારદર્શક
સૂર્યસ્ત	નવપક્ષવ	જ્ઞાનપ્રપાત	કાચકાળા
મહત્વાકાંક્ષા	ધન્વનુબ્ય	પીપળપાન	મક્ષિકાનર
પાપપુણ્ય	સકળીશાસ્ત્ર	અનિવાર્ગ	સ્વર્ગસ્ખ
ચિત્રગુપ્ત	તિમિગત	અવાક	ધર્મચક્ર
રસક્ષતિ	પિચ્છભાર	મવાક્ષ	કલાસમૃદ્ધિ
ચંદ્રખંડ	શશાંક	વ્યાખ્યાનમંડળ	કાવ્યાનુવાદ
મસનશાંતિ	પતિપત્ની	શુદ્ધધર્મ	સરલેખન
કામિદાસ	અનસૂયા	દેખાવમાર્ગી	ગરીબતપંગર
સ્થામવર્ણુ	અક્ષિત	ધ્યાનવીર	ચંદ્રકાર
ધનસ્થામ	જ્વાળામુખી	સ્વિકંઠા	અદ્ભુતલુ
રજનીપતિ	મધમાખ	કારાવાસ	નિવૃત્તિમાર્ગ
દિનકર	સ્થિતપ્રજ્ઞ	કલ્પરસ	નદીનદ
અસ્થિર	સ્પર્ધાવન	પ્રેમાશુ	લોકસંગીત
હીરાકણ્ઠી	સર્વમાન્ય	સ્નેહસમેત્રન	ચિરિંકર
તારાનગર	બાહરવિ	બંટાશીલેશ્વર	વૈભવશીલ
આશિરવદિ	એગેર	અહંપ્રેમ	નાશીકદેવલાલી
પૃથ્વીમાતા	એતસ્ક	ચારણીવૃત્તિ	મહાબલેશ્વર
સંતાકકડી	પ્રભાવિહીન	પવનશુરજ	પાંડવગુહા
અસંખ્ય	વિશ્વવિખ્યાત	પ્રશાંત	વહાણવડું

નેત્રેશ્વરી	તેજોવર્ણ	સ્તનજડિત	આકૃતિશાળી
તન્નમાર્ગ	મુકકામુછી	અખંડસ્તોત્ર	ઉદાવરણ
મધ્યમમાર્ગી	દીર્ઘવિચ્છદ	મહાભૂવ	ર્જનેતર
વાતાવરણ	વીચિત્રાલા	સંયોગવિયોગ	માંસહાર
ગરમાગરમ	સમયોચિત	સ્નાકર	ભૂપતિ
રાજધાની	સૂર્યોદય	ભારતસમાજ	કૂલહાર
હાઇસ્કૂલ	શિરચ્છદ	નિર્વાણસુખ	શબ્દગુચ્છ
વિદ્યાપીઠ	આત્મહત્યા	ધર્મવીર	ભૌતિકશાસ્ત્ર
જન્મભૂમિ	બાલ્યભેરુ	કુરુક્ષેત્ર	તાપતપ
ચંદ્રકાંત	ગૌરીસંકર	કૃતીપુત્ર	પર્ણચક્ર
સરસ્વતીચંદ્ર	ગણપતિ	ભરતીઆદ	મરુતદેવેશ
વિદ્યાચતુર	પંકજ	પ્રાણશક્તિ	ચિત્રવિચિત્ર
ગીતાપાઠ	ધનાઢ્ય	ઝાડપાન	ચેતોહારી
ગુણસુંદરી	યોગાઢ્ય	જગદીશ	કલાકૃતિ
ધર્મપૂત	દ્વિભાસ્ય	રમેશ	નૃરજર્જ
દ્વિઅદૃષ્ટિ	કૃષ્ણરાત્રિ	ઈન્દ્રિત	અરસિક
દ્વિઅજનન	ગોકુલાદેવી	ચંદ્રવદન	સાદઆસન
સર્ગશક્તિ	અનાસક્તિયોગ	દુર્ગમ	સાસનૃત્ય
પ્રભાતગીત	ભાણપામો	દુર્ગેય	વિમ્બી
નીલવર્ણ	કળાદીક્ષા	દુર્ગમ	ગૃન્થકળા
સ્પષ્ટારપષ્ટ	ગરીબાન્ધા	સરોજ	પૂર્ણપદીપ
ચોરીજૂપી	અગ્નિવર્ણન	પારખશક્તિ	આસેતુલિંગાલય
સારાસ્ય	અષ્ટકાળ	માનસ્સંકારિતા	તન્નવિશારદ
મુક્તમકાસમાપક	બારમાસ	સંગીતનિપૂણ	કલ્પકૌશલ્ય
વિદ્યુત્કળ	ત્રિલોક	યથાર્થ	ધ્વનિચમકાર
કામગુદુમળ	વ્યક્તિગત	અર્થદાસ	મુશળધાર
પશ્ચિમાભિમુખ	પાતાળલોક	લુહિત	
મહારાષ્ટ્રી	બૃકંપ	આંનરસાધિય	

ખંડ ૨ જો

પ્રકરણ ૨૨ પત્રલેખન

૮૮. અસલના વખતમાં જ્યારે પોસ્ટ ઓફિસ ન હોતી અને જ્યારે સંદેશાઓ કાસદ મારફતે એક ગામથી બીજે ગામ મોકલવામાં આવતા, ત્યારે માત્ર જરૂરના અને જુજ પ્રસંગેજ પત્રવ્યવહાર કરવામાં આવતો; પણ આજના દિવસોમાં પત્રવ્યવહાર પુષ્કળ વધી ગયો છે. સગાવહાલાં અને મિત્રો વચ્ચે પરસ્પર પત્રવ્યવહાર કરવાનો ક્રમ સામાન્ય થઈ પડ્યો છે. આવા ખાનગીપત્રો ઉપરાંત વેપારી વર્ગ પણ ધંધાને અર્થે પુષ્કળ પ્રમાણમાં પત્રવ્યવહાર કરતો થઈ ગયો છે. આ રીતે પત્ર જેમ જેમ લોકજીવનમાં અને વ્યવહારમાં ઉપયોગી બની મહત્ત્વનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરતો ગયો, તેમ તેમ પત્રલેખનની કળાએ વિકાસ પામી નિશ્ચિત સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કર્યું. પશ્ચિમના દેશોમાં તો એ કળાએ એટલી હદ સુધી શાસ્ત્રીય સ્વરૂપ પકડ્યું છે કે જુદા જુદા પ્રકારના પત્રો અમુક નિયમે અને પદ્ધતિએજ લખાય છે. આપણે ત્યાં પણ અંગ્રેજી ભાષાના અભ્યાસના પરિણામે આપણું પત્રલેખન નવીન અને ચોક્કસ સ્વરૂપ પકડતું જાય છે.

પત્રલેખન જેટલું સહેલું લાગે છે તેટલું સહેલું નથી, કારણ એ પણ એક પ્રકારની કળા છે. પત્રલેખનમાં ત્રણ વસ્તુ મહત્ત્વની છે : પત્રની શૈલી, પત્રની ભાષા અને લેખકનું વ્યક્તિત્વ. એક રીતે પત્રદ્વારા આપણે આપણા મિત્રો કે સંબંધીઓ સાથે વાર્તાલાપન

કરીએ છીએ, અને તેથી પત્રની શૈલી આડંબર વગરની તથા આપણે જાણે વાતચીત કરતા હોઈએ એવા ભાવ કે ધ્વનિવાળી હોવી જોઈએ બીજું, પત્રની ભાષા સરળ અને સ્પષ્ટ હોવા ઉપરાંત તે વિચાર કે વિષયને અનુકૂળ, હળવી કે ગ્રીઠ હોવી જોઈએ સામાન્ય રીતે પત્રમાં ઘરગથ્થુ શબ્દોનો પ્રયોગ થાય છે, પરંતુ એનો અર્થ એવો નથી કે પત્રમાં ગ્રામ્ય કે કઠંગા શબ્દોને સ્થાન આપવું જોઈએ. ત્રીજું, પત્રમાં વાતચીતના ધ્વનિવાળું લખાણ આવતું હોવાથી, એ પ્રકારના લખાણમાં લેખકને પોતાની લાગણીઓ, વ્યક્તિગત અભિપ્રાયો વગેરે મોકળે મને દર્શાવવાનો અવકાશ રહે છે. તેથી મુખ્યત્વે કરીને ખાનગી પત્રોમાં લેખકની—લેખકના વ્યક્તિત્વની છાપ સ્પષ્ટપણે જોવામાં આવે છે.

નોંધ : અંગ્રેજી ભાષાના સંપર્કથી આપણી પત્ર લેખનની પદ્ધતિમાં ભારે ફેરફાર થઈ ગયો છે. આપણા અધ્યારના પ્રચલિત પત્રોનું સ્વરૂપ એટલે પત્રનું મધ્યાણું, સંબોધનનો પ્રકાર, પત્રનું કલેવર અને સરનામું વગેરે લખવાની રીત ઉપર અંગ્રેજી પત્રના બંધારણની ભારે અસર થઈ છે. મુખ્યત્વે કરીને, બંધાદારી પત્રોનું સ્વરૂપ અંગ્રેજી પત્રને અનુસરી ધરાયું છે, અને ધરાયું જાય છે.

૮૯. પત્રનું બંધારણ :

દરેક પત્રને શરૂઆત, મધ્ય અને અંત હોય છે.

- (૧) શરૂઆત : શરૂઆતમાં પત્રના મધ્યાગાના જમણા હાથને ખૂબે પત્ર લખનારનું સરનામું ને તારીખ આવે છે. જરૂર નીચેથી, યજ્ઞા હાથ તરફ, જેને પત્ર લખ્યો હોય તેને વિશે સંબોધનસૂચક શબ્દ કે શબ્દો હોય છે.
- (૨) મધ્ય : પત્રના મધ્યમાં જે કંઈ લખવાની દરીકન હોય તે આવે છે.
- (૩) અંત : અંતમાં, જેને પત્ર લખ્યો હોય તેની વિનયપૂર્વક રજા આપી, પત્રની જમણી બાજુએ, લેખક પોતાની સહી કરે છે.

[તા. કે. : પત્ર પૂરો કર્યો હોય અને પછી કંઈ લખવાનું બાકી રહ્યું હોય, તો તા. કે. (તાજી કલમ) એવી સંગ્રહ ગ્રંથો તે લખીકત લખવામાં આવે છે. સારા વિચારપૂર્વક લખેલા પત્રોમાં, મોટે ભાગે આમ કરવાની જરૂર પડતી નથી.]

(૪) સરનામું : પાકીટપર, જેને પત્ર લખ્યો હોય તેનું નામ, મહોલ્લો, ગામ અથવા શહેર અને પોસ્ટનું સ્થળ લખાય છે.

શ્રી. દિગ્ગિત ગ. મોગલ
રેલ્વે ક્વૉર્ટર્સ,
વલસાડ

પત્રના પ્રકાર

૯૦. પત્રના સામાન્ય રીતે ત્રણ પ્રકાર પાડી શકાય છે :

- ૧ ખાનગી પત્રો
- ૨ ધંધાદારી પત્રો
- ૩ સરકારી કામને અંગેના તથા અરજીપી પત્રો

ખાનગી પત્રો

૯૧. સગાં વહાલાંઓને અને મિત્રોને લખેલા પત્રો અને આમંત્રણ પત્રિકાઓને ખાનગી પત્રોમાં સમાવેશ થાય છે. આ પ્રકારના પત્રો સાદી અને સરળ ભાષામાં લખેલા હોવા જોઈએ. આડંબાર ભરેલા તથા કદંગા શબ્દોનો પ્રયોગ આવા પત્રોમાં પત્રના માધુર્યને

બગાડે છે. ઘરગથ્થુ શબ્દ પ્રયોગો અને વાતચીત કરતા હોઈ એ એવી મોહક શૈલી આ પત્રોમાં વાપરવાં જોઈએ.

પત્રમાં વિરામચિહ્ન પર લક્ષ આપવું જરૂરી છે, એટલુંજ નહિ પણ તે સુંદર અક્ષરે લખાયેલાં હોવાં જોઈએ. ખરાબ અક્ષરો અને યોગ્ય વિરામચિહ્નોનો અભાવ એ લેખકની બેદરકારી અને અજ્ઞાનતાના સૂચક છે.

સંબોધન અને અંતના પ્રકાર

	સંબોધન	અંત
મિત્ર-મિત્રને	પ્રિયભાઈ રમેશ,	લી. ઉપેન્દ્રના રમેશભરણ લી. રમેશભાઈના રમેશ
પિતા કે માતા } પુત્ર કે પુત્રીને } પુત્ર કે પુત્રી } પિતા કે માતાને }	પ્રિય બેન સરલા, રમેશભાઈ, પ્રિ. રમણ, પ્રિ. સુશીલા, પૂજ્ય પિતાજી, પૂજ્ય બા,	લી. નંદસંકરના આશિર્વાદ લી. આપના રમણિકના પ્રજ્ઞામ લી. આપની શક્તિના પ્રજ્ઞામ
વડિલને	{ સુ. શ્રી. કાકા, સુ. શ્રી. મમનલાલ,	લી. આપના રમેશના પ્રજ્ઞામ લી.
અભિપ્રાયને	ભાઈ શ્રી. દયાગમ,	લોકારવસ્થા પંદન
નાનાં ભાઈ બેન } મોટાં ભાઈ બેનને }	પૂ. મોટાભાઈ, પૂ. મોટીબેન,	{ લી. ના પ્રજ્ઞામ

નાનાં લાંબુઆને

ચિ. લાઈ રમણ,
ચિ. બેન સુલેચના,

લી.
રજનીકાંતના આશિષ
લી.
કુમુદના આશિષ.

૯૨.

આમંત્રણ પત્રિકા

અંગ્રેજીની ખાફા આપણે ત્યાં આમંત્રણ પત્રિકા ત્રીજી પુસ્તકમાં લખવામાં આવતી નથી, પરંતુ તે ખાનગી પત્રના રૂપમાં જ લખાય છે.

+

+

+

૯૩.

ખાનગી પત્રોના નમૂના

૧

મોટા જગર, સુરત,
૨૧-૧૨-૩૮.

મિત્રબાઈ જગદીશ,

ગયા સોમવારે આગ્રાથી મોટા લાઇનો પત્ર હતો. તેનો આમદ છે કે તારે અને મારે આવતી નાનાકની રજામાં ઉત્તર દિલ્હીનાં જાણીતાં સ્થળોની મુલાકાતે તેની સાથે જવું. એ રજા ફરમિયાન એમણે દિલ્હી, મથુરા, અજંતાલાખાદ, બનારસ અને લખનૌ વગેરે સ્થળોની મુલાકાત લેવાનું રાખ્યું છે.

મેં બે ઉદ્દેશોથી ત્યાં જવા ધારું છે: એક તો મોગલ સમયના ઐતિહાસિક બાંધકામો અને તેની કારીગીરી અને બીજું, યાત્રાનાં આપણાં ધાર્મિક સ્થળો એ બધું જોવાનું મગશે. જમનાને કાંઠે લખેલો સ્થાપત્યની કારીગીરીનો આરસનો તાજમહાલ, આગ્રાનો લાલ પથ્થરનો કીલ્લો, ફતેહપૂર સીક્રીના અવશેષો ઉપરાંત દિલ્હીના રાજમહેલના 'દીવાને ખાસ' અને 'દીવાને આમ' તથા દિલ્હીની જુમ્મામસ્જિદ વગેરે પ્રસિદ્ધ સ્થળો ઝીંજવટ અને અબ્બાસ-પૂર્વક જોવાની આપણી લાંબા વખતની પ્રવળ ઇચ્છા પૂરી કરી શકીશું. મથુરાનું વૃંદાવન, કાશી વિશ્વનાથનું ધામ અને ગંગાનદીના મણિકાંઈના વગેરે ધોળાની યાત્રા મશે, અને ત્રિવેણી સંગમમાં સ્નાન કરવાનો અને નૌકાવિહાર કરવાનો લાલ મગશે તે તો જુલોજ. પંક્તિ 'માનવીયજના કાશી વિશ્વવિદ્યાલયને તો બૂલાવજ કેમ ?

અત્યારે ત્યાં સખત હીના દિવસો હોય છે એ તું સારી પેઠે જાણે છે; તો ગરમ બિબ્બાનું અને ઊનનાં કપડાં લેવાં ચૂકીશ નહિ. એક વાત બૂઝ્યો તારો કેમેરા સાથે લઈ લેજો.

પત્રનો ઉત્તર લખજો.

લી.

રમેશનાં રનેહરમરણ

૨

હનુમાન શેરી,

વલસાડ,

૮-૧-૭૭.

પૂજ્ય કાકા,

આપનો ધણા સમયથી પત્ર નથી. હમણાં તમે શાંધાઈમાં હતા કે નાન-કીંગ ગયા હતા? અહીંના પેપરે ચીન વિશે પુષ્ટા સમાચારો હાથે છે. મને તે ઉપરથી ચીના લોકો—મુખ્યત્વે કરીને ગામડાંના ખેડૂત ચીનાઓ કેવા પ્રકારનું જીવન જીવે છે તે જાણવાની ઉત્કંઠા થાય છે.

નવરાશે નીચે પ્રમાણેની માહિતી મને મોકલો અગર તેવી જગ્યાની માહિતી આપનારાં પુસ્તકો મોકલી આપશો, તો મને આનંદ થશે. ગામડાંમાં રહેતા ચીના લોકોની આર્થિક સ્થિતિ, તેમનો મુખ્ય ધંધો, સામાજિક રિવાજો અને ધાર્મિક માન્યતાઓ, અને તે ઉપરાંત તેમના વિશિષ્ટ ઉત્સવો તેઓ કેવી રીતે ઉજવે છે, એ બધી વિગતો હું જાણું ત્યાં આવીને જતો મેળવું એમ મને થયા કરે છે. પણ અભ્યાસ છોડીને શાંધાઈ આવવાનું ક્યારે બનશે તે તો ઈશ્વર જાણે! અત્યારે તો તમારા દ્વારાજ આડકતરી રીતે માહિતી મેળવીને સંતોષ માનીશ.

પૂજ્ય કાકીની તબિયત તો હવે સારી થઈ હશે. જસુ અને બાણુની તક-સારે તો તમારેજ ચુકવવી પડતી હશે. હું શાંધાઈ આવું ત્યારે જોજો એ ન્યાયનું કામ મને ફરીથી સોંપના! આપણા નાનો બટુ નાની સ્લેટ લઈ નિરાળ જતો થઈ ગયો હશે. એ સર્વને માસ આશિષ.

લી.

ચંદ્રકાંતના પ્રજ્ઞામ

૩

સૂર્યભવન, ૨૧૧ પોળો,
નવસારી,
૬-૧૧-૩૬.

ભાઈશ્રી,

ગઈ કામે મુંબાઈથી આવતાં નવસારી સુધી આપણે સથે એક ડબ્બામાં મુસાફરી કરી હતી. તમારી કપડાંની ઝેંગ મારા સામાનમાં ભૂલથી પોઈરે ઉતારી પાડી હતી, અને તે છેક અમે ઘેર આવ્યા ત્યારે જોયું. તમને ઘણીજ ચિંતા થઈ હશે, અને આપણ પણ પડી હશે. તમારી ઝેંગ મારી પાસે સહામન છે તે જાણશો. તમે મુંબાઈ પાછા ક્યારે જવાના છો? જો તમારે ઝેંગનું તાત્કાલિક કામ ન હોય, તો તમે મુંબાઈ પાછા ફરો તે વખતે હું નવસારી સ્ટેશને તમને પહોંચાડીશ, અથવા તો તમે ઇચ્છતા હો તો રેલ્વે પારસલથી અમદાવાદ તમને મોકલાવી આપું.

એજ પત્ર લખસો.

લી.

જગમોહનદાસનાં વંદન.

૪

બારડોલી,

૬-૩-૩૭.

પ્રિય બેન કુમુદિની,

તારો પત્ર મળ્યો. તારા જનાલયની સારી પેઠે વ્યવસ્થા થાય છે, અને તને કોઈપણ જાતની મુશ્કેલી પડતી નથી એ જાણી આનંદ થાય છે. તારા પત્રપરથી લાગે છે કે તારા જનાલયની સુપરિન્ટેન્ડન્ટ ઘણી માયાળુ અને કાર્યકુશળ બાઈ છે.

તારી મેટ્રીકની પ્રિલિમિનરી પરીક્ષા ક્યારે થવાની છે તે જણાવજો. પરીક્ષાને માટે તે ખૂબ તૈયારી કરી હશે એમ હું માનું છું, જો કે કાગળમાં એ વિશે તે ઇસારો કર્યો નથી. તારા વર્ગમાં અગ્રમ નંબરે આવી, તારો વિચાર

અમને બધાને આશ્ચર્ય પમાડવાનો છે કે શું? વાંચવાની ધૂનમાં તું સાંજે દરિયા કંઠિ ફરવા જવાનું સૂચીય નહિ. આપણા ચંદ્રચંદર કાકાની રમા સાથે તું નિયમિત ફરવાનું સપજો. બાને તારા શરીરની ઘણી ચિંતા થાય છે. પરીક્ષા પૂરી કરી તરતજ તું અહીં આવજો. અત્યારે હું યે એમ. એ. ની પરીક્ષા માટેની તૈયારી કરી રહ્યા છું.

બાની ઇચ્છા છે કે તું વળતી ટપાલે પત્ર લખે.

લી.

અવિનાશના આશિષ.

મનોચત્ત ૮૮ :

સૂચબ્યા પ્રમાણે પત્ર લખે :

- ૧ અજ્યાસમાં બેદરકાર રહેતા તમારા નાનાભાઈને શિખામળુ આપે.
- ૨ તમારી સાથે ઉત્તર હિંદની મુસાફરીએ આવવા તમારા મિત્રને નિમંત્રણ આપે.
- ૩ તમારી શાળાના રત્નેશ્વરભેલનમાં થયેલા નાલ્યપ્રયોગો વિશે તમારા પિતાને લખે.
- ૪ દૂર નોકરી કરતા તમારા મોટાભાઈને, તમારા ગ્રામમાં આવેલી એક બટકતી ટોળાનું વર્ણન લખે.
- ૫ તમારા જીવનકાળમાં તમને શી શી અડચણો પડે છે, તે તમારા મતે તેમાં યી યી ખામીઓ લાગે છે તે તમારી માનેલખી જણાવે.
- ૬ શાળામાં થયેલા અષ્ટાવધાનના પ્રયોગો વિશે તમારા વિચારો તમારા મિત્રને લખે.
- ૭ તમારા મિત્ર જે ઘરકુકડી જેવો રહે છે તેને મેદાની રમતો રમવાની શિખામળુ આપે.
- ૮ તમારી નાની બેનને તમારી ખુદેલી વિમાનની સફર વિશે લખે.
- ૯ તમારા પરદેશી મિત્રને તમારા ગ્રામડાનો ખ્યાલ આપે.

- ૧૦ ગાજવીજ સાથે પડતા મુશળધાર વરસાદમાં, દરિયા કાંઠે થયેલા અનુભવનું વર્ણન કરે.
- ૧૧ તમે તમારી ટીમના કેપ્ટન છે. બીજી શાળાની ટીમ સાથે તમારી ટીમની થયેલી મેચનું વર્ણન તમારા પિતાને લખો.
- ૧૨ તમને આવેલા કોઈ રમ્ય સ્વપ્નનું વર્ણન તમારા મિત્રને લખો.
- ૧૩ તમારા માંદા મિત્રને પત્ર લખી આશ્વાસન આપો.
- ૧૪ તમારા કાકા જે ચીનમાં છે તેને ત્યાંના લોકનું જીવન કેવું છે તે વિશે પત્રદ્વારા માહિતી આપવા વિનંતી કરે.
- ૧૫ તમે ત્રિલાષીઠની છેલ્લી પરીક્ષા પસાર કરી છે. તમારે હવે શું કરવું છે તે વિશે ધંધામાં પડી ચૂકેલા તમારા મિત્રને પૂછાવો.
- ૧૬ તમારા કિપેલા પત્રનો તમારા મિત્રના જવાબ રૂપે પત્ર લખો.
- ૧૭ ધારે કે તમે જંગલમાં પ્રથમ વાર ગયા છે. ત્યાંથી, ત્યાંની રાત્રી-પરજ વિશે તમારે ઘેર લખો.
- ૧૮ ધારે કે તમે તમારા ગામથી કોઈ દૂરના સ્થળે મોટરબસમાં મુસાફરી કરે છો; અધવચ મોટરને અકસ્માત થાય છે. એનું વર્ણન તમારા મિત્રને કરે.
- ૧૯ તમે કોઈને ત્યાં પોંકપાર્ટીએ જઈ આવ્યા છે. ત્યાં તમને કેવી મજા પડી હતી તે જણાવી તેનો આભાર માનો.
- ૨૦ રેલ્વે મુસાફરીમાં તમારા સામાન સાથે જુલથી કોઈની આમગ્રની યોગ આવી ગઈ છે. તે પર નામ વાંચી તેના માલિકને કેવી રીતે એ પેટી તેને પહોંચાણી કરવી તે વિશે લખો.
- ૨૧ શહેરમાં રસ્તે કેમ સંજ્ઞાપૂર્વક ચાલવું તે વિશે તથા રાહદારીની સલામતીના કયા નિયમોનું પાલન કરવું જોઈએ તે તમારા નાના-ભાઈને લખો.
- ૨૨ તમે કોલેજમાં લખવા ગયા છે. નગર ગામના પરિચય તમારા પિતા છે. તેને શહેરમાં સ્વચ્છતા કેવી રીતે જગવાય છે તે જણાવી, તમારા ગામની સ્વચ્છતા કેમ જગવવી તેની સૂચના કરે.

- ૨૩ સૂર્યનમસ્કાર કે એવી કોઇ બીજી કસરત કેવી રીતે કરવી તેનો ખ્યાલ તમારા માંદલા મિત્રને આપો.
- ૨૪ તમારી વર્ષગાંઠને દિવસે તમારા મિત્રે તમને બેટ મોકલી તેનો જવાબ આપો.
- ૨૫ બાઈબીજીને દિવસે બેન, બહાર રહેતા બાઈને આમંત્રણ આપે એવી મતલબનો પત્ર લખો.
- ૨૬ મીઠની હાડમારી ભરેલી નોકરીનો ખ્યાલ પિના પુત્રને આપે એવો પત્ર લખો.
- ૨૭ શિયાળામાં વહેલા ફરવા જવાના તમારા પ્રયત્નો વિશે તમારા મિત્રને જણાવો.
- ૨૮ છેલ્લા જોયેલા 'બાલપટ' વિશે તમારા મિત્ર પર અભિપ્રાય મોકલો.
- ૨૯ તમારી શાળાનું શિક્ષક અને વિદ્યાર્થીઓનું મંડળ અનંટાની શુદ્ધિએ જોવા જાય છે. તેની સાથે જોડવાની પરવાનગી અને વાટ-ખરચીના પૈસા મોકલવા પિતાને વિનંતી કરો.
- ૩૦ તમારા સ્ટેશને 'પ્રદર્શન ટ્રેઈન' તમે જોઈ આપ્યા છે. તે વિશે ગામડામાં રહેતી તમારી બેનને પત્ર લખો.
- ૩૧ તમે ગરીબ છો. એક દાનાર ગૃહસ્થે તમને શ્રી, પુસ્તક વગેરેનો ખરચ આપ્યો છે. તેમનો આભાર માનો.
- ૩૨ તમારા ધ્વજાસ્રયમાં એક વિદ્યાર્થી ઘઘમીરી કરી સૌને પજવે છે. તેને ઠેકાણે આણવા તમે સુકિત રચ્યો છો; તેનું વર્ણન તમારા મિત્રને કરો.
- ૩૩ તમારા નવા પડોશી આપ્યા છે. તેમનો પરિચય આપતો પત્ર તમારા કોલેજના મિત્રને લખો.
- ૩૪ મદારીનો ખેલ જોનાં તમારું 'ખીસું' કોઈ બદમાશે કાતરી લીધું. એ બાબતનો હેવાલ તમારા મિત્રને લખો.

- ૩૫ તમારી છેલ્લી પરીક્ષા વખતે, તમે શી શી લાગણીઓ અનુભવેલી તેનો તમારા સહાધ્યાયીને ખ્યાલ આપો.
- ૩૬ તમારા પડોશીના ધરમાં ખૂતર પહોં છે. તમારા પરદેશ રહેતા કાકાને એનું વર્ણન કરો.
- ૩૭ તમારા ગામની મ્યુનિસિપાલિટીની ચૂંટણીની ધમાક વર્ણવતો તમારા મિત્રને પત્ર લખો.
- ૩૮ તમારા ગામના છેલ્લા મેળામાં નાનાં છોકરાં ખોવાઈ જાય તેને સાચવવાની વ્યવસ્થા તમારી શાળાના સ્કાઉટ્સએ કેવી રીતે કરી તેનું ખ્યાન તમારી માતાને લખો.
- ૩૯ મેટ્રિક થયા પછી તમારે મિત્ર સુધરેલી પદ્ધતિથી ખેતી કરવાની શરૂઆત કરે છે. તેમ કરવામાં તે કેટલે અંશે સફળ થયો છે તે મતલબનો પત્ર તે તમને લખે છે. એ પત્ર લખો.
- ૪૦ પાસે આવેલા એકાદ ટુંગર કે ટુંગરીપર કરેલી ઉભાણીનો ખ્યાલ મિત્રને આપો.
- ૪૧ તમારી શાળામાં તમે સંગ્રહસ્થાન કેવી રીતે ઊભું કર્યું, તેનો ખ્યાલ બીજી શાળામાં બહુતા વિદ્યાર્થીને આપો.
- ૪૨ તમારી શાળાના જુના અને નવા વિદ્યાર્થીઓનું એક મંડળ સ્થાપવું જોઈએ એની જરૂરિયાત પત્રદાતા એક જુના વિદ્યાર્થીને જણાવો.
- ૪૩ પોતાની શાળા માટે વિદ્યાર્થીઓ કેવી રીતે અભિમાન રાખી શકે, એ વર્ણવતો પત્ર તમારે મિત્ર જે પોતાની શાળા વિશે હંમેશા ચૂંટુ બોલે છે તેને લખો.
- ૪૪ તમારા જીવન ઉપર કોઈ શિક્ષકની મોટામાં મોટી છાપ પડી હોય, તો તે કયા સંજોગોમાં પડી તેનો ખ્યાલ તમારા મિત્રને આપો.
- ૪૫ તમારા મિત્રની માતા મૃત્યુ પામી છે. તેને આશ્વાસન આપતો પત્ર લખો.

૯૪.

ધંધાદારી પત્રો

આ પ્રકારના પત્રો દૂકા અને મુદાસરના હોવા જોઈએ. કામ હોય તે સિવાયનું આહું લખાણ એમાં ન હોવું જોઈએ. ધંધામાં સમયની કિંમત હોય છે, એટલે જોઈતીજ વાત દૂકામાં દૂધી રીતે કહેવાની કળા આ પ્રકારના પત્રમાં અનુકૂળ થઈ પડે છે.

પત્રમાં વસ્તુઓ વિશે સંપૂર્ણ વિગત, માલ કેવી રીતે મંગાવવા ઇચ્છા છે—રેડવેથી, પોસ્ટથી વગેરે—તે અને પૈસા કેવી રીતે મોકલશે (મનીઓર્ડર, વી. પી. પી. વગેરે) તે સ્પષ્ટ રીતે લખેલું હોવું જોઈએ.

સંબોધન અને અંતના પ્રકાર

સંબોધન

અંત

લી.

એક વેપારી } (૧) શોજી દામોદરદાસ,
બીજા વેપારીને }

આપનો વિશ્વાસુ,
મોહનદાસ શાહ

(૨) શ્રી. સી. એસ. ત્રિવેદી,
જુકસેસર એન્ડ પબ્લીસર,
પુના.

સાદેખ,

લી. આપનો વિશ્વાસુ,
જી. મ. કાપડીઆ

૯૫.

પત્રોના નમૂના

૧

ઉદ્યોગ ભવન, વિલેપાર્ક,
મુંબાઈ,
૨-૨-૩૭.

મહેરખાન મેનેજર,
સેન્ટ્રલ બેંક ઓફ ઇન્ડિયા,
ફોર્ટ, મુંબાઈ ૧.

સાહેબ,

ગઈ કાલે આપની બેંકમાં કંઈ ગેરસમજુતીથી મારો, મારા દલાલને આપેલો, ચેક નં. ૮૦૧ સ્વીકારવામાં નહોતો આવ્યો. આપની ઉત્તમ વ્યવસ્થાવાળી બેંકમાં આવું કંઈ ગેરસમજુત વિના બનેજ નહિ એની મને ખાતરી છે. મારા નામે પૂરતા પૈસા જમા છે તો એ બાબતમાં તપાસ કરી મારો ચેક સ્વીકારાય તે જોશો.

હી. આપનો વિશ્વાસુ,
હીરાચંદ રામચંદ શેઠ

૨

બાબુ પબાલામ ટેરેસીઝ,
માંડરોડ, મુંબાઈ, ૭.
૮-૧-૩૭.

મહેરખાન મેનેજર,
વેગ્ટ એન્ડ વોચ કંપની,
ફોર્ટ, મુંબાઈ.

સાહેબ,

મને મહિને આપની કંપનીમાંથી મેં એક ઘડિયાળ ખરીદ્યું હતું. તેનું બીલ નં. ૫૦૧ તા. ૭-૧-૩૭ નું છે. ખરીદતી વેળા તમે ગેરરી

આપેલી કે એક વરસ દરમિયાન જે એ બગડી બન્ય અગર તે સતોષકારક કામ ન આપે તો તમે વગર કિંમતે સમારી આપશો.

છેલ્લા ત્રણ દિવસ થયાં ધડિયાળ ધડી ધડી અટકી પડે છે, અને વખત-સર ચાલતું નથી. અમારો માણસ તમને ધડિયાળ અને બીલ આપશે, જેથી ખાતરી કરી તે સુધારી આપશો.

લી. આપનો વિશ્વાસ,

લાલચંદ્ર દ. ભટ્ટ

૩

હાઈસ્કૂલ હોસ્ટેલ,

બોરડી,

૪-૧-૩૭.

મહેરબાન વ્યવસ્થાપક,

પુસ્તક-ભાંડાર, સૂરત.

સાહેબ,

નીચેનાં પુસ્તકો બનતી હતાજે વી. પી. પી. કરી ઉપરના સરનામે મોકલી આપશો

૨ નકલ, ઈન્ડિયાના ઇતિહાસની રૂપરેખા, શાહ-પરીખ કૃત.

૧ „ હાઈસ્કૂલ કમ્પોઝીશન, રૂપેઈટ કૃત.

૨ „ સાહિત્ય મુકુર ભાગ ૩, શાહ કૃત.

૨ „ સંસ્કૃત પ્રવેશિકા, ભાંડારકર કૃત.

ગયા વખતની માફકજ કમિશન આ વખત પણ મળશે; અને પુસ્તક ન બગડે એવી ચોકસાઈથી પેકીંગ કરશે એવી આશા છે.

લી. આપનો વિશ્વાસ,

રમણલાલ દેવચંદ શાહ

૪

દેસાઈખોળ,
નડિયાદ,
૫-૫-૩૭.

શ્રીમાન નંત્રી,
મગનંધુ, અમદાવાદ.

સાહેબ,

નીચેની હકીકત આપના પત્રમાં જાપવા મહેરબાની કરશે.

આ વરસે સંતરામના મંદિરનો ઉત્સવ બારે ધામધુમથી ઉજવાયો હતો. દરદરના ભાગમાંથી યાત્રાળુઓ અને સાધુ સંન્યાસીઓ સંખ્યાબંધ અહીં જાતરી પડ્યા હતા. ગયા અઠવાડિયા દરમિયાન નડિયાદ જાણે માણસોથી ઊભરાઈ રહ્યું હોય એવું દશ્ય થઈ રહ્યું હતું.

સવારના દર્શન સમયે લોકોની એટલી બધી જીડ થતી કે નબળાં પાતળાંને માટે તો ત્યાં જવું મુશ્કેલ બન્યું હતું; છતાં મંદિરના વ્યવસ્થાપકોની વ્યવસ્થા બારે કુશળતાવાળી હતી. દરરોજ સાંજે ગેરૂઆ રંગના વસ્ત્રોમાં ભવ્ય લાગતા વિદ્વાન સંન્યાસીઓ અને અન્ય પંડિતોનાં પ્રવચનો તથા વ્યાખ્યાનો સાંભળવા મેદની ઊભડતી. આઠ દિવસ દરમિયાન નડિયાદ મોટી યાત્રાનું ધામ થઈ પડ્યું હતું.

હી. આપનો વિશ્વાસુ,
મનુદાસ કાશીભાઈ પટેલ

અનોયત્ન ૮૯ :

- ૧ લાંગમન્સ, ગ્રીન એન્ડ કંપનીને શિક્ષણને લગતાં પુસ્તકોનું સૂચીપત્ર મોકલવા કાગળ લખો.
- ૨ ઉપલા કાગળનો ઉત્તર લખો.
- ૩ વેંકટશનમાંતમે માથેરાન હવા ખાવા જાવ છે. પોસ્ટમાસ્ટર તમારા નવા સરનામે કાગળો મોકલવા વ્યવસ્થા કરે, એવી મનઙગનો તેને પત્ર લખો.

૪ તમારા ઘરમાં વીજળીનું જોડણું બગડી ગયું છે. ઇલેક્ટ્રીક કંપનીના મેનેજરને તે જાણતમાં પત્ર લખો.

૫ જન્મભૂમિના તંત્રીને લખો કે તમને હજી સુધી તે પત્રનો દિવાળી અંક મળ્યો નથી.

૬ સીનેમા ચિત્રપટ કેવી રીતે તૈયાર થાય છે, તે જોવા તમારી શાળાની મંડળીને રજા આપે એવી વિનંતી કરતો પત્ર કંપનીના મેનેજરને તમારા હેડમાસ્તર મારફતે મોકલો.

■ સવારની ગાડી વહેલી કરવાથી ઉતારુઓને પડતી મુશીબતનો ઉદ્દેશ્ય કરતો પત્ર તમારા વિભાગના ડિરેક્ટર ટ્રાફિક સુપરિન્ટેન્ડન્ટને લખો.

૮ તમે દરિયાપાર જનાર છો. પાસપોર્ટ એજન્ટને, પાસ કેમ કઢાવવો વગેરે માહિતી આપવા વિનંતી કરો.

૯ તમે નવી ખોલેલી દુકાન માટે, મુખ્યાર્થમાં અબજુલ રહેમાન રટ્ટીટમાં આવેલી કાદરમીયાં ફાઝલબાદની પેઢીપર ભાવતાલતી તપાસ કરતો પત્ર લખો.

૧૦ તમે લખેલી ચોપડીની સમાલોચના માટે તેની એક નકલ 'જન્મ-ભૂમિ'ના તંત્રી પર મોકલી, પુસ્તકની સમાલોચના કરવા તેને વિનંતી કરો.

૧૧ ગુજરાત ટાઈપ ફાઉન્ડ્રીના માલિકને તમારા છાપખાના માટે ટાઈપિંગ ઓર્ડર આપતો પત્ર લખો.

૧૨. સીનેમા થીએટરના માલિકને ટિકિટ ઓફિસ પર થતી ભાસભાગી તથા બીડ અટકાવવાના ઉપાયો મોજા માટે વિનંતી કરતો પત્ર લખો.

૯૬. સરકારી કામને અંગેના અને અન્ય રૂપી પત્રો.

આ પ્રકારના પત્રોમાં કરેવાની સજીક્ત ટૂંકમાં, મુદ્દમર અને સારી ભાષામાં લખવી જોઈએ એમાં નકામું દાવ્યું કે વિનંતીનાં સાંખાં સાંખાં

પાકો ન હોવાં જોઈએ, એ કંઈ અસરકારક નીવડતાં નથી. આ પત્રો અંગન પત્રો ન હોઈ, તેમાં લેખકના લાગણીવેગને સ્થાન હોતું નથી.

સંબોધન અને અંતના પ્રકાર

નીચેના પત્રોનો અભ્યાસ કરો અને જુદી જુદી જાતનાં સંબોધનો અને અંતના પ્રકાર તપાસો.

સંબોધન

અત

મહેરખાન કલેક્ટર સાહેબ,
શહેર સૂરત, સૂરત.

સાહેબ,

લી. નમ્રસેવક,
જાગ્યાભાઈ દા.જા.ભાઈ

મહેરખાન હેડમાસ્ટર સાહેબ,
શુજરાત હાઈસ્કૂલ, અમદાવાદ.

સાહેબ,

લી. નમ્ર સેવક,
કા. મ. મણિયાર

૯૭. પત્રોના નમૂના

૧

ચીંચપાડા,
તા. ૮-૪-૩૭.

મહેરખાન કલેક્ટર સાહેબ,
શહેર પશ્ચિમ ખાનદેશ, ધુળિયા.

સાહેબ,

હું નીચે સહી કરનાર નીચે પ્રમાણે હકીકત રજુ કરવા રમ્મ લઉં છું.

ચીંચપાડા ગામની આસપાસ જંગલમાં લગભગ બેસો એકર જમીન મારી માલગીની છે. તે જમીનની વ્યવસ્થાને અગે, હું જમીનમાંજ ઘર બાંધી રહું છું. આપ સારીપેક જાણો છો કે મારું રહેઠાણ જંગલની માધ્ય-માંજ આવેલું છે, અને દિસક પશુઓ જેવાંકે ચિત્તા અને વાઘને લાઇને

વારંવાર મારાં ઘોર લયમાં આવી પડે છે; અને મારી જિંદગી પણ ઘણીવાર જોખમાવાનો સંભવ રહે છે.

આવા સંજોગોમાં આપ મને એક બંદૂક રાખવાનો પરવાનો આપશો એવી આપને વિનંતી છે.

લી. હું છું.

આપનો નમ્ર મેવક,
નાગરજી ભુલાભાઈ નાયક

૨

પાંચ હાટડી બગ્ગર,
રામપૂર,
૬—૫—૩૭.

મહેરબાન સેક્રેટરી સાહેબ,
રામપૂર મ્યુનિસિપાલિટી, રામપૂર.

સાહેબ,

હું નીચે સહી કરનાર નીચેની બાબત તમારા ધ્યાન પર લાવવા છઠ્ઠું છું. તમે તે ઉપર પૂરતું ધ્યાન આપી એ બાબતમાં ઘટતું કરશો એવી આશા છે.

આપણા પાણીના નળો માત્ર નવ વાગ્યા સુધીજ આવે છે, અને ત્યાર પછી બપોરે એક વાગે ફરી શરૂ થાય છે. મારો એવો અનુભવ છે કે લોકોને નહાવા ધોવાને માટે સવારનો સમય પૂરતો નથી. ખરી રીતે બાર વાગ્યા સુધી નળા ચાલુ રહેવા જોઈએ. ત્યાર પછી ચાર કલાક બંધ રાખવા ઘટે તો તેમ કરી, સાંજે ચાર વાગે પાછા ખૂલ્યા મુકી સરકાય વળી જે થોડે સમય નળ ખૂલ્યા રહે છે તે દરમિયાન ટેકરાવાળા જગ્યાએ પાણી પૂરતા જોસથી આવતું નથી, અને સવારના ટૂંકા સમયમાં પાણી વપરાશ માટે ભરી લેવાનું પણ બની શકતું નથી.

આ બાબતમાં જે દર્દ કરવાનું ઘટે તે આપ કરશો એવી વિનંતી સામે,

લી. આપનો નમ્ર મેવક,
રતિજાન મગનલાલ દાપડિયા

૩

૭૫, પ્રીતમનગર,
અમદાવાદ,
૧૧-૩-૩૭.

મહેરબાન મેનેજર સાહેબ,
કૅલિકો મીલ, અમદાવાદ.

સાહેબ,

આપની મીલમાં વણાટ ખાતામાં આસિસ્ટન્ટ વિવિંગ માસ્ટરની જગ્યા ખાલી પડી છે, એ પ્રજન્યધુમાં છપાયેલી જાહેરખબરદ્વારા જાણી હું એ જગ્યા માટે ઉમેદવારી કરું છું.

મારી લાયકાત અને એ કામના અનુભવ વિશે જણાવવાનું કે : મેં વિષ્ટોરીયાટેકનિકલ ઈન્સ્ટિટ્યૂટની વણાટશાખાની છેલ્લી પરીક્ષા માનસહિત પાસ કરી પ્રમાણપત્ર મેળવ્યું છે. છેલ્લાં ચાર વરસ યથા મુજબની જુદી જુદી મીલોમાં મેં આસિસ્ટન્ટ વિવિંગ માસ્ટર તરીકે કામ કર્યાનો અનુભવ લીધો છે.

આ સાથે મારા પ્રમાણપત્રની ખરી નકલ તથા મારા કામ અને ચારિત્ર્યની વ્યાખતનાં અભિપ્રાયપત્રો ખીડેલાં છે.

હું આશ્ચર્યાર્થુ છું કે આપ મને આપની મીલમાં કામ કરવાની તક આપશો.

લી. નમ્ર સેવક,
મણીભાઈ લાલભાઈ દોશી

૪

સંદલપુર,
પોસ્ટ : નવસારી,
૮-૭-૩૭.

મહેરબાન પ્રિન્સિપલ સાહેબ,
પબ્લિક હાઈસ્કૂલ, મુજાર્દ.

સાહેબ,

હું આપની શાળામાંથી આ વરસે મેટ્રિકની પરીક્ષામાં પહેલા નંબરે પાસ થયો છું.

મારી ઇચ્છા કોલેજમાં દાખલ થવાની છે; પણ આપ જાણો છો કે મારી આર્થિક સ્થિતિ નોંધપાત્ર છે તેવી ન હોવાથી, જહાજની મદદ વિના હું લાણી શકું એમ નથી. હું ગોકુળદાસ તેજપાળ બોર્ડિંગમાં દાખલ થવા અરજી કરવા ધાકું છું. અરજી સાથે સારી ચાલચલનના અને અભ્યાસના સર્ટિફિકેટની જરૂર છે. હું શાળાના અધ્યાપકશ્રીમાં અને રમતગમતમાં આગળ પડતો ભાગ લેતો હતો એ તો આપ જાણો છો. તો મારા અભ્યાસ, ચાલચલન અને મારી શાળા અંગેની બીજી પ્રવૃત્તિઓનો ઉલ્લેખ કરી સર્ટિફિકેટ મોકલી આપવા કૃપા કરશો.

લી. આપને આસાંકિત સિધ્ધ,
જગજીવન હો જોશી

મનોયત્ન ૯૦ :

સૂચવ્યા પ્રમાણે પત્ર લખો :

- ૧ તમારી મ્યુનિસિપાલિટીના ચેરમેનને પત્ર લખી, નવું ઘર બાંધવાની પરવાનગી માગો.
- ૨ મુખ્યાર્થ મુનિવર્સિટીના રજીસ્ટ્રારને પત્ર લખી, તમે પાસ કરેલી છેલ્લી પરીક્ષાના માર્ક મંગાવો.
- ૩ તમારા બાઈને હાઈસ્કૂલમાં દાખલ કરવા હેડમાસ્ટરને અરજી કરો.
- ૪ તમે છોકરીપિંગ અને એકાઉન્ટન્સીની પરીક્ષા પાસ કરી છે. ઈન્કમ-ટેક્સ ઇમિશનરની ઓફિસમાં ખાત્રી પડેલી જગ્યા માટે અરજી કરો.
- ૫ તમારી સો રૂપિયાની નોટ ચોરાઈ ગઈ છે. પોલિસ ફરિયોડરને એ વિશે ખબર આપો.
- ૬ તમારે અને તમારા મિત્રોને જોડ જોડા જવું છે. જોડના સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટની પરવાનગી માગો.
- ૭ મુખ્યાર્થના મિત્ર એક વેડ્સ મ્યુઝીઅમના પુસ્તકના આતાના કેટલાક નમૂનાઓ તમે ખાત્રીથી અભ્યાસ કરવા માંગો છો; તે બાજનમાં તમને ખાસ પરવાનગી આપે તેવી મ્યુઝીઅમના મ્યુરેટરને વિનંતી કરો.

૮ તમે સરકસના મેનેજર છો. વ્યવસ્થા માટે તમારે પોલીસની જરૂર છે. મામલનદારને એ બાબતમાં પોલીસ બંદોબસ્ત કરવાની અરજી કરો.

૯ તમે નવું માસિક કાઢવા માગો છો. તેની પરવાનગી કલેક્ટર પાસેથી માગો.

૧૦ તમારી જમીનમાં સુધારો કરવા અને ફેવો જોડવા તમને પૈસાની જરૂર છે. તગાવીની આગણી માટે કલેક્ટરને અરજી કરો.

પ્રકરણ ૨૩

વાર્તાલેખન

૯૮.

વાર્તા લેખનનું કાર્ય પ્રથમ વિચારે બહુજ સહેલું લાગે છે; પણ એ કામ આપણે ધારીએ એટલું સહેલું નથી, કારણ એમાં વાર્તાની વસ્તુ અને તેનું જોખું એ બંનેની કલ્પના કરી તેમાં આવતા પ્રસંગો અને પાત્રોનું સર્જન કરવું પડે છે. એટલે એમાં કલ્પના, અવલોકન શક્તિ અને કળા ભાવનાની જરૂર હોવા ઉપરાંત, વસ્તુ રજૂ કરવાને માટે ચોખ્ખ અને અસરકારક ભાષાશૈલી ઉપર કાબુ હોવો જોઈએ.

પરંતુ, વિદ્યાર્થીઓને સ્વતંત્ર વાર્તાઓનું લેખન કરવાનું હોતું નથી. તેઓને વાર્તાની વસ્તુ અને તેનું જોખું તૈયાર આપવામાં આવે છે; તેમણે તો ફક્ત જુદા જુદા સુદાને વિકસાવી વાર્તા સરળ ભાષામાં ઉપગતવી કાઢવાની હોય છે.

૯૯ વાર્તાના નમૂના

- બહુરૂપી

એક બહુરૂપી-પરંપણીઓના અવાજનું સુંદર અનુકરણ કરી શકો. એક દિવસ તેણે એક સભા સન્મુખ ફત્તેના અવાજનું અનુકરણ કરી બતાવ્યું. તેનો બનાવટી અવાજ એવો તો આશ્ચર્ય હતો કે સભાભારે વિરમ-

યમાં પડી ગઈ. લોકો મહિમાહિ વાત કરવા લાગ્યા, “નક્કી એના કાળા, લાંબા જઠલા નીચે ફૂતરું સંતાડેલું છે.” એક આખાબોલો અને મરકરો માળસ હતો; તેણે તે બોલ ચર્ચ બહુરૂપીને ઉદ્દેશી કહ્યું, “ફૂતરાનો અવાજ ઠાંડવા આવા લાંબા જઠલા નીચે તને તો ફૂતરું સંતાડવાની જરૂર પડતી લાગે છે. વારુ, કહેની જઠલા નીચે કેટલાં ફૂતરાં સંતાડ્યાં છે ?”

સાંકોઈ થોડી વાર દરયા, અને પછી સૌને ચંકા પડતાં બહુરૂપીની તપાસ કરવામાં આવી. તપાસને અંતે બહુરૂપી નિર્દોષ ઠરતાં, પેસો મરકરો બોલી ઊઠ્યો, “વાહરે ! આ તો જનરો માળસ છે. ગળામાંજ ફૂતરાં સંતાડતો લાગે છે !” સૌ કાંઈ બહુરૂપીની મરસા કરવા લાગ્યું; ત્યાં તો તેમની અળ-મળી વચ્ચે, તેમણે બહુરૂપી પાસે એક બાંચા, મળજીન બાંધાના ભરવાડને ઊભેસો જોયો. ભરવાડ બોલ્યો, “હું આ બહુરૂપી કરતાં વધારે સારી પેઠે ફૂતરાના અવાજનું અનુકરણ કરી શકું છું.”

કેટલાંક દરડી પડ્યાં, કેટલાંક તાળી પાડવા લાગ્યાં અને કેટલાંક તેની ડચોક મળક કરી.

બીજો દિવસે બહુરૂપીનો ખેત્ર ફરી થવા લાગ્યો. ખેત્ર પૂરે થતાં, લાંબા જઠલામાં સળજ થયેલો ભરવાડ સીની સન્મુખ આવી. ભરવાડને મૂર્ખ બનાવવાની સૌ કાંઈ દુષ્ટ યત્ન સેવવા લાગ્યું. તેણે જઠલામાં સંતાડેલા ફૂરકુરિયાનો કાન ચીમી. ફૂતરાનો આભેદુબ અવાજ ! સભાએ તે સાંભળ્યો પણ બધાં દરડી પડ્યાં અને કહેવા લાગ્યાં, “બહુરૂપી તે બહુરૂપી ! તેનો અવાજ તો ખરા ફૂતરાના અવાજ જેવો શ્રાવ્યો હતો.” પેસો મરકરો બોલી ઊઠ્યો, “આ તે કંઈ ફૂતરાનો અવાજ છે ! આ તે કંઈ ફૂતરું બોલ્યું કહેવાય !”

ભરવાડે મળકની માત્ર મૌનથી ઉપેક્ષા કરી, ધીમે રડી જઠલા તરેથી ફૂતરું કાઢ્યું, તેની પૃષ્ઠી ઝાલી અને બધે માથે તેને સભા સન્મુખ દાખમાં લટકવું મર્યું !

મુરેશની રમત

મુરેશ એક બારે ખેત્રડી દત્તો. એની ટીમનો એ એટલો તો માનીતો દત્તો કે સાંકોઈ એની રમવાની ઊટાનીજ વાગ કર્યો કરતું. એની આવી પાતો સાંમળી સ્વંમળી મુરેશના માનપિતાને હેથે મરેનો આનંદ માતો નહિ.

આજે સવારથીજ સુરેશ ધમાલમાં હતો. તેની માએ પુછ્યું, “સુરેશ, કેમ હંધી આજ તો ખૂબ ધમાલમાં છે?”

સુરેશે કહ્યું, “આજે તો કપ મેંચ છે ને? પિતાજી કહે છે કે જો હું સારી રમત રમું તો તેઓ મને એક સાઈકલ બેટ તરીકે આપે.”

રમતનો વખત થતાં સુરેશ ઘર બહાર નીકળ્યો. તે રસ્તો વટાવતો એક મેદાનમાં આવી પહોંચ્યો. આ ટૂંકે રસ્તે દોડી જઈ રમતના મેદાનમાં પહોંચવાનો તેણે વિચાર કર્યો હતો. તે ઝડપથી ચાલવા લાગ્યો ત્યાં તેણે એક કરણ સ્વર સાંભળ્યો.

“માઆપ, જરા મદદ કરજો,” મોકર ખાઇને પડેલો એક લિખારી બે ત્રણ વાર બોલ્યો.

સુરેશે તેને જોયો. તેનો ચહેરો વદ્ધ હતો, તેનાં વસ્ત્રો મંદાં હતાં અને ઠેક-ઠેકાણે પડેલાં કાળાંઆમાંથી તેનું અસક્ત શરીર દેખાતું હતું. તેની લાકડી તેને ઘોડા જેટી હોય તેમ તેનાથી દૂર જઈ પડી રહી હતી. પત્થરની સાથે અથડાઈ આ પડી ગયેલા લિખારીને પગમાંથી સહેજે લોહી નીકળતું હતું.

સુરેશ વિચારમાં પડ્યો. લિખારીને મદદ કરવા જેટલો સમય ક્યાં હતો? રમતનું મેદાન તેની દષ્ટિ સીધા તરવરતું લાગ્યું. રમત રમવા જવું કે લિખારીને મદદ કરવી તેની મુશ્કેલીમાં તે પડ્યો. બે ચાર મિનિટ તો વહી ગઈ.

સુરેશે છેવટનો નિશ્ચય કર્યો. તેણે લિખારીને લાકડી આપી, તેનું બીખનું ચક્ષાણું આપ્યું અને પોતાનો ખભો આપી પૂછવા લાગ્યો, “તમારે ક્યાં જવું છે?” “મારે ઘેર. અહીંથી થોડે દૂર છે,” રમતના મેદાનથી ઊંચડી દિશા તરફ આંગળી ચીંધી લિખારી બોલ્યો. બિચારો સુરેશ! બે ચાર વાર તેના નેત્ર આગળ બેટની સાઈકલ ખડી થઈ અને અદૃશ્ય થઈ.

રમતના મેદાનપર જ્યારે તે પહોંચ્યો ત્યારે રમત શરૂ થઈ ગઈ હતી. તેના તિશ્કે તેને ખૂબ ઠપકા આપ્યો, “શ્રેણી દારશે તો તુંજ જવાબદાર દરશે.”

ભખ હદયે તે ઘેર ફર્યો. આખે રસ્તે તેને એક પ્રકારની નિરાશા ઘેરી વળી હતી. માત્ર કાઈકાઈ વાર લિખારીએ પોતાના ઘર આગળ કહેલા શબ્દો—અદૃશ્ય, તારી મરજી પૂરી કરે—તેના ધનમાં મુંઝા ઉઠાના હતા.

તેણે બહુજ ધીમે બારણાપર ટકોરાં માર્યો અને તેથીએ ધીમે તે બોલ્યો,
 “ઓ મા, બારણા ખોલને.” બહુ તેના પિતાથી તે નાસવા ન માગતો
 હોય !

બારણાં ખૂલ્યાં એટલે મુરેશ તો ખુબજ આશ્ચર્ય પામ્યો. તેના પિતાજી
 તેની સામે બોલા હતા. તેમણે કહ્યું, “મુરેશ, તારે માટે હું બેઠ લાવ્યો છું.”
 “પણ હું તો...” મુરેશે સમગ્રવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તેના પિતાએ અધવચ
 કહ્યું, “હું તારી પાછગજ હતો. હું બધુયે જાણું છું. તું આજે સાંધી શ્રેષ્ઠ
 રમત રમ્યો છે.”

મુરેશને ફરી બિખારી સાંભર્યો અને તેના શબ્દો ફરી તેના કાનમાં ગળું
 મળવા લાગ્યા, “અલ્લાહ, તારી મરજી પૂરી કરો.”

ઉપરની વાર્તાઓ વાંચતાં જણાશે કે ટૂંકી વાર્તા મુંઢર રીતે લખવા
 માટે નીચેની સૂચનાઓ ધ્યાનમાં રાખવી જરૂરી છે :

- (૧) વાર્તાની વસ્તુમાં યોગ્ય પ્રસંગોનો ક્રમ સ્વયંવાવો જંકરનો છે,
 એટલું જ નહિ પણ તેમની મધ્યસ્થી પણ મેળવ્યુંકની હોવી
 જોઈએ. આ કારણસર દરેક પ્રસંગ ઉપર ઘટતોજ બાર મકાવો
 જોઈએ.
- (૨) વિદ્યાર્થીઓને વસ્તુની રૂપરેખા યોગ્ય ક્રમ પ્રમાણે આપેલી હોય
 છે, અને તેમણે પ્રસંગોનો ક્રમ વાર્તા લખતી વખતે સ્વયંવવો
 જોઈએ. આપેલા મુદ્દાઓનો ક્રમ જો જળવાતો નથી, તો વાર્તાનો
 પ્રવાહ સરળ રીતે વહેતો નથી.
- (૩) વાર્તામાં પાત્ર, પ્રસંગ અને લાવેલાં આલેખન કરવાને માટે યોગ્ય
 ભાષા, સંવાદ વગેરે યોજવાં જોઈએ.
- (૪) સંવાદ લાંબા લાંબા કે અવાસ્તવિક લાગે એવા ન હોવા જોઈએ.
 પણ તે પાત્રોને અનુરૂપ હોવા જોઈએ.
- (૫) ભાષા, વાર્તાની ઘટના અને લાવને અનુરૂપ હોવી જોઈએ.
- (૬) આ બધાં ઉપરાંત વાર્તાની વસ્તુમાં કેઈ ચમકારી તત્ત્વ હોવું
 જોઈએ.

મનોચત્ર દ્વિ :

નીચે આપેલી રૂપરેખા પરથી વાર્તા લખો :—

૧

એક વેપારી પોતાના મિત્રને રૂપિયા આપી પરદેશ જાય છે—પાછો આવી પૈસા માગે છે—મિત્ર રૂપિયા લીધાનો ઇન્કાર કરે છે—મામલો કાર્ટમાં—વેપારીનો સાક્ષી નથી—ચાચાધીશને કહે છે : મારા મિત્રને મેં એક જાડ નીચે પૈસા આપ્યા હતા.—ચાચાધીશ વેપારી સાથે સિપાઈને જાડ જોવા મોકલે છે—થોડી વારમાં મળ્ન કરે છે : હજી પૈસા કેમ આવ્યા નથી ?—પૈસા લેનારથી જોસાઈ જાય છે : સાહેબ, એ જાડ દૂર છે.—ચાચ.

૨

એક વાણિયો વોરાજીને સાથુ અને કંકોડીનો જથ્થો વેચવા આપે છે—જીજી ઝાતુમાં તે ઉચરાણી કરે છે—વોરાજી કહે છે : કંકોડીમાં કીરા પરા ને સાણુરી તો સરી ગઈ—વાણિયાની વિમાસણ—વોરાજીને કીક કરવાની યુક્તિ—તેની નાની છોકરીને સતાડી દે છે—વોરાજી આજુ ગામ દુરે છે—વાણિયાને પૂછે છે : મારી અમિનાને જોઈ ?—વાણિયો : હા, એક અગતું એને ઉપાડી ગયું છે. મેં જાતે જોયું છે.—વોરાજી : અગતું તે છોકરી ઉપાડી જાય ?—વાણિયો : સાથુ અને કંકોડી સહી જતાં હશે ?—ઉદવ.

૩

એક કાચબો—નદી કાંઠે જાડના પક્ષીને જોઈ ઈર્ષ્યા કરે છે : મને કાઈ જાડનાં શીખવે તો કેવું ?—ગરુડ સાંભળે છે—પૂછે છે : આકાશમાં લઈ જઈ તો શું આપે ?—કાચબો : દરિયાનાં મોતી આપીશ—ગરુડ તેને પંજમાં પકડી જાડે છે—ઉપરથી કાચબો હુંગરના સિખર પર તૂટી પડે છે—મરતાં મરતાં કહે : જોડી ઈચ્છા એ નાશનું મૂળ છે.

૪

એક ગુનેગાર વકીલને ત્યાં જાય છે—કોઈ પણ જોગેશિલામાંથી બચાવવા વકીલને વિનંતી કરે છે—વકીલની સલાહ : ગાંડની માફક વર્તજે. માત્ર એ એ કર્યા કરવું—ચાચાધીશનો મળ્ન—જવાબ : બે બે—ગાંડ તરીકે જૂટી જાય છે—વકીલ ખૂસ થઈ મુગારકગાદી આપે છે—શી માગે છે—જવાબ : બે બે.

૫

માછલાંઓને રાજ્ય મેળવવાની ઇચ્છા થાય છે—ઈશ્વર પાસે માંગણી—
તેઓનું ભોજનપણુ જોઈ એક લાકડાનું દીંમતું ફેંકે છે—નવા રાજ્યને જોઈ
માછલાં બચલીન બને છે—રાજ્ય જડ વસ્તુ છે એમ જાણતાં ફરી ઈશ્વર પાસે
રાજ્યની માંગણી—દેડકાને રાજ્ય તરીકે નીમવામાં આવે છે—ફરી અસં-
તોષ થતાં ફરી માંગણી—ઈશ્વર કેટાણાં તેમને બગસો આપે છે—પરિણામ.

૬

એક ભરવાડ—રેલ આવે છે—એના ઘેટાંના ટોળાંમાં બીજાં જંગલી ઘેટાં
બળી જાય છે—જંગલી ઘેટાં નાસી ન જાય તે માટે તેમની વધારે
દરકાર—બીજે દિવસે રેલ ઉતરે છે—જંગલી ઘેટાં નાસી જાય છે—
ભરવાડ કહે છે : આખરે તમે કૃતાત્મી નીવડ્યાં. મેં તમારી નકામી દરકાર
લીધી—એક જંગલી ઘેટું બોલ્યું : તેથીજ નાસીએ છીએ. કાલ નવાં
આવતાં, અમારો ઘાટ પણ તારા જુનાના જેવોજ થાય માટે.

બોધ : જુના મિત્રોને નવા મળતાં અવગણવા નહિ.

૭

અકબર બાદશાહનો હજમ—રોજ રાજ્યને ઘેરથી સાડું સાડું ખાવાનું
મળે છે—રોજ રાજ્ય પૂછે : ગામ કેમ આવે છે ?—જવાબ : બધા ખાઈ-
પીને લહેર કરે છે.—એક દિવસ બિરબલ એ સાંભળે છે—હજમને ધડે
બેસાડવાનો વિચાર—સિપાઇને હજમનું ઘર લૂંટી લેવાનો હુકમ—બીજે
દિવસે રાજ્યનો પ્રશ્ન—હજમનો જવાબ : જહાંપનાહ, આપના રાજ્યમાં
ન્યાય ક્યાં છે ? બધાનાં ઘરબાર લૂંટાઈ ગયાં તોયે કોઈ બોલતું નથી—
રાજ્યનું આશ્ચર્ય—બિરબલને બોલાવે છે—બિરબલનો જવાબ.

૮

મુસલમાનોએ દુર્ગને ઘેરા ઘાત્યો છે—ગુરુ ગોવિંદસિંહ ચાલીસ શીખ
શિષ્યો સાથે રક્ષણ કરે છે—શિષ્યો ખોરાક ખૂટતાં ચાકે છે—ગુરુને કહે
છે : લડવાનું બંધ રાખો. ફરી કોઈવાર લડીશું.—ગુરુ કહે : જતું હોય તો
જાઓ પણ એટલું લખી જાઓ કે શિષ્યો ગુરુને હાડી જાય છે—તેઓ
બૂખથી મૃદ બની ખત લખી આપે છે—ગામ જાય છે—સંગા સંબંધીને

હાથે ધ્રુતકાર પામે છે—રણમાં પાછા ફરે છે—વિજય મેળવે છે—એક સિવાય બધા રણમાં ખપી જાય છે—ગુરુ જોવા નીકળે છે—મહાનસિંહ છેડે શ્વાસ લઈ રહ્યો છે—ગુરુ કહે : આશીર્વાદ માગ—મહાનસિંહ : ગુરુજી, કૃપા હોય તો પેલું કલંકી ખત ફાડી નાંખો.

૯

ફૂતરો વરુને મળે છે—શિકારના અલાવે વરુ બૂખે મરે છે—ફૂતરાની આગળ દુઃખ રહે છે—તેની શિખામણુ : મારી માફક કોઈની સેવા કર—વરુની સંમતિ—ફૂતરાના ગળાની સાંકળ પર તેની નજર પડે છે—વરુ કહે : શુભામ બની સુખી થવું તેના કરતાં સ્વતંત્ર રહી બૂખે મરવું સાફ.

૧૦

અરબી મુસ્તાફર ગધેડા લાડે લે છે—ગધેડાનો માલિક ગધેડાને દોરવે છે—સખત તાપનો દિવસ—આસપાસ ઝાડ નથી—આરામ સેવા બેસે છે—મુસ્તાફર ગધેડાના પડછાયામાં બેસવા કરે છે—માલિક પળ ત્યાંજ બેસવા કરે છે—બન્ને વચ્ચે તકરાર—માલિક કહે : માત્ર ગધેડા લાડે આપ્યો છે, પડછાયો નહિ—મુસ્તાફર કહે : ગધેડા સાથે પડછાયો પણ આવી જાય—ખૂબ તકરાર—ગાળાગાળી અને મારામારી—દરમિયાન બૂમ બરાડા આંબળી, ગધેડું નારી છૂટે છે—આધ.

૧૧

એક કુભાર ગધેડાને ખેડૂતના બીડમાં ચરાવે છે—એવામાં ખેડૂતને આવતો જુએ છે—કુભાર ગધેડા પર એસી જઈ તેને નારવાનું કહે છે—ગધેડા કહે : મારે શી પડી છે ? મારે તો તારું કાઠું વહેવાનું અને એનુંયે વહેવાનું.

૧૨

એક વરુની દાનત ઘેટાંના ટોળા પર બગડે છે—ભરવાડની સતત ચોક્કી—લામ ફાવતો નથી—એક મુક્તિ—ઘેટાનું ચામડું પહેરી નજર ચૂકવી—ઘેટાંમાં ભળી જાય છે—ઘેટાંમાં મલરાટ—એક ધરડું ઘેટું વરુને પકડાવવાની મુક્તિ બતાવે છે—ઘેટાંઓ 'મ' કરી ચૂકે છે—વરુ પણ ભુમ પાડી જોડે છે—છેવટ.

૧૩

એક જોશી રામના દરબારમાં જાય છે—રામ પ્રશ્નો પૂછે છે—જોશીના જવાબથી રામને ક્રોધ ચડે છે—શિક્ષા કરવા વિચાર—જોશીને પ્રશ્ન પૂછે છે : તારું મૃત્યુ ક્યારે થવાનું છે ?—જોશીની મુંઝવણ—એક સુકિત—જવાબ આપે છે : મને એ ન પૂછે; કારણ એમાં આપના મૃત્યુનો વિચાર કરવો પડે તેમ છે—રામની જિજ્ઞાસા અને હક—જોશી કહે છે : આપના મૃત્યુ પહેલાં માત્ર એક કલાક વહેલું મારું મૃત્યુ છે—પરિણામ.

૧૪

એક ગરાસીઓ ઘોડાપર બેસીને જાય છે—ઘોડાની વિચિત્ર ટેવ ‘થોભ’ કહેતાં થોભી જાય અને ‘હે’ કહેતાં નામવા માટે—સખત તાપનો વખત—સ્તેવાડની વચ્ચે જાંણનું ઝાડ—જાંણ ખાવા ગરાસીઆનું મન લક્ષ્યાય છે—ઘોડાને જોમો રાખે છે—પીઠપર જોમો રહી જાંણ ખાય છે—કદમના કદે છે : કેવો સરસ મોડો ! પણ કાર્મ મસ્કરીમાં ‘હે’ બોલે તો ?—તેનાથીજ મોટી ‘હે’ બોલાર્થ જાય છે—પરિણામ.

પ્રકરણ ૨૪ નિબંધ લેખન

૧૦૧.

સામાન્ય રીતે, કોઈ વિષય પર પદ્ધતિસરના અને વિચારોની યોગ્ય સંકલના પૂર્વકના ગદ્ય લખાણને નિબંધ કહેવામાં આવે છે.

આવા નિબંધોમાં કોઈ પ્રસંગનું વર્ણન, કોઈવાર કોઈ ઐતિહાસિક બનાવ કે જીવનચરિત્રનું આલેખન, કોઈવાર કોઈ વિષયની બંને બાજુનું દિગ્દર્શન અથવા તો કોઈવાર લેખકે કલ્પિત પરિસ્થિતિમાં જાતને કદપીને કરેલું લખાણ હોય છે.

૧૦૨.

નિબંધનું સ્વરૂપ

વિષયવિચાર—સારા નિબંધ લેખન માટે નિબંધકાર પાસે હુમેશાં સારો વિષય અને તે પર તેને કંઈ કહેવા યોગ્ય વિચાર હોવા જોઈએ. બીજું, તે વિષય વિશેનું લેખકને સ્પષ્ટ જ્ઞાન હોવું જોઈએ. આમ હોય તોજ તે સારો નિબંધ લખી શકે.

નિબંધનું બંધારણ—દરેક નિબંધને શરૂઆત, મધ્ય અને અંત હોય છે; એ ત્રણે વિભાગોનો એક બીજા સાથે ગાઢ સંગ્રંધ હોવાથી તેમની વચ્ચે અમુક પ્રકારની પ્રમાણબદ્ધતા સાચવવી આવશ્યક છે. શરૂઆત જેમ અને તેમ દંડી, આકર્ષક, મુદાસર અને મુખ્ય વિષય પર લઈ જનારી હોવી જોઈએ. નિબંધનો મધ્યભાગ એજ નિબંધનો મુખ્ય ભાગ છે અને તેમાં નિબંધના વિષયને પૂર્ણપણે રજૂ કરવામાં આવે છે. નિબંધનો અંત દંડી, આકર્ષક અને મુદાસરનો હોવો જોઈએ. કેટલાક નિબંધોમાં અંત ઉપસંહાર રૂપે કે લેખકના અભિપ્રાય રૂપે હોય છે, અને કેટલીક વાર અંતમાં મુખ્ય લખાણને અનુરૂપ કોઈ અમકહાર પંક્તિ હોય છે.

વિષયની રજૂઆત

નિબંધનાં વિષયને લગતા વિચારો સારી રીતે રજૂ કરવા હોય, ત્યારે તેને ગમે તેમ લખી શકાય નહિ પણ તે વિચારોની ગોઠવણીમાં એક પ્રકારનો ક્રમ હોવો જોઈએ. સારા નિબંધ લેખનને માટે આ વસ્તુ સૌથી વધારે અગત્યની છે; દા. ત., એકાદ સિદ્ધાંત રજૂ કર્યો હોય અને તેને વિશે સમર્થનમાં વધુ કહેવું હોય કે તેની સ્પષ્ટતા કરવી હોય, તો તે હકીકત તે વિધાનની પછીજ આવવી જોઈએ.

વળી, એક નિબંધમાં એકજ વસ્તુની ચર્ચા હોવી જોઈએ; બે સ્વતંત્ર વસ્તુની ચર્ચા એક નિબંધમાં હોઈ શકે નહિ; અને તેથીજ નિબંધમાં એક મુખ્ય વિચાર કે વસ્તુની આસપાસ બીજી હકીકત ગુંથાવી જોઈએ.

સારા નિબંધલેખનમાં વિચારની અને હકીકતની વિવિધતા હોય છે; તેથી આખા નિબંધનું લખાણ જુદા જુદા પેરેઆફમાં વહેંચાયેલું હોય છે. નવો વિચાર, નવી હકીકત કે નવી દલીલ જ્યાં આવે ત્યાં સ્વતંત્ર પેરેઆફ હોવો આવશ્યક છે.

લાપાસૈદી

નિબંધનું લખાણ હંમેશાં વિષયને અનુરૂપ હોવું જોઈએ. લાંબાં લાંબાં વાક્યો, આડંબર ભરેલા શબ્દો કે લાપા પ્રયોગો, અને લાંબાં દષ્ટાંતોથી ભરેલો નિબંધ એ કંઈ સારું લખાણ કહેવાતું કે ગણાતું નથી. નિબંધની લાપા સ્પષ્ટ અને સાદી હોવી જોઈએ, એટલુંજ નહિ પણ તેની શૈલી આડંબર વિનાની છતાં અસરકારક હોવી જોઈએ.

એકનો એક વિચાર જુદી જુદી રીતે દર્શાવવાથી લખાણ તાજગી તથા વિવિધતા ભરેલું બને છે, પરંતુ એનો અર્થ એવો નથી કે એકની એક વાતનું પિટપેપણ નિબંધમાં કર્યા કરવું. જિલહું, આમ કરવાથી લખાણ નાહકે કંટાળા ભરેલું અને નવીનતા વિનાનું બને છે.

તે ઉપરાંત નિબંધનું લખાણ સુંદર અને અસરકારક બનાવવાને તેમાં ભાષાલાઘવ એટલે કે લખાણમાં સચોટતાપૂર્વકનું ટૂંકાણ હોવું જોઈએ. કોઈપણ જાતની બિનજરૂરી ચર્ચાથી નિબંધની ખૂબી મારી જાય છે.

લેખકની લખાણ પર છાપ

કોઈ પણ બે લેખકો, એક વિષય પર, સરખું લખાણ લખી શકતા નથી. આ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે લખાણમાં માણસના વ્યક્તિત્વની છાપ હોય છે. ઘણીવાર લેખક પોતાની લાગણી, આવેશ અને વ્યક્તિગત અભિપ્રાય વડે પોતાના લખાણને રંગે છે, ત્યારે તે લખાણ શ્રવેતા અને જુરસાદાર બને છે.

૧૦૩. નિબંધના પ્રકાર

નિબંધને ચાર પ્રકારમાં વહેંચી શકાય:

(૧) વર્ણનાત્મક (૨) કથનાત્મક (૩) ચિત્રનાત્મક (૪) કલ્પનાત્મક.

૧૦૪ વર્ણનાત્મક

આ પ્રકારના નિબંધમાં લેખકની મુખ્ય દ્રષ્ટિ વર્ણન કરવાની હોય છે. કોઈ વસ્તુ, પ્રાણી, કુદરતી દેખાવ કે હૃદયની રીતનું વર્ણન આવા નિબંધોમાં આવે છે. વર્ણનાત્મક નિબંધમાં જે વસ્તુ વર્ણવવાની હોય છે તેનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન લેખકને હોવું જોઈએ. એ જ્ઞાન હોય તો જ લખાણ માહિતી ભરેલું નીવડે છે.

૧૦૫ કથનાત્મક

કથનાત્મક નિબંધમાં લેખકની મુખ્ય દ્રષ્ટિ, કોઈ ઐતિહાસિક યનાવ કોઈ પ્રસંગ કે વ્યક્તિનું ચરિત્ર કે પ્રવાસનું વર્ણન કરવાની હોય છે. આ પ્રકારના નિબંધમાં લેખકની પોતાની ટીકાઓ પણ આવે છે.

૧૦૬ ચિત્રનાત્મક

આવા નિબંધમાં કોઈ સિદ્ધાંતનું નિરૂપણ અથવા જે બાબત રજૂ કરી શકાય એવા વિષયની ચર્ચા હોય છે. આ પ્રકારના લખાણમાં ચિત્રન આવશ્યક હોઈ એને ચિત્રનાત્મક નિબંધ કહેવા છે.

ચિત્રનાત્મક લખાણ સ્પષ્ટ અર્થવાળું, સરળ શૈલીવાળું અને સમર્થન માટે ઉદાહરણોવાળું હોવું જોઈએ. એ ઉપરાંત આવા લખાણમાં સત્ય શોધવાની વૃત્તિ અને તટસ્થતા ખાસ જરૂરી હોય છે.

૧૦૭ કલ્પનાત્મક

આ પ્રકારના નિબંધમાં કોઈ કાલ્પનિક પ્રસંગ અથવા યનાવનું વર્ણન કરવાનું હોય છે. લેખક પોતાને કોઈ કાલ્પનિક સંજોગોમાં કે વાતાવરણમાં ધારી લઈ પોતાના અનુભવોને રજૂ કરે છે. ‘જે હું વિમાની હોઉં તો’, ‘એક છત્રીની આત્મકથા’, ‘મેં જોયેલું સ્વપ્ન’ વગેરે નિબંધો જેમાં લેખકને કલ્પનામાં વિહરવું પડે એવા નિબંધોને આ પ્રકારના નિબંધોમાં સમાવેશ થઈ શકે.

૧૦૮ નિબંધોના નમૂના

નીચે જુદા જુદા પ્રકારના નિબંધો આપ્યા છે, તેનો અભ્યાસ કરો.
મારે ધરતીકંપનો અનુભવ

સકર અસજમાં મારે ભાઈ ઈજનેરી ખાતામાં નોકરીએ હતો, ત્યારે હું ત્યાં ગયો હતો. ક્વેટાની લશ્કરી ખવણી જોવાની પ્રજાગ ઈચ્છા હોવાથી. એક દિવસ ક્વેટા જઈ, અમે અમારા મિત્રને ત્યાં જીન્યાં. રાત્રે વાગુ પછી ટોળ ટપાં કરી અમે મોડા સૂતા, ત્યારે સ્વપ્નેએ ખ્યાલ ન હતો કે બીજી સવાર પહેલાં અમારી પર મોટી આફત આવી પડનાર હતી.

પાંચથી રાતનો પહોર હશે ત્યાં મેં જાણે મકાનો ધસી પડતાં હોય તેવા કડાકા સાંભળ્યા. મેં મારા ભાઈ અને તેના મિત્રને જાગ્રતા. બધા બેબાકળા થઈ આમ તેમ જોવા લાગ્યા, અને બહાર આવીને જોયું તો અમારી સામેનું મકાન જોતજોતામાં કડકજૂસ જમીનદોસ્ત થઈ ગયું. અમને પણ અમારું ઘર હાલતું હોય એમ એકાદ બે નાના આંચકાથી જણાયું. અમે સમજી ગયા કે અમે ધરતીકંપમાં સપડ્યા છતાં અમે બહાર ઊભા છતાં, એટલામાં તો અમારા મકાનનો, અમે સૂતા હતા તે તરફનો એક ભાગ ધસી પડ્યો. બધાએ ધનુરનો પાક માન્યો કે અમે વખતસર બહાર નીકળી ચૂક્યા છતાં.

બીજી સવારે ક્વેટાની આગલા દિવસની લગ્નતા અને સૌંદર્ય નષ્ટ થયું હતું. જ્યાં જુઓ ત્યાં ભાંગેલાં ઘરો, દિવાલો, પથરો, ચાંબલાઓની વચમાં ચમકાઈ ગયેલાં માણુમોનાં મુકદ્દમો અને પોતપોતાનાં સર્ગાવહાલાં શીધતા માણુમો! સરકરની ટુકડીઓ પહેરે ભરી રહી હતી અને તે દરાયેજાને બહાર કાઢવા તનતોડ ચલ કરી રહી હતી. અમે જોયું કે આવા સમયે સ્વસ્તિકચક્રીય, રામકૃષ્ણ મિશન અથવા પીડિતોને મદદ કરનારી કેમ્પેસની તેમજ અન્ય સંસ્થાઓ ઘણી ઉપયોગી થઈ પડે, કારણ કે આવી ભયંકર હોનારતમાંથી માણુસને જીવારવાનું કામ એકલગ્રકલ હાથે થઈ શકતું અશક્ય હોય છે.

ધરતીકંપથી રહેલો લાકડો, પુલો અને સહેજવાહક તારનાં ઘેરડાંઓ ઊભાભિત થઈ જાય છે; અને તેથી બહારની દુનિયા સાથેનો વ્યવહાર તદ્દન કપાઈ જાય છે. આથી દુરંદરના પ્રતિભાથી, ક્વેટામાં ધંધાએ આવેલાં

માણસોનાં સમાવહાણોંએને ખરી ખબર વખતસર મળવી અશક્ય થઈ પડી હતી. તેને કઈને તેમને કેટલી ચિંતા થઈ હશે !

બિહારમાં થયેલું તેમ ધરતીકંપથી કેટલીક વાર નદીનું પાન જાંચકાર્ધ નબ છે, તે પોતાનો માર્ગ બદલે છે, અને એ રીતે હજારો માણસોનાં ધરખારને નુકસાન પહોંચાડે છે. અહીં કંઈ આવું ન હોતુ એ ધ્વિરનો પાઠ !

ધરતીકંપના દુઃખ પરિણામનો સાચો ખ્યાલ તો જોએ આવો ધરતીકંપ અનુભવ્યો છે તેજ જાણી શકે ! ધરતીકંપના આંચકાથી જલદી ભાંગી ન પડે એવાં મકાનો બાંધવાની ચળવળ સરકાર કરી રહી છે.

(૨)

આપણાં કૂલો અને તેના ઉપયોગ

આપણા દેશમાં અનેક જાતનાં કૂલો જોવામાં આવે છે. આ પૈકીનાં કેટલાંક કૂલો જેવાં કે કમળ, રજનીગંધા, મોગરા, પારિજાત વગેરે આપણી ભૂમિનાં કૂલો છે. પણ કેટલાંક કૂલો, જેવાં કે મુલાખ અને બાગોમાં જોવામાં આવતાં મુગંધીરદિત પણ શોભા આપનારાં કૂલો પરદેશમાંથી અહીં દાખલ થયેલાં છે. પશ્ચિમમાંથી આવેલાં મોટે ભાગનાં કૂલો શોભારૂપ હોય છે; તેઓમાં મુગંધ હોતી નથી. એથી ઊલટું આપણાં કૂલો મુગંધીદાર હોય છે. ચમેલી જેવાં કૂલો કદમાં નાનાં અને રૂપેરૂપે સાદાં હોય છે, તેપણ તેઓ ભારે મુગંધીદાર હોય છે. આપણાં બધાં કૂલોમાં કમળ એક વિશિષ્ટ પ્રકારનું ફૂલ છે. પરદેશમાં એ હિંદુસ્તાનના પ્રતીકફૂલ તરીકે લેખાય છે. લક્ષ્મીનો એમાં વાસ છે અને તેથી લક્ષ્મીનું બીજું નામ કમલા છે આપણા સાહિત્યમાં કમળનો ઉપમાન તરીકે વારંવાર ઉપયોગ થયેલો જોવામાં આવે છે, કમળ એ મુકનાદમાનું ચિહ્ન છે, અને શિવની પૂજામાં થતો એનો ઉપયોગ સર્વે કોઈ જાણે છે: આ ઉપરથી આપણી સંસ્કૃતિમાં, સાહિત્યમાં અને ધર્મમાં કમળ કેતું વિશિષ્ટ સ્થાન ધરાવે છે તે સ્પષ્ટ થશે.

કૂલોનો ઉપયોગ વિવિધ પ્રકારે કરવામાં આવે છે કમળ અને ધંતૂરો શિવને પ્રિય છે: કરણ અને જસવંત દુર્ગા અથવા શકિતને પ્રિય છે. તે ઉપરાંત બીજાં કૂલો પણ દેવદેવીઓને ચઢવવામાં આવે છે. કૂલોનો મોટો ઉપયોગ આપણે સામાજિક ઉત્સવોમાં અને વ્યવહારમાં કરીએ છીએ: લગ્ન સમારંભમાં

અને મોટી મિજલસોમાં માનપાન અર્થે હાર કલગી રૂપે, લગ્નમંડપમાં તોરણ રૂપે અને વરવધૂને ચણગારવામાં ફૂલોનો છૂટથી ઉપયોગ થાય છે.

વ્યક્તિના શુભનમાં ફૂલોનો ઉપયોગ પણ દિવસે દિવસે વધતો જતો જોવામાં આવે છે. ખાસ કરીને નાની છોકરીઓ અને સ્ત્રીઓ ફૂલની વેણી અને ગજરાથી પોતાના વાળ ચણગારે છે. ઘરમાં ફૂલઘનમાં શોભારૂપે ફૂલોને ગોઠવવામાં આવે છે. ગુલાબનું ગુલાબજળ બને છે; અને ચમેલી, મોગરો, ગુલાબ વગેરેનું સુગંધીઘર અને મનોહર અત્તર પણ બને છે. આપણા ખોરાકમાં પણ એનો ઉપયોગ થાય છે. તૈયાર મિઠાઈના થાગેપર ગુલાબની પાંદડીઓ વેરવામાં આવે છે; તે ઉપરાંત એની પાંદડીનો ગુલકંદ પણ બનાવાય છે.

(૩)

રાની પરજના બાળકની આત્મકથા

ડાંગના ગાઠ જંગલમાં હું રહું છું. ગામડામાં અને ચહેરામાં જેમ ઘરો એક જથ્થે આવેલાં હોય છે, તેવું જંગલના ગામમાં હોયું નથી. જંગલનું ગામ એટલે માર્દક અડધો માર્દક એક ખીલ્તી દૂર આવેલાં થોડાં ઝૂંપડાંઓ. મારા ઝૂંપડાની આસપાસ ઘીઅ જાડી આવેલી છે, ત્યાંથી થોડે દૂર, આસપાસ નાના હુમરાની હાર દેખાયા કરે છે, અને પાસે એક નાની નદી વહે છે. બાળપણમાં જંગલના ભિતરમાં છૂટથી રખડવું, ચોકો અને રમવું, ફાંસ, ખોર અને મહુડાં વગેરે ખાવાં, અને વહેણ અને તળાવોમાં માછલાં પકડવાં—એ અમારો મુખ્ય આનંદ છે.

અમારી પાસે ઉજગિયાત વર્ગની માફક જાડાં વસ્ત્રો હોતાં નથી. સારી રિયનિના મળાય એવા અમારામાંના કેટલાક ટૂંકું ધોતિયું પહેરે છે, અને મોટે ભાગેના તો લગોટાજી મારે છે. અમે માથે સાદું ફાગિયું બાંધીએ છીએ, અને લમ પ્રસંગે કે ઉત્સવના દિવસ માટે રંગીન ફાગિયું સાચવી રાખીએ છીએ. શરીરના બાકીના ભાગ ઉપર વસ્ત્રો હોતાં નથી. અમારી સ્ત્રીઓ કાંચળી અને ટૂંકાં બોલ્ડો બોલે છે; જે થલું અરં લાલ રંગનો હોય છે. અમે જંગલમાં ઉપાડે પગે જ રહીએ છીએ.

ગાંધીજીના કાપી કાઢી, જંગલનો થોડો ભાગ ખૂલેલો કરી અમે ખેતી કરીએ છીએ. ખેતીનાં જોઈએ તેવાં ઓગરોના અભાવથી, અમારી જમીન ખડકવાળી અને ખાડોડકરાવાળી હોવાથી, અને ખેતીની ઓછી આવકતને લીધે રાસતી વિશ્વામના જેટલું તૂલ અમે પેઠ કરી શકતા નથી. ખોરાકમાં અમે નાગડી, બાવટો અને કોઈ કોઈ વાર ચોખા ઘાગ લઈએ છીએ. તે ઉપરાંત દંદ, મૂળ, જંગલી ફળો અને માછલાંનો પણ અમારા ખોરાકમાં સમાવેશ થાય છે.

જંગલમાં વરસાદ પુરુષ પડે છે; અને શરૂઆત આવી તો મચ્છરોના ત્રાસથી તથા પાણિયાં ખાણી પીવામાં બાધાથી અમને મેસેરિયા લાગુ પડે છે. એ જોતાં, અમારી આબોહવા અનારોગ્ય કહી શકાય. આ ઉપરાંત, જંગલ જીવનની અનેક મુશ્કેલીઓ અને હાડમારીનો ખ્યાલ તો અમનેજ આવી શકે. શહેર કે કસબાથી અમે દૂર પડેલા હોવાને લીધે અમને જોઈતી ડોક્ટરી મદદ કે દવાદાર મળી શકતાં નથી. એથી અમારું મરણ પ્રમાણ વરસો-વરસ વધતું જ જાય છે. વળી જંગલમાં, હિંસક પ્રાણીના હુમલાનો ભોગ કેટલાંએ ખને છે તે વાત તો જુદીજ. અમારી જાત પુરુષ વહેમી છે. જૂત, મેત, ઝાકણથી જેટલાં અમે કરીએ છીએ તેટલાં અમે વાઘ, વરુ જેવાં દૂર પ્રાણીથી પણ ડરતાં નથી.

અમારે ત્યાં શાળાનું લગભગ નામનિશાન નથી, એટલે બધાંજ અસાણુ રહે છે. તો પણ જંગલની સીમા પરનાં ગામડાંઓમાં કયાંક કયાંક ભણતર આણુ થતું છે. અમારે કસબામાં કે શહેરમાં જવા માટે યમપાળાજી જવું પડે છે. અમારે માટે સારા રસ્તાઓ નથી, કે ગાડીઘોડાનાં વાહનો નથી. આ બધું જોતાં જંગલનું જીવન માત્ર હાડમારીથી ભરેલું છે.

(૪)

ગામડાંમાં હરિજનો

મહાત્મા ગાંધીજીની પ્રેરણાથી જેને આપણે આજે હરિજન કહીએ છીએ, તેઓને અંધશ્રદ્ધાથી ધર્મચુસ્ત હિંદુઓ હિંદુ સમાજમાં અરપૂર્ય મણે

છે. એઓની માન્યતા એવી છે કે હરિજન જન્મથીજ અરૂપરૂપ છે— પછી તે ગમે તેટલું સુધરેલું કે સ્વચ્છ જીવન ગાળતો હોય! માણસનો માણસ પ્રત્યેનો આવો ભયંકર અન્યાય જગતના કોઈપણ બીજા ધર્મ કે સમાજમાં નથી; અને ગાંધિજીની પ્રેરણાથી ઉદ્ધરમતવાદી હિંદુઓ એ અન્યાય દૂર કરવા આજે પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે.

દેડ કે બંગીઓનો વાસ ગામને નાકે લુલોજ હોય છે; અને ગામઝંગેની જાહેર સંસ્થાઓ જેવી કે નિશાળ, લાઘણેરી, કુવો, મંદિર એ ખંધાનો લાભ ઉઠાવવા સામે હરિજનોને પ્રતિબંધ હોય છે. હિંદુઓ હરિજનોને હિંદુ સમાજનું અંગ ગણાવે છે, અને છતાંએ એમની સામે મંદિરના દાર ખંધ કરી એમને પ્રભુથી વંચિત રાખે છે. જો કોઈપણ સર્વજ્ઞ હિંદુ અકસ્માતથી તેને અડકી પડે, તો તે તિરસ્કારપૂર્વક પોતાને પવિત્ર કરવા આન કરી લે છે. વળી, ન્યાતવદામાં આડકતરી રીતે હરિજનોને વધ્યો ધણો ઐક્યાત્મક ખાવાની તેઓ ફરજ પાડે છે.

આમ તિરસ્કારાયા છતાં, હરિજન તેજ ગામના એકની વિવિધ રીતે સેવા કર્યે જાય છે: તે રસ્તા તથા ગામની ભાગોળો સાફ કરે છે, મુએલાં દોરોને દફનાવે છે, ખેતરમાં મજૂરી કરે છે, ન્યાતવરાની ઐકી પત્રાણાઓ ઉઘાવે છે, અને એનાર્થાયે દલકું કામ કરીને ગામની સેવા બજાવે છે.

સંક્રામ્યો ધર્માં આવી ગુણમી અને હીજુપદ ભરેલું વર્તન વેડીને એ લોકો પોતાનું સ્વ-વ ગુમાવી બેઠા છે. આ પરિસ્થિતિ જોઈને ખ્રિસ્તી લોકોએ એમની રિયતિ ગુધારવા માટે કરેલા પ્રયત્નને લઈને કેટલાયે કુટુંબોએ ખ્રિસ્તીધર્મ સ્વીકાર્યો છે. ખ્રિસ્તીઓનો એમને ધર્મમાં વટલાવવાનો ઉદ્દેશ હોય કે ન હોય, પણ એક વાત ખરી કે એમણે એમને દેરની દરમ્યાંથી માણસની દ્રશ્યમાં લઈ જવાનો ઉમ્મદ પ્રમુદ કર્યો છે. ત્યારપછી દિંદી સરકાર, ત્રાવણકોર અને વરોહસ જેવાં રેખાં રાજ્યો, અને ગાંધિજી એમની દરમ્યાં સુધારવા પગલાં લઈ રહ્યા છે. કુવાઓ, સાર્વજનિક શ્રમિકો, અને એવી જાહેર સંસ્થાઓમાં હવે એમનો દલ સ્વીકારવા લાગ્યો છે.

ત્રાવણકોરમાં તો ત્રાવણકોર નરેશે પોતાના રાજ્યનાં મંદિરો હરિજનોને માટે ખૂલ્યાં મકાને હિંદુસમાજનું કલંક દૂર કરવામાં મહાન કાળો આપ્યો છે.

(૫)

જાપવાની કળા

જાપવાની કળાની શોધ એશિયા ખંડની પુરાણી સંસ્કૃતિવાળી ચીનની પ્રગતિએ ઈ. સ. ના બારમા સદીમાં કરી કહેવાય છે. શરૂઆતમાં લાકડામાં કે પથ્થરમાં અક્ષરો કોતરી કાઢવામાં આવતા, અને તે પ્રમાણે ઈ. સ. ૧૪૭૭ માં કૅસ્ટન નામના માળસે ઇંગ્લંડમાં જાપખાનાની પ્રથમ શરૂઆત કરી. ત્યાર પછી ધીમે ધીમે સીસાના કે બીજા ધાતુના છૂટા અક્ષરો કે દાઢિયો બનાવવામાં આવ્યા. આપણે હજી પણ ચિત્ર વગેરેના જાપકામમાં લીથો કે પથ્થરનાં બીજાંનો ઉપયોગ થતો જોઈએ છીએ.

જાપવાની કળાની શોધ થઈ તે પહેલાં પુસ્તકો ભૂર્જપત્ર, તાડપત્ર કે એવાં બીજાં ટકાઉ પાંદડાં ઉપર અથવા ચામડા ઉપર લખવામાં આવતાં; તે ઉપરાંત કાંઈ બહુજ ઉપયોગી લેખ કે લખાણ હોય તે શિક્ષા ઉપર કે ત્રાંખાનાં પત્રો ઉપર કોતરવામાં આવતાં. તેના નમૂના તરીકે અશોકના શિક્ષાલેખો ગિરનારના ડુંગરમાં આપણને જોવાના મળે છે. ગ્રીસ દેશમાં માટીની લાદી કે નળિયા ઉપર લખાણ લખવામાં આવતું તેને તે લોકો ઓસ્ટ્રેકો (Ostraco) કહેતા.

આપણે ત્યાં વડોદરા કે મુઝાઈનાં સંપ્રદરશ્વતોમાં ભૂર્જપત્ર કે તાડપત્ર ઉપર લખેલા પુરાણા ગ્રંથોની પ્રતો આપણને જોવાની મળે છે. એ પ્રતો બહુજ કીમતી નમુના તરીકે સ્વચ્છ રાખવામાં આવે છે, કારણ કે તે પુરાણી સંસ્કૃતિની સાક્ષી રૂપ છે. એ ગ્રંથો હાથે લખવા પડતા ત્યારે લલિયાઓની ખૂબ જરૂર પડતી. રાજ્યાચ્છ નીચે આવા લલિયાઓ કામ કરતા અને સારા લલિયાની ખૂબ કિંમત થતી. તેઓ લેખન કળા ઉપર ખાસ ધ્યાન આપતા અને તેથી તેમના અક્ષરો મુંદર અને મરોડદાર થતા. આજે તો હાથથી દાઢિ દરવાના ચત્રની શોધ થઈ ત્યારથી લોકો ખાનગી પત્રો પણ હાથે

લખતા બંધ થઈ ગયા છે; અને પોતાના અક્ષરોની કાઈને જાણે આજે દરકારજ રહી નથી.

છાપવાની કળામાં વસાગંચંત્ર કે વિજ્ઞાનીના બળનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો ત્યારથી દગલાબંધ પુસ્તકો, ઓપાનિયાં, કે વર્તમાનપત્રો દરરોજ બહાર પડે છે, અને તેનો પ્રચાર દેશભરમાં થઈ રહ્યા છે. જે પ્રતો પહેલાં ખૂબ કીમતી અને વિરલ ગણાતી તે પ્રતોની અસંખ્ય નકલો છપાઈને આજે બહાર પડે છે. આમ છાપવાની કળાને લઈને પુસ્તકો તથા વર્તમાનપત્રોદ્વારા જ્ઞાન તથા ખબરનો પ્રચાર બહુ ઝડપથી થતો જાય છે. જે ખોટા તથા ખમ ભરેલા વિચારો અને અનીતિને પોષક સાહિત્યને પ્રકટ કરવામાં છાપખાનાનો ઉપયોગ કરવામાં આવે, તો એવા જ્ઞાનપ્રચારથી અનેક ગણું નુકસાન સમાજને એ કળાદ્વારા કરી શકાય એ હેતુને ધ્યાનમાં રાખીને સરકાર તરફથી છાપખાના ઉપર એક પ્રકારનો કાબુ રાખવામાં આવે છે.

મનોરથનું દર :

નીચે આપેલી રૂપરેખા પરથી નિબંધ લખો :

૧ નદીપર નૌકાવિહાર

વિહાર માટેની તૈયારી—જોખતી વસ્તુઓ; નદીબાટ પર નૌકા બાટે લેવી; નૌકાનું વર્ણન.

• વિહારનું વર્ણન—કાંકણનાં દરમો અને રથભોજા; રસ્તે નડેલી મુશ્કેલીઓ, મજલી ગમ્મતો; મિત્રમંડળ માત્રાસ્થળે પહોંચ્યા પછી.....

૨ ટપાસમાં એવાયેક્ષા પત્રની આત્મકથા

કથાની શરૂઆત

એવાયેક્ષા પત્ર બીજા પત્રને કહે છે:—ક્યાં લખાયે—લખનાર—બીર-નામની બુદ્ધ—

પોસ્ટમાં રખડપટ્ટી

જુદી જુદી ઓફિસોની મુલાકાત—તેમના જુદા જુદા સિક્કા—ટપાસીઓની નિરક્ષરની નજર—માણીકનો અભાવ—નોંધએ અકાચો નહિ. કેડેવેટર ઓફિસમાં આગમન—મને ઉપડવામાં

આવ્યો—છેવટે લખનારના સીરનામે એટલે અસત્ય રથજે જવું
પડશે—વિદાય

૩ આપણાં ફૂલો અને તેનો ઉપયોગ

ફૂલોની કાલ

જંગલી અને બાગમાંના ફૂલો; દેશી અને પરદેશી ફૂલો—તેઓ વચ્ચે
રૂપરંગ અને સુગંધનો તફાવત—ફૂલોનાં નામ : ગુલાબ, અમેલી,
રજનીગંધા, મોગરા, સૂર્યમુખી, પારિજાત, કમળ

કમળ હિંદુસ્તાનનું વિશિષ્ટ ફૂલ

પૌરાણિક પાત્રો સાથેનો સંબંધ—કદમ્બીનો વાસ

જુદાં જુદાં ફૂલોનો ઉપયોગ

પૂજામાં કમળ અને ધતુરો શિવને પ્રિય—કરેણુ દેવીને પ્રિય વગેરે—
લક્ષ્મણાર્ચકમાં : હાર, કદમ્બી, વેણી તરીકે વપરાય
ફૂલદાનમાં શણગાર રૂપ—મિઠાઈને શણગારવામાં અને તેની બનાવટમાં
તથા અતર અને ગુલાબજળમાં ઉપયોગ

૪ રાત્રીપરજના બાળકની આત્મકથા

મારું ઘર અને આજુબાજુની પરિસ્થિતિ

જંગલ—રજાખંડાં સૂપડાંઓ—કુંગરો—શહેરથી અને મુધરેલા
સમાજથી દૂર

મારું જીવન

પહેરવેશ : ટુંકું ધોતિયું કે લગોટી, માથે બાંધવાનું શગિયું, શરીર
લગભગ ખૂલ્લું

ખોરાક : કંદ, મૂળ, તથા ફળ : નામલી, બાવટા અને ચોખા—
અનારોજ્ય હવા, મેચેરિયાનો તાવ

જંગલ જીવનની મુશ્કેલીઓ અને ભયો

ખરાબ વગડાઉ જમીન—રસ્તા તથા વાદળનો અભાવ—શાળાનો

અભાવ—વહેમીપણું : ભૂત, ડાકણ, ત્રેત—ડોંટરી મદ્દનો
અભાવ—મોટું ભરણ અમાણ-હિંસક આણી : વાધ, વરૂ, ચિત્તા,
અજગર વગેરે

૫ આપણો સુતરતંત્ર કાપડનો ઉદ્યોગ

અમેરિકાથી બીજો નંબર હિંદમાં રૂનો પાક થાય છે.

ગુજરાત, કાઠિયાવાડ, ખાનદેશ તથા દક્ષિણનો જાવા પ્રદેશ—કપાસનો
પુકળ પાક

પૂરાણકાળમાં હિંદુસ્તાનમાં સુતરતંત્રું વજાટકામ શૃદ્ધિદ્યોગ તરીકે
હતું—આજે એ કારખાનામાં થાય છે.

મીલોનાં કેન્દ્રો :

પશ્ચિમ હિંદ : અમદાવાદ, મુન્સાઈ, મોસાપૂર, સૂરત, ભરૂચ,
દક્ષિણ હિંદ : મદ્રાસ, મદુરા.

ઉત્તર હિંદ : કાનપુર.

પૂર્વ હિંદ : કલકત્તા.

કાંતવાને અનુકૂળ આબોહવા

દરિયા કાંઠો—જેજવાળી દવા કાંતવામાં અનુકૂળ

ઉદ્યોગની આજની સ્થિતિ

જોઈતું કાપડ બનતું નથી—ગ્રીલ્ડ કાપડ બહારથી આયાન
કરીએ છીએ—કાપડની બનાવટમાં સુધારાની જરૂર—સ્વદેશી
મજૂર વાપરે—વાના ફેલાવા આમદને લીધે ઉદ્યોગને ઉત્તેજન.

૬ આપણા મદારીઓ

ગામડામાં, શહેરોમાં તથા કચ્છાઓમાં મદારી બેથ કરતા મજૂમ
પડે છે—એક રખડી જન છે—મદારી દિલ્લ મુસજ્જમાન અને તે
હાય છે.

પહેરવેશ અને જોડનાં સાધનો

પાનિયું, મેલેવેલો કોટ અને ફોટા, ખાધે એળી અથવા બને છે

ટોપલા લટકાવેલી કાવડ—એકાદ નાનો છેકરો—વાંદરું, રીંછ,
સાપ—સાધન: લાકડી, દુગ્ધગિયું.

ખેલની શરૂઆત

દુગ્ધગિયાનું વગાડવું—ભુમખરાડાથી લોકોનું આકર્ષણ—હાથમેના
આગા—ભુદા ભુદા ખેલો અને સુકિતઓ—ખેલની અધવચ પેસાનું
ઉધરાવવું—નજરઅંધી

મદારીનો સ્વભાવ

આનંદી, ખેદરકાર અને સંતોષી—આગકાનો માનીતો

૭ જિપ્સી—એક લટકતી જાત

લટકતી જાત—તેનું મૂળ રહેઠાણ

કેટલાકને મતે ઈજિપ્તમાંથી પશ્ચિમના દેશોમાં ગયેલા લોકો જિપ્સી
કહેવાય છે—આપણે ત્યાં એવી લટકતી જાતો ઈરાનીઓ અને
વણગરાની છે.

જિપ્સી પડાવ

તંબુઓ અને વાસણકુસણ ગધેડાં ઉપર કે ગાડામાં લઈ ગામેગામ ફરે
છે—ગામને નાકે વિર્જન સ્થાનમાં પડાવ—નિર્જન જગાને શુદ્ધતી
કરે છે.

ધંધો

કાતર, ચપ્પુ વગેરે નાની વસ્તુઓના વેપારના બહાના હેઠળ મોટે ભાગે
હુંડકાટ કરે છે—જુગાર રમે છે

પહેરવેશ અને દેખાવ

સ્ત્રીઓને રંગીન વસ્ત્રોનો શોખ, તેઓ શરીરે મજબુત અને સુડોળ હોય
છે—સ્ત્રીપુરુષ માથે રંગીન કંટકા બાંધે છે—બન્ને મુરવાળ પહેરે
છે—સ્ત્રીઓ સ્ત્રીજવાળો લટકતો ઝબ્બો પહેરે છે—પુરુષો પહેરણ
અને તેના પર લટકામવાળું રંગબેરંગી બાકીટ પહેરે છે.

એ લોકોની ખાસિયત .

જુસ્સાવાળો સ્વભાવ—વેચતી લગાઈના શોખીન—બેદરકાર—આનંદી
—કાલની ફિકર વિનાના—સ્વતંત્રતા અને રોમાંચક જીવનના
શોખીન—સ્થાયી જીવનને ધિક્કારનારા—મુશ્કેલીમાં આનંદ
માનનારા.

યુરોપમાં ભવિષ્ય ભાખનાર તરીકે ગણાય છે

૮ વિદ્યુતનો આપણા જીવનમાં ફાળો

વિદ્યુત શી રીતે ઉત્પન્ન કરાય છે ?

વીજળી એ શક્તિ છે—રાસાયણિક પદાર્થોના સંયોગથી કે ધર્મીયથી
તથા યાંત્રિક સાધનો વડે વીજળી ઉત્પન્ન કરી શકાય છે—એ
ધર્મીને પાણીના ધોધ વગેરેના જોસથી ચલાવી શકાય છે.

ઉપયોગ

રેલ્વે, ટૂંમ, દીવા, પંખા, મીસો, કારખાનાં, કુચના પંખે વગેરેમાં
એનો ઉપયોગ—તાર, ટેલિફોન અને રેડિયો—ઝેક્ટરી સ્વરવારમાં
પણ એનો ઉપયોગ કરાય છે—આ રીતે જોનાં જીવનમાં એનું
મોટું સ્થાન છે—પશ્ચિમમાં ગામે ગામ વીજળી પ્રસરી છે—હિંદમાં,
શહેર અને કસબાઓમાં વીજળી એ સામાન્ય વસ્તુ થઈ પડી છે
અને એનો પ્રચાર વધ્યો જાય છે.

ઉદ્યોગ અને વીજળી

ઉદ્યોગના વિકાસમાં વીજળી મોટું સ્થાન ભોગવે છે.

૯ પદ્યવાણીની આત્મકથા

જન્મ કોનેક્ટરનો દુ પદ્યવાળો હું—કરજ જગતની વખતનો ખુદરેયઃ
લાંબો, પીંગા મોટ; ઉપર બીજાવાળો પોટ; માથે લામ પાપડી;
સ્વચ્છ, ધિયું ધોતિયું—

મારી ફરજ : સવારે આઈથી શરૂ—ટપાલ લાવવી—બટલરને ચાહ નાસ્તો લાવવાનું કહેવું—વિઝિટરોનાં કામો લઈ જવાં ને તેમને અંદર દાખલ કરવા—એક્સિસ ઇમિયાન હાથ નીચેના પટાવાળા સાથે ટપાલ અને કાગળની કામલો મોકલવી—

બપોરે એક્સિસની વ્યવસ્થા અને સાહેબના હુકમોનું પાલન-મારો અધિકારી : નિયમિત, સખત કામ કરનાર—સખત કામ લેનાર, છતાં હૃદયમાં મમતાવાળો—મારે અધિકારીની સાથે ડિસ્ક્રીક્ટમાં અને વૅકેશનમાં હવા ખાવાને સ્વચ્છ જવાનું ચાલુ છે—

આનંદી અને સંતોષી જીવન

૧૦ મહોરમનો તહેવાર

ઈસ્લામી તહેવાર

બે શહીદ થયેલા તેના માનમાં—એઓ પયગંબરના કુટુંબના હતા—
ઈસ્લામી પંચાંગ પ્રમાણે મહોરમનો દિવસ

કેવી રીતે ઉજવાય છે?

રોજના આકારના કાગળ અને વાંસનાં મોટાં તાજિયાં બનાવે છે—
સાંજે સરખસના આકારમાં તેને કાઢી નદી કે તળાવમાં ફેંકવા લાઈ જાય છે—

તાજિયાની આગળ લોકો ગોળાકારે નાચે છે—ગીત ગાય છે—નગારાં વગાડે છે—કાગળ અને કામડીની બનાવેલી થોડા અને ઊંટની આકૃતિ શરીર આસપાસ બાંધી લોકો સરખસમાં ફરે છે—શરીર ચટાપટા ખાડી વાધ બને છે—

તાજિયા વિશે માન્યતા

અહાળુ ઈસ્લામીઓ અને ઈતર ધર્મના હવકા લોકો તાજિયાની માનતા માને છે, અને તેની બાધા ઉતારે છે. સુસ્ત મુસ્લીમો તાજિયાને ધર્મ વિરુદ્ધ ગણે છે.

૧૧ ઐતિહાસિક સ્થળની મુલાકાત

અજંટાની શુક્રાઓ :

દેવગાદ સ્ટેટમાં, ખાનદેરાની સીમા પર, જલગામથી ત્રીસ માઈલ દૂર પુરાણકાળની સંસ્કૃતિ, કલા અને ગૌરવનું એ સ્થાન અજંટાના ડુંગરામાં આવેલું છે.

શુક્રાઓનું વર્ણન :

જુદે જુદે કાળે કાતરાયેલી શુક્રાઓ—શુદ્ધધર્મના વિહારે અને સૂષો—શુદ્ધ ભગવાનની પ્રત્યેકકાય પ્રતિમાઓ—શુદ્ધનું મહાનિર્વાણ દર્શાવનારી ભગ્ય પ્રતિમા—અજંટાનાં ચિત્રો—એ હજાર વર્ષ ઉપરના જુના છતાં તાજાજ લાગતા રંગો.

એની અસર :

ચિત્રકારો, કવિઓ, લેખકો અને નિબંધકારો પર અસર—ચિત્ર, કાવ્ય, લેખ, નિબંધમાં એનું આલેખન.

એના દર્શનથી અમે અનુભવેલી ઊર્મિ :

ભક્તિભાવ, આપણી સંસ્કૃતિ પર વિચાર

૧૨ મજુરવર્ગનું રહેણાણ

ગામેડામાં તેમની સ્થિતિ

ઝૂંપડામાં વાસ—ખેતરમાં મજુરી—મજૂરામાનો ત્રાસ અને તેની શુક્રામી—ખુશ્લામાં રહેણાણ પરંતુ કંગાળ જીવન.

શહેરમાં તેમની સ્થિતિ

આર્થિક વિકાસ થતાં શહેર તરફ પ્રયાણ—શહેરમાં જીવવાનો અભાવ—રહેણાણની મુશ્કેલીઓ—આલીનું જીવન—મુખાર્જ જેવા સ્થળમાં ગંદા, અંધારા ઓરડામાં આખા કુટુંબનો વાસ—પૂરતી હવા, અગ્નિચક્ર અને સ્વચ્છતાનો અભાવ—કૌટુંબિક મર્યાદાના પાલનની અસકયતા.

તેમનાં છોકરાંઓ

દમવાની જગ્યાનો અભાવ—શિક્ષણનો અભાવ—મોઝ્ય દરકાર અને પાલનની અસકયતા.

ઓછે બાટે મળે એવી પૂરતી સમવડવાળી ચાલો બાંધવાની સમાજ-
સેવકાની અને સરકારની કરજ.

મનોચાત્ર હર : ડ

નીચેના વિષયોપર નિબંધ લખો.

- (૧) મારો ધરતીદંપનો અનુભવ
- (૨) મારી મુસાફરીનું વર્ણન
- (૩) પગપાળી મુસાફરી
- (૪) આપણું મામ જીવન
- (૫) આમોહાર માટે શું શું કરવું ?
- (૬) સંયુક્ત કુટુંબમાં વ્યક્તિનું જીવન
- (૭) ગામડાંમાં હરિજનોની મુશ્કેલીઓ
- (૮) એક દારૂડિયાની આત્મકથા
- (૯) સમાજની અનિષ્ટ શક્તિઓ
- (૧૦) આદર્શ નાગરિક હોવાના ગુણો
- (૧૧) મીઠા હઠનાળ
- (૧૨) વિદ્યુતનો આપણા જીવનમાં ફાળો
- (૧૩) દિલમાં રહેલો
- (૧૪) જાહેર ખર્ચાની સારી અને માફી અસર
- (૧૫) પોશ્ટાલોફિસની જીવનમાં આવશ્યકતા
- (૧૬) વર્તમાન પત્રોદ્ધાર સજ્જીય અને સામાજિક જીવનનું ધકતર
- (૧૭) મને ક્યો ધધો મળે ?
- (૧૮) એક પ્રવાસીની નોંધપોથી
- (૧૯) પ્રવાસનું માલુસના ધકતરમાં સ્થાન
- (૨૦) નદી અને લોક જીવન
- (૨૧) સફર યરાજ
- (૨૨) હાળાનો તહેવાર ક્યો વર્ગ અને તે કેવી રીતે ઊજાવે છે ?
- (૨૩) સિસ્તપાલનના પ્રકાર અને તેની જરૂર
- (૨૪) નોંધપોથી-શાયદ અને ગેરશાયદ

- (૨૫) મેં જોયેલા સંગ્રહસ્થાનનું વર્ણન
- (૨૬) પ્રદર્શન
- (૨૭) મારા અજાણ્યની ખામીઓ અને ખૂબીઓ
- (૨૮) સ્થરી અને નક્કરી માતા
- (૨૯) વીરપૂત્ર શાને માટે હોવી જોઈ એ ? તેની મર્યાદા
- (૩૦) હિંદી એ રાષ્ટ્રભાષા શા માટે ?
- (૩૧) હું મુખ્ય પ્રધાન હોઉં તો ?
- (૩૨) નદી પર નૌકાવિહાર
- (૩૩) ટપાલમાં જોવાયેલા પત્રની આત્મકથા
- (૩૪) દેશી રાજ્યોમાં દરોડાનો ઉત્સવ
- (૩૫) આપણાં ફૂલો અને તેનો ઉપયોગ
- (૩૬) દિલ્હી સૌથી સુંદર પક્ષી
- (૩૭) રાની પરજના આગકની આત્મકથા
- (૩૮) આપણો સુનરાહિ કાપડનો ઉપયોગ
- (૩૯) તમે જોયેલા મંદિરનું વર્ણન
- (૪૦) મહાત્મા ગાંધી
- (૪૧) જમદારસચંદ્ર યોજ
- (૪૨) રવીન્દ્રનાથ ટાગોર
- (૪૩) આપણા મહારીઓ
- (૪૪) મારા ગામ નજીકનો દરિયાકાંઠો
- (૪૫) પોલિસનું કાર્ય
- (૪૬) ઍંગ્લિન ગ્રામ્યરની આત્મકથા
- (૪૭) તમે જોયેલું ઍનિહાસિક સ્થળ
- (૪૮) મારી ઍરોપ્લેઝનની મુસાફરી
- (૪૯) મુંબઈની મલ્લરચાણો
- (૫૦) મણિલામાં મારા મારી
- (૫૧) નાવિકનું જીવન
- (૫૨) હોટલમાં કામ કરતા નાના છોકરાનું જીવન

- (૫૩) રેશમ ગનાવવાની રીત
- (૫૪) દુનિયાની કેટલીક અમ્મયળીઓ
- (૫૫) ગિ/પ્સીનું રોમાંચક જીવન
- (૫૬) એક દિવાસ્વપ્ન
- (૫૭) જાપાનાની જીવન પર અસર
- (૫૮) આપણી શુકન અપશુકનની માન્યતા
- (૫૯) બુદ્ધમાં ધ્યાન થયેલા સૈનિકની આત્મકથા
- (૬૦) તમે જ્ઞેયેલા એક બાધા માણસનું વર્ણન
- (૬૧) રેલ્વેના ત્રીજા વર્ગના ડબ્બામાં મુસાફરી
- (૬૨) તમને વધારે ગમતું ફળ
- (૬૩) પારકાનાં પુરતકો વાપરવા વિશે
- (૬૪) આપણા છુટ્ટાઓ
- (૬૫) સૌથી નાનાં ભાઈબેન થવાના ફાયદા અને ગેરફાયદા
- (૬૬) આજના યુવાનો
- (૬૭) પ્રાર્થનાનું જીવનમાં સ્થાન અને તેની અસર
- (૬૮) સંત પુરુષો
- (૬૯) જે હું કવિ હોઉં તો :

મનોયત્ન હર : બ

અર્થાં મંડળીના વિષયો :—

- ૧ ગરીબીનું પ્રગતિમાં સ્થાન
- ૨ અસચિત્રો વિરૂદ્ધ નાટક
- ૩ સમાજિક સેવા—વકીલ અને ડોક્ટર
- ૪ હિંદુ વિરૂદ્ધ કબુલ
- ૫ સહસિદ્ધાંત
- ૬ પરીક્ષાર્થી બુદ્ધિની સાચી કસોટી ચાલે છે ?
- ૭ શાળામાં લસકરી તાલીમની જરૂરિયાત
- ૮ ઘરે રહી ભણતું સારું કે બાહ્યમાં ?

- ૯ કોણ મોટું : સ્ત્રી કે પુરુષ ?
- ૧૦ દેશ પ્રેમ કે વિશ્વપ્રેમ ?
- ૧૧ પીરપૂજન લાભલયક છે કે ?
- ૧૨ કીર્તિ કે ધન ?
- ૧૩ યુદ્ધ અનિવાર્ય છે ?
- ૧૪ યુદ્ધ વિરુદ્ધ શાંતિ
- ૧૫ હિંદી વિરુદ્ધ પરદેશી રમનો
- ૧૬ રથાવી શુવન કે ભટકનું શુવન ?
- ૧૭ પ્રયત્ન વિરુદ્ધ આરબ્ધ
- ૧૮ હિંદી વિરુદ્ધ યુરોપિયન યોગાક
- ૧૯ કલમ કે તત્ત્વવાર બગવાન છે ?
- ૨૦ આપણે આપણા પૂર્વજો કરતાં સુખી છીએ ?
- ૨૧ શુવનમાં ધર્મની જરૂર છે ?

મકરણ ૨૫

સાર લેખન

૧૦૮. કોઈ દુકી વાર્તા વાંચી હોય કે કોઈ બાપણ સાંભળ્યું હોય, અને તેનો સાર આપણા મિત્રો આગળ કહી કે લખી બતાવવો હોય, તો તેમ કરવામાં આપણે ઘણીવાર ખૂબ મુશ્કેલી અનુભવીએ છીએ. જો આગળથી વાર્તા કે લખણના મુખ્ય મુદ્દાઓ ધ્યાનમાં નથી રાખ્યા હોતા, તો ઘણીવાર અગત્યના મુદ્દાઓને આપણે ચૂકી જઈ નહીં જાણતો પર ભાર મૂકીએ છીએ; અને આમ થવાથી, કહેવાની દફીકત, આપણે મુદ્દાસર, સચોટ અને દુકામાં દુકી રીતે રજુ કરી શકતા નથી. એવળુ અને વાચન દરમિયાન એકામ ચિત્તે મુખ્ય મુદ્દાઓ પર ધ્યાન આપીએ અને બિનજરૂરી વિગતોને છોડી દેવાની જેવ પાટીએ તો સાંભળેલી કે વાંચેલી બીનાનો માર મહેતાઈગી ખેંચી તેને સફળતાપૂર્વક રજુ કરી શકાય છે.

જે મુદાસરનું વાચન કરવાની ટેવ પાડવી હોય, જરૂરી અને બેનજરૂરી હકીકતો વચ્ચેનો તફાવત કરવાની શક્તિ ખીલવવી હોય, અને મુદાનો સાર ગ્રહણ કરવાની કળા હાથ કરવી હોય, તો સાર-લેખનની પદ્ધતિનો મહાવરો વિદ્યાર્થીઓને માટે ખૂબજ જરૂરી છે. સાર લેખનનો મહાવરો પાડવાથી લખાણમાં દૃઢાણ, સ્પષ્ટતા અને સચોટતા આવે છે.

સાર લેખનથી બે પ્રકારના ફાયદા થાય છે: પદ્ધતિસરનું અને સમજપૂર્વકનું વાચન કરવાની ટેવ પડે છે; બીજું, મુદાસરનું, દૃઢ અને સચોટ લખાણ લખવાની કળાપર કાબુ આવે છે.

વિદ્યાર્થીને અભ્યાસકાળમાં, ધંધાદારી વર્ગને ધંધા અંગેના કામકાજના કાગળો કે ઑફિસના તુમારોની દૃઢી નોંધ કે રિપરેખા તૈયાર કરવામાં, અને સામાન્ય લોકોને વ્યવહારમાં લાપણો કે લાંબાં લખાણોનો સાર ખેંચવાની જરૂર પડે છે.

આ ઉપરથી જણાશે કે સાર લેખનની કળા એ એક અતિ ઉપયોગી વસ્તુ છે.

૧૧૦. સાર લેખન કેમ કરવું તે વિશે સૂચનાઓ :

૧ સૌથી પ્રથમ આપેલા ફકરાનું બે ત્રણવાર સમજપૂર્વક વાચન કરવું વાચન કરતાં કરતાં, મુદાઓની તારવણી અને નોંધ કરતાં જવું.

૨ જે હકીકત અથવા ભાષા, મુખ્ય ભાવને, માત્ર અલંકારિક રીતે કહેવા માટે વપરાયેલી હોય તેને છોડી દેવી.

૩ મુખ્ય મુદાઓનું ટાંચણ કર્યા કેટ, તેને માટે યોગ્ય મથાળું શોધવું. મથાળું શોધવાથી આખા ફકરાનું લેખન કયી દિશામાં કરવાનું છે તે ધ્યાનપર રહે છે.

૪ શોધેલા મુદાઓનો ક્રમ જે અર્થની દૃષ્ટિએ નવા લખાણમાં ફેરવવો યોગ્ય લાગે, તો તેમ કરવું.

૫ ત્યાર પછી મુદાઓને ધ્યાનમાં રાખી, લેખકે પોતાની ભાષામાં, દૃઢ, અને સ્વતંત્ર લખાણ કરવું. આખું લખાણ અર્થની

દ્રિષ્ટિએ સંગઠિત હોયું જોઈએ, અને તેમાં મૂળ લખાણની હકીકતનો સાર આવી વ્યવ તથા કોઈ પણ મુખ્ય મુદ્દા સ્પષ્ટ જવા ન પામે તે જોઈ.

૧૧૧. નીચે સાર લેખનના નમૂનાઓ આપ્યા છે; તેનો અભ્યાસ કરો :

ગદ્યખંડ ૧

નવો ગ્રંથ લખવા કરતાં પણ ભાષાંતર કરવું એ અનુભવી વિદ્વાનો વધારે વિકટ ગણે છે. એ કામ એટલું બધું વિકટ છે કે ભાષાંતર શી રીતે કરવું તે બાબત એ પક્ષ પડી ગયા છે. કેટલાએક કહે છે કે શબ્દશબ્દ હોય તેમજ ઉતારવું, અને કેટલાએક કહે છે કે ગમે તેટલો ફેરફાર કરવો પણ મૂળ રસ કાયમજ રાખવો. રસ કે જે કાવ્યનો જીવ છે તે તો બેશક કાયમ રહેવો જ જોઈએ, કેમ કે નહિતો તે કંઈ કેવાનું બોધું છે; પણ તેમજ તેમાં જે વિચારો ઉપરથી રસ ઉત્પન્ન થયો હોય તે વિચારોને પડતા મૂકી આપણે નવાજ વિચાર દાખલ કરીને કનાંપિ તેવોજ રસ જમાવી શકીએ, તોપણ તે કોઈ રીતે ભાષાંતર કહેવાનું નજ જોઈએ. ભાષા ભાષાની વાક્યરચનામાં ફેર છે માટે તે બાબત ગમે તેટલો ફેરફાર કરવો, પણ ભાવાર્થ તો એક રહેવો જોઈએ એમ અમારો પક્ષ વિચાર છે. સંસ્કૃત સરખી શૃત્તીય ભાષામાંથી તો તરજુમો કરતી વખતે આ પ્રમાણે કરવાની વધારે જરૂર છે. કેમકે તેમાં દરેક શબ્દ સાર્થક, અને અનેક વાનની બેજાની કરનાર હોય છે. એમાંનો એકાદ શબ્દ અથવા ભાવાર્થ છોડી દીધો, તો તે એક સર્વોચ્ચ સુંદર મૂર્તિનું અવયવ ખંડન કરવા સરખું થઈ પડે છે ઉમેરીને વધારે રસિક કરવાની આશા રાખવા કરતાં તો મોરને ચીતરવા, અને ગુલાબને કંટારીના પદ દેવા જવું એ વધારે સારું છે. ધારેલો અર્થ નખશિખ બરાબર પ્રગટ કરવામાં તો સંસ્કૃત કવિઓ—એટલે જેને કાવ્ય કહે છે તેના કર્તાઓ—અમને સર્વોપરિ લાગે છે અર્થાત્ સંસ્કૃત કાવ્યના ભાષાંતરમાં વધઘટ કરવા જવું એ રસની હાનિ કરવા બરાબરજ છે. વાક્યરચનામાં ગમે તેટલો ફેરફાર કરો, એક શબ્દનો અર્થ સમજાવવાને ગમે તો એક વાક્ય વાપરો, તેમાં જે વાનની

વ્યંજના દીધી હોય તેનું કદાપી સ્પષ્ટીકરણ કરો, ઇત્યાદિ; પણ તેના અર્થમાં પોતાનું પદ ન બેસે માટે કેરફાર કરવો એ જોડુંજ.

મુખ્ય મુદ્દાઓ :

ભાષાંતર કરવાની બાબતમાં બે પક્ષ: એક, શબ્દશઃ ભાષાંતર—ખીજું, મૂળનો ભાવ કાયમ રાખી છૂટથી કરેલું ભાષાંતર—ગમે તેમ પણ ભાવાર્થ કાયમ રહેવો જોઈએ—ભાષાંતરમાં કોઈપણ નવો વિચાર દાખલ થવો ન જોઈએ—મૂળનો નખશિખ અર્થ ભાષાંતરમાં ઊતરવો જોઈએ.

સાર—૧

એક ભાષાનું લખાણ ખીજ ભાષામાં બે રીતે ઊતારી શકાય. મૂળ લખાણની વાક્યરચના કાયમ રાખી તેનું શબ્દશઃ ભાષાંતર કરી શકાય, પણ એ ભાષાંતર કિલકટ થવાનો સભવ છે. ખીજ રીતે મૂળનો ભાવ કાયમ રાખી સ્વભાષાને અનુસરતી વાક્યરચના બદલી શકાય પરંતુ વાક્યરચના બદલવાની છૂટ લેવી એનો અર્થ એવો નથી કે મૂળમાં ન હોય એવા નવા વિચારો ભાષાંતરમાં મૂકી શકાય. ભાષાંતરમાં મૂળ લખાણનો અર્થ નખશિખ પ્રગટ થાય તોજ તે સાચું ભાષાંતર કહી શકાય.

ગદ્યખંડ—૨

આર્યોએ આ સમયમાં સામાજિક સિદ્ધિતિ પણ ખીલવ્યા હોય એમ લાગે છે. એમાંના મુખ્ય તો એ હતો કે બાલાબ્યંતર તમામ વ્યવહારમાં લોહી સંબંધે સાથે વળગી રહેલાં બાળક—સ્ત્રી—પુરુષોના દરેક ટોળામાં નાયક અને ટેદ અને એકલો કર્તાહર્તા તે ટોળાનો વડીલ પુરુષ, તે કુલનો કુલપિતા.

સંસ્કારની ઘટના પિતૃમક્ષ છે એ આર્યસંસ્કૃતિએ ઘણીજ સ્વાભાવિક માન્યતા બનાવી દીધી છે. પણ સૈમીટીક અને ટ્રનિક જનસમૂહોનો સંસ્કાર માતૃમક્ષ હતો. આજે એવા સંસ્કાર આફ્રિકાની અને હિંદમાં મદ્રાસ ઇન્ડિયાની

કેટલીક જનતામાં હજી જોવામાં આવે છે. જનતાનો સંગંધ તેજ સમપણો આધાર ગણાય છે. માતા કુટુંબની કર્તા હોય છે; અને મામે પાસેનાં પાસેનો પુરુષ સંગંધી મનાય છે. જનવરની દૃષ્ટિએ તો આજ ધોરણ સ્વાભાવિક છે; અને પાસવ સ્થિતિમાંથી નીકળવાનો પ્રયાસ કરતા જનસમૂહને પિતૃમત રચનાનો કૃત્રિમ ખ્યાલ અશક્યજ લાગે.

પણ આર્યોવર્નમાં હિમકાલની પૂર્વે આ ખ્યાલ આખા આર્યસમૂહના મનમાં મજબુત ચોંટ્યો હતો. તેઓએ પિતા, માતા, પુત્ર, અને દુહિતાનાં સમપણ સ્વીકાર્યાં હતાં; અને ત્યાર પછી જ્યાં જ્યાં આર્યો ગયા ત્યાં ત્યાં એને આધારેજ સમાજની રચના તેમણે રચી.

પિતાને કેન્દ્રસ્થાન આપવાથી એક પિતાના સંતાનોમાં ઐક્યનું બાન પ્રગટ્યું. અને જાતિ જીવન (Tribal life) ની રાજઆત થઈ. જાતિ એટલે એક પિતાના મનાતા પુત્રોના સમૂહમાં બાકિત્વ અને અસ્મિતા આભ્યાં; અને આવા દરેક પુત્રને જાતિની સમૃદ્ધિ બોગવવાના અધિકારનાં સ્પષ્ટ બીજ નંખાયાં. પિતાનું સત્ત્વ અમર રાખવાના હેતુથી માતાને પિતા સાથે સાંધી રાખવાની જરૂર જણાઈ, અને લંબની સંસ્થા પેદા થઈ. લંબની સંસ્થા તે સંસ્કારમય સંસારનો પાયો લેખાવા લાગી અને દાંપત્યવન ઉપજવી રાકાય એવી સામગ્રીઓ બેગી મળી.

મુદ્દાઓ :

દરેક આર્ય ટોળીનો વડીલ પુરુષ તે કુલપિતા—આર્ય સંસાર પિતૃ-મૂલ—એમિટિક અને ટ્રિવિડ સંસાર માતૃમૂલ—આર્યોએ હિમકાલ પહેલાં પિતૃમૂલ વ્યવસ્થા સ્થાપી હતી—જાતિજીવનમાંથી સમૂહની અસ્મિતા પ્રકટી—સંતાનોમાં ઐક્યનું બાન થયું—છેવટે પિતાનું સત્ત્વ કાયમ રાખવા માતાને પિતા સાથે સાંકળવામાં આવી—આમ લંબની સંસ્થા ઉભી થઈ અને એ સંસ્કારમય જીવનનો પાયો ગણાય.

સાર-૨

સંસારની ઘટના પિતૃમૂલ છે એ સ્ત્રી આર્યોએ સામાન્ય માન્યતામાં ફેરવી દીધું હતું. મુંબઈ ઇલાકાની ટ્રવિડ જાતિઓમાં અને આફ્રિકાની કેટલીક જાતોમાં જેવામાં આવે છે તે ઉપરથી જણાય છે કે સેમીટીક અને ટ્રવિડ સંસાર માતૃમૂલ હતો. માતા કુટુંબની વડીલ અને વંશ સ્થાપક ગણાતી. આવી માતૃમૂલ કુટુંબ વ્યવસ્થા જનવરની દૃષ્ટિએ કુદરતી લાગે, અને એથી વિલક્ષણ, પિતૃમૂલ રચના કૃત્રિમ જણાય.

ગમે તેમ પણ પિતૃમૂલ કુટુંબની લાવનાને આર્યોએ હિમકાલ પૂર્વે જીવનમાં ઉતારી હતી પિતાને મધ્યમાં રાખીને એના સત્તાનો એક પ્રકારનું ઐક્ય અનુભવતાં, અને તેમ કરતાં એક ટોળાંની અને જાતિ જીવનની લાવના રૂઢ થઈ. ત્યાર પછી પિતાનું સત્ત્વ અમર રાખવાના હેતુથી માતાને પિતા સાથે સાંકળી દેવામાં આવી, અને તેમ થતાં લમની સંસ્થા ઉદ્ભવી. આમ લમની સંસ્થા એ સસ્કારમય જીવનનો પાયો ગણાઈ.

ગદ્યખંડ-૩

ઐરાહીમાં દગલાખંડ રાચરચીલું ખડકી દેવાથી સગવડે સમવાતી નથી અને દગાએ ખીસતી નથી. રસોઈમાં તમામ જાતના મસાલા મૂઠી મૂઠી નાંખવાથી સ્વાદ સતોપાતો નથી અને તબિયતે જળવાતી નથી. ગ્રામના બધાજ લોકોને એકસામટા મળવા બોલાવવાથી પરિચયે દગવાતો નથી અને મોઢની કદરે કરાતી નથી. એવી રીતે એવીસ કલાક સંગીત, દરેક લખાણમાં કાવ્ય, ડગલે ને પગલે દીવાઓ, જ્યાં ત્યાં વખાણ—એવું કરવાથી દગા સમવાતી નથી. મુબઈ જેવાં શહેરોમાં દિવસરાત ઘેરઘેર આમોઝીનના કોલા-હલથી મુબાઈમાં જાન-સંસ્કારિતા વધી છે એવો તો અનુભવ થયો નથી. સાદાર્થ, સ્વનૃપતા, મોકળાશ, શાંતિ અને ઠરેલપણ વગર કળા ખીલેજ નહિ જે આખો જન્મારો ગરબુ ગરબુંજ ખાય છે, ગરમ ગરમ ખાય છે, અથવા આઈસક્રીમ ઉપરજી જીવે છે તેની સ્વાદશક્તિ બહાર મારી જાય છે. એની સ્વાદશક્તિ અને પારખશક્તિ ગૂંદી થઈ જાય છે. જેને રોજ ખુશમત દર્વી પડે છે અથવા રોજ ખુશમત સહન કરવી પડે છે તે માણસમાં

કોઈની કદર કરવાની શક્તિજ રહેતી નથી. એટલા ખાતર કળાકારોએ અને કળારસિકોએ સાદાર્થ અને સંયમનું જીવન પેટે જાતન કરવું જોઈએ. સાદાર્થ, સંયમ અને વીરતા એ ત્રણ વગર જીવન છીછરું અને અકુલીન થઈ જાય છે. જેમ મરજીયાએને કિંજણમાં પાકતાં મોતીઓ મળે છે તેમ જેમણે વીરતા કેળવી છે તેમનેજ જીવનકળાનું તો શું દરેક કળાનું રહસ્ય મળવાનું છે. કેવળ પૃથ્વિભાગ ઉપર તરનારા જરાક મોજ માણી રહે. મદ્રાસાગરની નિમિગમ માછલીઓ જુદી અને આંધ્રા પાણીમાં ફૂદફૂદ કરનાર શરૂનીઓ જુદી.

મુખ્ય મુદ્દાઓ :

કોઈ પણ બાબતમાં અતિશયતા હોવી એ કળાની પોષક નથી તેમજ તે ઉપયોગી પણ થતી નથી—દા. ત., રાયરચીકું, મસાલા, ચાવીસે કલાક સંગીત, ડગલે પગલે દીવાઓ, ગ્રામોફોનનો કોલાહલ—સાદાર્થ, ઠરેલપણું વગેરેથી કળા ખીલે છે—સાદાર્થ, સંયમ અને વીરતા વિતાવું જીવન છીછરું અને અકુલીન બને છે—મરજીવિયાની માફક વીરને દરેક કળાનું રહસ્ય પ્રાપ્ત થાય છે—ઉપરચોટિયા અને ઊંડા ઉતરવાની વૃત્તિ વચ્ચેનો ભેદ—તિમિગત માછલી અને શરૂનીનો દાખલો.

સાર—૩

કોઈ પણ બાબતમાં અનિશ્ચયતા હોવી એ કળાની પોષક નથી તેમજ તે ઉપયોગી પણ બનતી નથી. અનિશ્ચય મસાલાથી સ્વાદેન્દ્રિય તૃપ્ત થતી નથી. ખૂબ રાયરચીકાંથી સગવડ નથી મળતી એટલું જ નહિ, પણ તેથી કળાએ મળતી નથી. ગ્રામોફોનની અનિશ્ચયતા સંગીતની વૃત્તિની કે ગાન સંસ્કારિનાની પોષક નથી. અનિશ્ચયતાથી છત્રિઓની શક્તિ ખૂટી થઈ જાય છે, અને કળા માત્ર સાદાર્થ, સંયમ અને ઠરેલપણથીજ ખીલે છે. એટલે કળાકારો અને કળારસિકોએ સાદાર્થ, વીરતા અને સંયમનું મેવન કરવું જોઈએ. એ વિના જીવન છીછરું અને અકુલીન બને છે. શરૂ માછલી જેમ જાછન પાણીમાં વિહાર કરે છે તેમ ઉપરચોટિયા વૃત્તિવાળા માણસને કોઈપણ કળાનું રહસ્ય સમજાવું નથી. એથી કિલકું નિમિગત માછલી કે મરજીવિયાની જેમ કોઈ ઉતરનાર વીર પુરોને જીવનનું રહસ્ય અને તેનો શ્રાવન આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે.

મનોચલ ૬૩ :

નીચે આપેલા ગદ્યખંડોનો દૂઠ સાર લખો :

(૧)

ગુજરાતી કવિતા તો બધી દેશીમાંજ લખાઈ છે એમ કહેવામાં કાંઈ ઘણી અનિશયોક્તિ નથી. દયારામભાઈના વખત સુધી તો પ્રાચીન કાળથી ગુજરાતી કવિઓ દેશીમાંજ લખતા આવ્યા છે. માત્ર સામગ્રી કવિએજ મજા પ્રેરના થોડાએક હંદ સર્વત્ર વાપર્યા, અને દેશીનો ત્યાગ કર્યો. એને અનુસરી બે ત્રણ કવિઓ કોઈ કોઈ વખત પરદેશી પદ્યબંધન પોતાની કવિતામાં વાપરી ગયા છે. બાપીના બીજા તો ગરબી, ઘોળ, કે બીજી જાતની દેશીમાંજ પોતાની વાણી પ્રકાશ કરી ગયા છે. હાલના વખતમાં હદનો કાંઈ વધારે પ્રચાર થવા લાગ્યો છે ખરો. કવિ દલપતરામે પ્રથમ જ્ઞનો શ્રામ કરનાં ઘણો વધારે ઉપયોગ કર્યો, અને ઘણા માત્રાએજના તથા કેટલાએક અક્ષરહંદથી ગુજરાતી-ઓને જાણીતા કર્યા. પછી નર્મદાચંદ્રે તો અક્ષરજ્ઞનો મહિમા ઘણોજ ગાતવ્યો. એવામાં નર્મદાચંદ્ર, દલપતરામ, અને હીરચંદ્રનાં પિંગળ બહાર પડ્યાં, અને હંદનું જોર મજબૂત પાયા ઉપર આવ્યું. એ સ્થિતિમાં સ્વાભાવિક રીતે દેશી લખનારાઓ હલકા ગણાવા લાગ્યા, અને હંદમાં લખવું એ કવિનું પરમ ધુરુવાર્થ છે એમ માનવામાં આવ્યું. તે છતાં પણ દેશીઓનું પ્રાબલ્ય બહુ ઓછું થયું એમ સમજવામાં બહુ ભૂલ છે. એ કદાપિ કોઈને આશ્ચર્ય જેવું લાગશે, પણ નિઃસંશય બહુ છે કે હદનો એ પ્રમાણે ગુજરાતમાં અપૂર્વ પ્રચાર કરાવનારા કવિઓ નર્મદાચંદ્ર અને દલપતરામની કવિનાનો પણ ઘણો ભાગ હંદમાં નથી, પણ દેશીઓમાંજ છે. એ બેઉની અજમાયશ ઉપરથી એ તો સિદ્ધ જર્થ ચૂકવું છે કે સગીત કવિનામાં તો દેશીઓજ રહેવાની. અને મોટા કાવ્યમાં અક્ષરહંદ બધે કૃતેહમંદીથી ગુજરાતીમાં વાપરી શકાય એ વાત પણ અસંભવિત સરખી બધાને લાગે છે. અર્થાત્ દેશીઓ ગુજરાતીમાં ઘણી વપરાતી આવી છે, અને આગળ પણ વપરાવાનીજ વળી હાલ પ્રાચીન કવિનાનો અભ્યાસ નિજાજોગાં દાખલ થયો છે, અને તેથી કવિતાના બંધારણ જાણવાની ઘણી જરૂર છે. એ અધર્મો દારણેને લીધે એ દેશીઓનું પિંગળ રચાવું હાલ આવશ્યક છે.

(૨)

બાળકોની રીત તો જેમ અને તેમ જલદી નીકળી જવી જોઈએ, નહિ તો દેશનું આગળ જતાં શું થશે તે કહી શકાતું નથી. આપણામાં માડી રૂઢિઓ તો અપાર છે, પણ બાળકોની જે ખસતી યાય છે તે સૌથી વધારે અને દેશના લવિષ્યને માટે અત્યંત નાઉમેદી ઉત્પન્ન કરનારી છે. બધા લખનારા એક અવાજે પોકારીને કહે છે કે જેમ કોઈ જાડના મૂળમાં બિંધાઈ લાગી હોય, તો તે ગમે એવું ફૂલુંફૂલું હોય તોપણ થોડા વખતમાં ખલાઈને નાશ પામ્યા વિના રહેતું નથીજ; તેમ આ બાળકોની રાક્ષસી રૂઢિ આપણી આર્ય નીતિનો નાશ તને, મને, ને ધને સંપૂર્ણ કરવા બેઠી છે. એણે આ ઉમદા જાતને નિર્વીર્ય કરી નાખી રાજ્યપ્રકરણી બાળકોમાં તો નાબૂદ કરી નાખી છે જ, પણ જે હજુએ આપણે ચેતીને નહિ ચાલીએ તો આગળ જતાં દુનિયામાંથીએ નાબૂદ થઈ જઈશું. જેમ ઘણી મહેનતે, કે પેટપૂર ખોરાક નહિ મળવાથી, કે કુદ્દમ વાસથી, કે કાઠપણ કારણથી, થોડાની જાત ઊતરી જઈ દટવાંજ થઈ જાય છે, અને કાળાંતરે તે પૃથ્વીની સપાટી ઉપરથી નાબૂદ જાય છે, તેમ એકવાર બળ, શુદ્ધિ ને પરાક્રમથી પકાયેલી આ આર્યજાતિ બાળકોના કારણથી છેકળ ઊતરી ગઈ છે, અને ઊતરતી જાય છે. તનની સાથેજ મનનો સંબંધ હોવાથી કેટલાંક લક્ષણોમાં જેમકે સાહસ, આમલ, ઉત્સાહ, સ્વાર્પણ વગેરે અમલ્ય સદ્ગુણોમાં આપણા લોકો મન ચોખ્ખું હીજીતાને પામેલું જગ્યામ છેજ, અને સ્મરણ-તકાલિક કેટલીક સક્રિયતા સલામત છે તે પણ બાળકોના વધારે વખત આયુ રજાં તો ધીમે ધીમે હીજીતાને પહોંચ્યા વિના રહેવાની નથીજ, એ ડાર્વિનના ઉત્તરોત્તર જલ્દિદાનિના સિદ્ધાંત પ્રમાણે નિશ્ચય જાણવું, એમ શરીર વિદ્યાના નિપુણ પુરુષો પોતાનો અભિપ્રાય આપે છે. નિરાશમાં હિંદુ બાળક અંગ્રેજી છોકરાં કરતાં બહુધા હોશિયાર જ માલૂમ પડે છે, પણ આગળ જતાં તેની શુદ્ધિનું ખીલવું અટકી જઈ અંગ્રેજોની પાછળ પડી જાય છે તેનું કારણ પણ બાળકો જ છે.

(૩)

જે ઈંગ્લેન્ડની પાઠશાળાઓ ગ્રીક ને લૅટિન ભાષાના શબ્દોનો રૂઝ અંગ્રેજીમાં રેડવા મંડી જાય, તો તેમનું બોલવું લખવું ત્યાં કેવું ગણાય તેનો વિચાર કરવાનું અમે આપણા એ તરફ વિદ્વાનોનેજ સોંપીએ છીએ. અને જો એવું કામ અંગ્રેજી ભાષા બોલનાર મહા નિષ્ઠ અને તિરસ્કારને પાત્ર ગણે છે, તો હાલ જે કેટલાક ગુજરાતીને કેવળ સંસ્કૃતમયીજ કરવા ધારે છે તેને ગુજરાતીઓ કેમ હસી કાઢે નહિ ? રાંક ગુજરાતીઓ તો ચિચારા કાંઈ પણ નિરસ્કાર બતાવ્યા વિના "અમને એમાં સમજ પડતી નથી" એમ કહી એવાં પોતાં બાધુજી નાખે છે. પરંતુ તેમના આ સાદા ભાષા ભાવના આચરણમાં શૈલીશાસ્ત્રનો કેવો ભેડ મળે રહેલો છે ? જોને સમજાવવા કે રીઝવવા લખવું, તે તો તેમાંનો એક શબ્દ પણ ખરાબર સમજે નહિ, એ કેવું વિશ્લેષણ લેખકચાતુર્ય ? જો વાંચનારને પ્રથમ લખનારની ભાષા શીખવા જ માંડેલવો ધાર્યો છે, તો પછી બધુંજ સંસ્કૃતમાં કાં ન લખવું ? એમ કરવાથી તે ભાષા જાણનારા તો તે સમજી શકે. આવી સંસ્કૃતમયી ગુજરાતીમાં લખા-યેલાં કેટલાંક પુસ્તકો અમે શાસ્ત્રીઓને બતાવેલાં, તો તેઓ પણ તે સમજવાને અશક્તિમાન માન્ય પડેલા, અને તેનાં કારણ અમારી નજરમાં બે આવે છે. એક તો એ કે શબ્દ તો સંસ્કૃત, પણ વાક્યની રૂંચણી કેવળ અંગ્રેજી દબને અનુસરતી કરવામાં આવી હોય છે, અને બીજું જે સંસ્કૃત શબ્દો વાપરેલા હોય છે, તે, તે ભાષાના રૂઝ વપરાતા શબ્દો નહિ પણ અંગ્રેજી બોલવું ભાષા-તર કરવાને અર્થે બહુધા નવાજ કલપી કાઢેલા હોય છે. અક્ષરત્ત તે વિદ્વા-નના લખાણમાં સંસ્કૃત વ્યાકરણના નિયમે શુદ્ધ ખરા, પણ તે રૂઝ ન હોવાથી તેનો અર્થ શાસ્ત્રીઓને પણ પ્રતીત થતો નથી. તો પછી અમાન્ય ગુજરાતી જાણનાર ચિચારના શા આચરા ? આ સ્થળે આ વાત પણ નોંધી રાખવી અમને યોગ્ય જણાય છે કે માત્ર સંસ્કૃત જાણનારા કેટલાક લેખકો હાલ મુંબઈમાં લખે છે, તે અગર જો સંસ્કૃતમય શૈલીનું હોય છે તો પણ તે આટલું દિગ્ગત થતું નથી, અને ઉપજા વર્ગના સુચિદિન ગુજરાતીઓ તો તે સમજી પણ શકે છે. પણ આ તો ખરું કહીએ તો સંસ્કૃતમય ગુજરાતી નહિ પણ અંગ્રેજી-સંસ્કૃતી-ગુજરાતી ભાષા થઈ જાય છે.

(૪)

એ અંગ્રેજી-સંસ્કૃતની ઢબનું લખનાર તો પોતાનું લખ્યું પોતેજ સમજે તો બહુ એમ ધણીવાર બને છે. આ અમે કટાક્ષ ભાવથી બોલતા નથી. અમે અમારા પોતાના અનુભવ ઉપરથી જાણીએ છીએ કે અંગ્રેજી ભણેલાને પ્રથમ પ્રયાસે શુદ્ધ તથા સરળ ગુજરાતી લખવું એ મહા મુશ્કેલ કામ છે, અને અંગ્રેજી કેળવણી બીજી રીતે ગ્રંથકારને ગમે એટલી અમૂલ્ય છે, તો પણ એ કામમાં તો તે મોટા અંતરામરૂપ થઈ પડે છે, કેમકે અંગ્રેજી જ્ઞાન અમુક સ્થિતિએ પહોંચ્યા પછી વિચાર પ્રથમ અંગ્રેજીમાંજ સૂઝે છે, અને પછીથી સ્વભાષામાં તેનો તરજૂમો કરવા જેતુંજ ગ્રંથ રચનારનું કામ થઈ પડે છે. એ તો ખુદ્દુજ છે કે તરજૂમા કદી પણ જોઈએ તેવી સરળતાને પામે નહિ. આ રોગનો ઉપાય એજ છે કે ગુજરાતી ભાષાનો હોંશથી અભ્યાસ કરવો. એટલે ગુજરાતી ગ્રંથો અને તેમાં વિશેષ કરીને સુધારાનો કાળ શરૂ થયો તે પહેલાનાં શિષ્ટ પુસ્તકો ભાષારસ સમંધી પૂર્ણ પ્રેમશ્રદ્ધાથી વાંચવાં, એક વિદ્યાર્થી દાખલ તેમાંના વિવિધ શબ્દ, શબ્દાવળી, તથા વાક્યગૂંથણીનું અવલોકન કરવું, લોકમાં ચોતરફ બોલાતી બાષા સાંભળી વિવેકથી શુદ્ધ-શુદ્ધિ તથા શ્વારસિદ્ધિ માપ પોતાના મનમાં બસાવવું, અને જેવું કે લોકો પોતાના વિવિધ મનોવિકાર કેવી રીતે વ્યવહારમાં બહાર પાડી શકે છે અને પછી પોતે લોકો સમજે એ વાત ઉપર અખંડ લક્ષ રાખીને બોલવા લખવાનો નિર્નર મહાવરો પાડવો. જ્યારે પણ કિલ્લતાનો રોગ આપણે માથે આવે ત્યારે “લોક તો અબજુ મૂર્ખ છે” એમ ખેલી પોતાના મદમાં ધૂમવું નહિ, પણ વિચાર કરવો કે આપણે આટલું સરળ કરવા જતાં પણ લોકને કેમ સમજાવવું નહિ. જો આપણે સાંનિધી વિચાર કરીશું તો ધણી વેળા માત્રમ પડશે કે ફલાણે શબ્દ, ફલાણી રીતની વાક્યરચના, કે ફલાણા ધરના વિચાર આપણા મનથી ગમે એટલા સરજ છે, તો પણ લોકો ન સમજી શકે એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. આમ જાણી તેવી જાનના રોગથી દૂર રહેવાને દરે પછી પ્રયત્ન કરવો, અને એમ કરતાં કરતાં કેટલેક કાળે મુદ્દ સખગ સૈલી હાથ ભાગશે.

(૫)

પ્રેમાનંદની કવિવશકિત અસાધારણ હતી. એ જે વિષય ઉપર લખે છે તેનું આબેહૂબ ચિત્ર વાંચનારની નજર આગળ ઊભું કરવાનું એ કદી ચૂકતો નથી. રસની ખાખતમાં કાંઈપણ શુભસાતી કવિ એના પેગડામાં પગ ઘાલે એવો નથી. તાકયું તીર મારનારો તો પ્રેમાનંદજી, એ ધારે છે ત્યારે રડાવે છે, ધારે છે ત્યારે હસાવે છે, અને ધારે છે ત્યારે શાંત રસના ધરમાં આપણને લઈજઈ ને ખેંચાડે છે. એની વધારે મોટી ખૂબી એ છે કે એને એક રસમાંથી ખીબા રસમાં છટકી જતાં વાર લાગતી નથી, અને તે એવી સ્વાભાવિક રીતે કરે છે કે લેશ માત્ર પણ રસલંગ થતો નથી આવી રીતે એ કાવ્યસિદ્ધિ કરે છે, તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે એને જનસ્વભાવનું ગાઢું જિહ્વે જ્ઞાન છે. એનાં સઘળાં પાત્ર સંપૂર્ણ યથાયોગ્ય તો નથી, પણ હજી લગી તેના જેવી પાત્રતા જાળવી રાકે એવો કોઈ શુભસાતી કવિ થયો નથી. અંધસકલના પણ એની સર્વોપરિ છે. ક્યાં કટલો અને કેવો રસ મૂકવો એ પ્રેમાનંદ બરાબર સમજતો હતો. એણે અંધસકલનામાં કદાપિ નાના પ્રકારની પાત્રતા અને પોતાની તરફનાં ધણાં નવાં ચિત્રો દાખલ કર્યાં નથી, તો પણ જે એની સંકલનામાં આવ્યું તે યથાયોગ્ય લખી શક્યો છે. એની ભાષા શુદ્ધ અને મૃદુ, રાહી સીધી અને સંક્ષિપ્ત, તથા પદ્યબંધન સરળ, ઘટ્ટ, અને કોમળ છે. આ બધા ગુણોને લીધે એ કવિ ધણેજ જનપ્રિય છે. એનાં ધણાં ખરા કાવ્ય તો એક રીતે શુભસાતમાં પૂળાય છે એમ કહીએ તો પણ ચાલે. હજારોને સ્વદમાચરિત્ર રાગિવારે, અને દુડી, સવિવારે ગાઈ જવાનો નિયમ છે. ગામે-ગામે ચૈત્રમાસમાં એનું આખાકરણ તો ઊછળીજ રહે છે, જુવાન કે જુદનાં અંતઃકરણ વિદ્વજ કરી નાંખે છે, અને વ્યાસની એ કન્યથી રોગ ચાલે છે. શ્રાદ્ધના દહાડામાં જ્યાં ત્યાં નરસિંહ મહેતાના આપનું શ્રાદ્ધ વંચાય છે, અને લોકો અડધી રાત આનંદમાં અને નાગરો ઉપર ફિટકાર પાડવામાં કાંડે છે.

(૬)

જો ઇન્દ્રધનુષ્ય દેખાય તો તે ખીજને દેખાડવું નહિ એવી એક જૂની શિખામણ છે. આનું શું કારણ હશે ? સામે માણસ આવીને જુએ ત્યાં સુધીમાં જો એ અદૃશ્ય થઈ જાય તો મરકરી માનીને એ ચિડાય એ કારણ હશે ? કે પછી ખીજે આપણા જેવો રસિક ન હોય અને આપણું ખોશાવવું એને ન ગમે અને એની અરસિકતા આપણને નડે એ કારણ હશે ? કે પછી ઇન્દ્રધનુષ્યમાં ઇન્દ્રજનક જેવો કાંઈ જાદુ છે કે જેથી કામણદુભળની શંકા રહે એવી માન્યતાને લીધે હશે ? જૂના લોકો એકાદો નિયમ કરી આપે છે અને એનું કારણ કહેતા નથી. કારણ કહે નિયમનું ગાંભીર્ય ઓછું થઈ જાય છે. લોકો નિયમથી દરતા નથી અને પોતાનું માથું ચક્ષાવે છે. આ તેમનાથી સહન નથી થતું. અને જ્યારે કારણ કહે છે ત્યારે પગ કાઢી કાઢી વાર ખર્ચું કારણ છુપાવી કાઢ્ખનિક, લથાનક કારણ સામે આણે છે. ખીજ અને લાલચ એ બંનેની કગલે ને પગલે મદદ લેનાર સમાજદુરીજો વિષે શું કહેવું ? આપણા સમાજમાં જે અસલ બાધાર્થ વ્યાપી છે, શુદ્ધિની મંદતા વધી છે, એની જવાબદારી આવા લોકો ઉપરજ છે. મેઘ, ઇન્દ્રધનુષ્ય, વર-સાદની ઝડી અને વિષુદ્ધતાનું જૂન્ય આદર્શ જોયા પછી ઉર્ધ્વશીને માટે ગાંડા થનાર પુરરવાની યાદ કેમ ન આવે ?

(૭)

વાદળાં અને સમુદ્ર બન્ને વિશાળ છે. બન્નેનો સદૃશોચ છે. એક ખીજને માવચંતઃ તેઓ સનાતન યત્ન ચક્ષાવે છે. વાદળાંઓ વરસીને દુનિયાને ખાણી આપે છે અને મોઝનંઓ તપ તપીને વાદળાંને પુષ્ટ કરે છે. છતાં દરેકનો સ્વભાવધર્મ જુદો તે જુલેજ. જો કોઈ વાદળાંને કહે કે સમુદ્ર જોડે સહકાર કરવા તમે સમુદ્રની અંદર આવી રહી જાઓ તો તે શું જનવાજ્ઞેય છે ? તેથી શું દુનિયાને લાલ થશે ? વાદળાંનું વાદળાપણું મરી જશે અને સમુદ્રને કશેજ લાલ ન થાય. દરેક પોતાને ઠેકાણેજ યોગ્ય છે. પોતાનો સ્વભાવધર્મ સાચવી-નેજ ખીજને મદદ કરી શકે છે. વિવેક ખાતર એક ખીજનું અનુકરણ ભલે

કરે. સમુદ્ર કોક કોક વખતે શાંત પડીને લહે વાળ્યાનું પ્રતિબિંબ દેખાડે અથવા તો ક્રુધ્ધ થઇને લહે વાળ્યાનો રંગ ધારણ કરે અને વાળ્યાઓ પણ લહે કોઈકે કોઈકવાર સમુદ્રનાં મોજાં જેવો આકાર બતાવે પણ બને જુદાં તે જુદાં. અને જુદા છે માટેજ સહકાર કરી શકે છે. એક પાસે છે તે બીજા પાસે નથી એવી સ્થિતિ હોય અને તેથી બન્નેને એક બીજાની જરૂર હોય ત્યારેજ પરસ્પર પોષક સહકાર થઈ શકે છે. કુદરતમાં સર્વત્ર એજ નિયમ છે. માણસ સમજે તો અનુબંધસમાજ માટે પણ એજ નિયમ કરી શકે છે. પણ તેમ ક્યાં પછી મુઠ્ઠા શી રીતે થાય ?

૮

ઈશ્વરનિષ્ઠા એ ખાનદાનીની પેઠે આખા જીવનમાં એની મેજે વ્યાપેલી હોય છે અને એની મેજે એની સુવાસ કેલાય છે. જેમ ખાનદાનીનો આધાર ગરીબાઈકે શ્રીમંતાઈ પર હોતો નથી, તેમ ઈશ્વરનિષ્ઠાનો આધાર પડિતાઈ ઉપર કે મદત્તા ઉપર નથી હોતો, તર્કશુદ્ધિ ઉપર કે વહેમો ઉપર નથી હોતો. પ્રેમ જેમ જીવનવ્યાપી છે, જ્ઞાન જેમ જીવનવ્યાપી છે, સામર્થ્યનો આત્મવિશ્વાસ જેમ જીવનવ્યાપી છે, ખાનદાનીની સુંદરતા જેમ જીવનવ્યાપી છે તેમ ઈશ્વરનિષ્ઠા પણ જીવનવ્યાપી છે. ઈશ્વર એતર્યામી છે; એને જાણવો એ આપણો પરમ આદર્શ છે. એને જાણવો, એને આપણા જીવનમાં વ્યક્ત કરવો એજ આપણો પરમ આનંદ છે, એવી જેની વૃત્તિ બંધાઈ ગઈ છે તેના જીવનમાં એક જાતની શાંતિ, સ્વસ્થતા અને સ્વાભાવિકતા આવી જાય છે. એ જૂખ્યા જેવો નથી લાગતો, એ ઉકળેલા જેવો નથી લાગતો, એને અંદરનો આનંદ મળી ચૂક્યો છે; એના વ્યવહારમાં પ્રમાણિક-પણું છે, ઉત્કટતા છે, સહનશીલતા છે; એનામાં પ્રેમ જિભરાય છે, શાંતિ ફેલાય છે; ક્ષમા એની મેજે હોયજ છે, એ બતાવવી કે દેખાવવી નથી પડતી. ઈશ્વરનિષ્ઠા એ એક જાતની પ્રસન્નતા છે, એક જાતની શાંતિ છે. દુનિયાની બધી વસ્તુઓ અને બધા પ્રભોગોના મેલ કાઢી નાંખી એ બધામાં મેળ બેસાડવાની જે શક્તિ તે જ ઈશ્વરનિષ્ઠાની કળા છે, તે જ ઈશ્વરનિષ્ઠા કળા

છે. જીવન કળાનું એ પ્રતિબિम्બ હોઈ, નવાનવા સર્જનનું એ કલામય પ્રતીક હોઈ એ પરમ મંગલ અને ચિરંતન નીવડે છે. તાગુનો પ્રકાશ અને તારાઓનું આમંત્રણ ચિરંતન હોવા છતાં એ જેવાં નિત્યનૂતન અને આહ્લાદક હોય છે, તેવીજ એ જીવંત કલાધરની જીવની કલાકૃતિ પણ સંતસદૃશ હોય છે.

૯

જે કલાકૃતિએ અસંખ્ય જીવનોમાં ચૈતન્ય રેશું અને માનવી ભાવોને દિવ્ય બનાવ્યા તેની અસર કળાકારના જીવન પર કેમ ન થાય ? વાલ્મીકિ કળાકાર હતો. એના જીવનની વિભૂતિ એની કળાની વિભૂતિ કરતાં જરાએ કિતરતી ન હતી. વેદાંતસત્રાટ યાતવલ્ક્ય કળાકાર હતો. જ્યારે એની વેદાંતવાણી ખોલે છે ત્યારે જાણે મહાનદ બૂધવતો ચામતો હોય એમ લાગે છે. એની વાણી જેમ જેમ સાંભળીએ છીએ તેમ તેમ તેનું સંગીત અજાણતાંજ આપણા હૃદયમાં પેસી જાય છે તાનસેનનો ગુરુ હરિદાસ કળાકાર હતો. એનું પ્રભુત્વ માણસ ઉપર તો યું, જંગલનાં પશુપંખી-અને નદીનાં તીર પર પણ ચાલતું. થેરગાથા અને થેરીગાથા રચનાર ખૌદ કવિ અને કવયિત્રીનું કવન એક કે જીવન એક એ કાણ કહી શકે? જ્ઞાનેશ્વરની તોલે આવે એવા કવિઓ બહુજ થોડા મળે પણ સંજ્ઞાનેશ્વરે કવિ જ્ઞાનેશ્વરની કીર્તિ ટાંકી નાખી. દુસરીદાસ, સૂરદાસ, કબીર, ત્યાગરાજ કેટલાયે જીવનકળાનાં કળાધરનાં નામો આપણે અહીં ટાંકી શકીએ અને બધા કળાકારો નિશ્ચિત-માર્ગો હોવા જોઈએ એવા કંઈ આપણો આગ્રહ નથી મહાર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ દાકર અથવા એમના ચિરંજીવી વિશ્વકવિ રવીન્દ્રનાથ ટેગોનો પણ આપણે દાખલો લઈ શકીએ. આગ્રહ એ છે કે કવિના કવન કરતાં તેનું જીવન કિતર-તું ન હોય; કળાકાર જીવનકળામાં પામર જેવો ન દેખાવો જોઈએ. કળાકૃતિથી મુગ્ધ અને ઉપકાર બદ્ધ થયેલી દુનિયા કળાકારના દોષ ભલે ન જુએ; પણ એટલા ખાતર કળાકારોએ જાચરન, શેલી, ગે, અને ઓસકાર વામરિડની પરંપરા ચલાવવી જોઈએ એમ તો કોઈએ ન કહે. જિલકું પોતાની કળાને કૃતાર્થ કરવા ખાતર પોતાના જીવનમાં કાળે કાળે નવી ક્રાંતિ કરનાર

દ્રોણસ્થાપની પરંપરા ચલાવવી પડે તોયે એને દુઃખ કરવાનું કારણ ન માનીએ. એટલે જેનામાં કંઈ પણ કળાની શક્તિ છે, કળા તરફ જેનું કંઈ પણ રસાભાવિક વલણ છે તેણે ‘કેવળા કળાકાર’ યર્થ ને સંતોષ ન માનતાં પોતાનું જીવન એ કળાના અવતારને ધારણ કરી શકે એવું ઉદાર, ઉદાત્ત, અને ઉત્તમ કરવું જ જોઈએ.

૧૦

ગુર્જરદેશ-ગુર્જરા (ગુર્જરે રક્ષણ કરેલી પૃથ્વી) ગુજરાત એ શબ્દો, પચાસરનું રાજ્ય સ્થપાયા પછી વ્યવહાર પ્રસિદ્ધ થયા છે. ડૉક્ટર ભાગી દાશ કહે છે કે ઇસવીસનની સાતમી સદીની પહેલાંનાં પુસ્તકોમાં એ શબ્દો જોવામાં આવતા નથી. પણ હવે રાજસત્તાધારી ચૌરા તે ગુર્જર, કે ચૌરાએ જે ઠેકાણે આવી રાજ્ય સ્થાપ્યાં તે ઠેકાણે જે લોક પ્રથમ વસેલા હતા તે ગુર્જર-એ વિશે નક્કી થઈ શકતું નથી. સૌરાષ્ટ્રદેશના ઇતિહાસમાં લખ્યું છે કે ઇ. સ. ની સાતમી સદીની આખરે સૌરાષ્ટ્રમાં વાળા, ચૌરા, ને જેઠવા (રાકની ઓલાદના) અને આદેર, રખારી, મેર, બાબરિયા, બીલ, કાળી (સિંધ તથા ગુજરાતથી જૂના આવેલા તેની ઓલાદના) હતા. એજ ગ્રંથમાં ડૉક્ટર ભાગીનાં અનુમાન જણાવ્યાં છે કે “વલ્લભીપુરનો નામ કરનાર અને ગુજરાતનું રાજ્ય સ્થાપનાર ગુર્જર અથવા ચૌરા લોક હશે. એઓ રશિઅન રાજ્યના સીમાડાપર જયોર્જિઆ પ્રાન્ત જેને કાઈ કાઈ વાર ગુર્જરસ્થાન પણ કહે છે ત્યાંથી આવેલા; પ્રથમ પંજાબમાં, પછી મારવાડમાં ને પછી ગુજરાતમાં જિતયાં જણાય છે. આજ પણ ગુર્જરલોક પંજાબ, હરદાર, દિલ્લી ને ગુરુ ગાદી છે. એઓનો ધંધો ચોરના જેવો તેથી તેઓ ચૌરા-આવડા કહેવાયા.” એ અનુમાનો છે તેમ પાછાં આ પણ થઈ શકે છે. ગુજરાતમાં મૂળ વસ્તી બીલ કાળીની હતી એવી લોકમાં દંતકથા ચાલી આવે છે ને કેટલાક ગ્રંથકાર પણ કહે છે. સૌરાષ્ટ્રદેશનો ઇતિહાસ રચનાર પણ સૌરાષ્ટ્રના આદેર, બીલ, કાળી વગેરેને ગુજરાતથી આવેલા એમ કહે છે. હિંદુસ્તાની કાશમાં ગુર્જર રાખ્દનો અર્થ ‘ગદ; આહીર’ એવો લખ્યો છે. દારમાગામાં “પરાધીન યર્થ પેટ

ભરતો, લે તો ગુર્જરનાં ધાન રે; નરસંયા સાથે હારને કાળે આવડું શું અભિ-
માન રે ?” એમ લખ્યું છે. વળી દયારામે લખ્યું છે કે ‘બનમે ગુજરિયાં
હૂટી, અહીરિયાં હૂટી’ એ ઉપરથી નક્કી જેતું થાય છે કે આહીર અથવા
એમાંનો એક સમૂહ ગુર્જર નામથી કાં ન ઓળખાયો હોય ? એક ગરાસિયો
કહે છે કે બીલોમાં ગુહ, ગુજ એ નામો હોય છે તો ગુહરાજ, ગુજરાજ ને
પછી ગુજરા, ગુજર, ને ગુજરાત કેમ ન થયાં હોય ? એ પ્રમાણે અટકભો
છે. જ્યારે ગુજગર ગોડા બ્રાહ્મણ, ગુજગર વાણિયા ને ગુજગર મુનાર જે
ગુજરાતમાં છે તેઓની વહી, વંશાવલી અને દંતકથા જાંણીશું ત્યારે વળી
આપણે નવી અટકળ કરી શકીશું.

૧૧

જેમ જાગરુ જેવી અપવિત્ર વસ્તુને ખરાબ કરી શકાય છે એમ કેટલીક
વસ્તુને પવિત્ર કરવા અથવા પવિત્ર રાખવા માટે પણ ખરાબ કરવી પડે છે.
બ્રાહ્મણનું અમોઢિયું એટલું બધું પવિત્ર છે કે તેને ચોખ્ખું રાખી શકાયજ
નહિ જીનમાત્ર પવનથી શુદ્ધ થાય છે. જીનમાં રેશમનો પણ સમાવેશ કરવો
જોઈએ. હવે જે વસ્તુ માત્ર પવનથી શુદ્ધ થાય છે તેને જો પાણીથી ધોઈએ
તો પછી વસ્તુનું માહાત્મ્ય ક્યાં રહ્યું ! માટે મહારાજનેનાં અમોઢિયાં, સંધ્યા
કરવાનાં વાસણ, કોકરજીનાં સિંહાસનો, કોકરજીની ગાદી, કોકરજીને નવરાત્રીને
કારા કરવાનો અંગૂઠો, બધા પવિત્રતાના કારણે ગદગદ રહેવાં જોઈએ.
જનોઈ પણ તેજ કારણે ગંદી રહેવી જોઈએ. શું તેને ગળા બહાર કાઢીને
સાણથી ધોવાય એમ છે ? ગળા બહાર જનોઈ કાઢે પછી તમારાથી કરી
ક્રિયાજ ન થાય. કરી ક્રિયા ન થાય તો ધોઈ પણ કેમ શકાય ? માટે જનોઈ
પવિત્રતાને કારણે ગંદી રહે છે. પણ પવિત્રતા આખા જીવનને અસર કરે છે
એવું પણ એક જગાએ મેં જોયું છે. મ્યુનિસિપાલિટીમાંથી પાણી કદાચ
ચોખ્ખું મળતું હોય તે કબૂલ કરીએ. ચોખ્ખુ એટલે હાલના સાયન્સની
દૃષ્ટિએ ચોખ્ખું. તે ફિલ્ટર કરેલું હોય, અંદર દવા નાખીને સારું કરેલું હોય
વગેરે પણ તે પવિત્રતા જ્યારે ગળણે ગળાય ત્યારેજ અને કેટલાક માણસો

પીવામાં તેમજ નાહવામાં તેમજ દોળવામાં પણ પવિત્ર પાણીજ વાપરે છે. મારા પાડેશી જૈન છે. તેમના પિતાએ ઘર ચણાવ્યું ત્યારે ચણવામાં પણ ગાજેલું પાણી વાપરેલું એટલે પાણીને ગાજવું તો જોઈએ. અને પાણી ગાજવાને આપણી બુદ્ધિએ એક બહુ વિચિત્ર ઉપાય શોધી કાઢ્યો છે. એક કપડું લઈને નળનેજ વીંટી દેવું. ગાળામાં ગાળવાને તો કપડું જરા મોટું જોઈએ પણ આ નળને માટે તો નાનામાં નાનું ચીથરું ચાલે. ઘણાં માણસોને ઘેર તો એ નળરાજી યુગ્મગાઈ જાય એટલો કપડાનો ઢૂંચો જોયો છે. પછી એ ઢૂંચો કઠી ઘોષો પડતો નથી, કારણ કે તેમાં અંદરનો કચરો કઠી બહાર આવી શકતો નથી અને બહાર તો કચરો ચોંટવાનો સંભવ નથી. એટલે જરા પણ મરુનત કર્યા વિના હંમેશાં પાણી ગાળાઈનેજ આવવાને માટે આ સારામાં સારો ઉપાય છે.

૧૨

મીરાં ભક્ત પણ હતી એટલે ઉત્તમોત્તમ કવિ બની. સ્વભાવની સુકુમારતા, કવિત્વ શક્તિની કસોટીરૂપ સૂક્ષ્મ ભાવ અનુભવવાની શક્તિ, જે કાવ્ય-મયતાનું મગ છે તે તેનામાં સપૂર્ણ કલાએ પામી હતી. જેટલે અંશે જિમ્મિએ અનુભવવાની શક્તિ તેટલેજ અંશે માણસ કવિ લેખી શકાય જ્યાં પીળો માણસ કેવળ બેધ્યાન નહિ તો બેદરકાર રહે, ત્યાં કવિની સૂક્ષ્મતર અનુભવ-શક્તિ જાંઝ બાવો અનુભવે છે. બહારની વસ્તુના સ્પર્શ માત્રથી તે વસ્તુ તેના અંતરમાં અવિનાશી છાપ પાડે છે, તેના વિચાર અને જિમ્મિઓમાં યુથાર્થ જાય છે, અને અંતે સર્વ કલ્પનાના પ્રભાવથી સજીવ કૃતિ રૂપે પ્રગટે છે. કુદરતે પેદા કરેલી એક અત્યંત નજીવી વસ્તુમાં એક વર્જવર્ષને આખી સૃષ્ટિ દેખાય છે; જ્યાં સામાન્ય પ્રજાએ માત્ર પ્રિયતમાના કેશની એક લટ દેખાય છે ત્યાં શેલી મદાકાવ્ય ઉકેલી શકે છે; સનમના ગાલપર મુગ્ધ બની જોઈ રહેવા માટે એક હાથીજ જગતના સામ્રાજ્યનો પણ તિરસ્કાર કરે છે. એક સામાન્ય માણસને મન આ બધી ક્ષુદ્ર વસ્તુઓ છે; દુઃખનમાં વેલછા સ્વરૂપે દેખાય છે, ગંબીર ધ્યાનને માટે નાશ્વર્યક જણાય છે; પણ કવિને

મન આ બધાં મર્મસ્પર્શી સત્યો છે, જીવનના આધાર રૂપ છે. શૈક્ષણિક અને મૂર્ત સ્વરૂપ અર્પવાની ક્રિયા-કલ્પના શક્તિ-કહે છે તેનો આધાર આ અનુભવ શક્તિ ઉપર રહેલો છે. જેમ મનપર પડેલી છાપ વધારે સચોટ અને સજીવ, તેમ તેનાપર માનસિક રચના રચવી વધારે સહેલી, તેમ તેને સ્વરૂપ આપવાનું વધારે મુગમ અને બીજી વસ્તુઓ સાથે તે છાપને બેટી કલ્પનાત્મક રચના અથવા આદર્શ ચિત્ર બનાવવાનું વધારે શક્ય. કલ્પના શક્તિ વિના સર્જકતા નહિ; સર્જકતા વિના કવિત્વ શક્તિ નહિ.

૧૩

લોકશાસન

બૂતકાલમાં જેમ હિંદમાં લોકશાસન હતું તેમ ગ્રીસમાં પણ હતું, અને તે દેશના ઐથેન્સ શહેરમાં તે સંપૂર્ણ કક્ષાએ પહોંચ્યું હતું.

ઐથેન્સ તે યુરોપનું કાશી છે. એક લેખક લખી ગયો છે કે “જેને પાશ્ચાત્ય ચેતન કહીએ છીએ તે ગ્રીક ચેતનનો માત્ર પુનર્જન્મ છે.” ઈરવીસન પૂર્વે થઈ ગયેલા એક નગરના જીવને તત્ત્વજ્ઞાન અને રહેણી કર-ણીએ, વિચાર અને સંસ્કૃતિએ યુરોપની સંસ્કૃતિ, રાજ્યપદ્ધતિ અને સાહિત્ય પ્રેર્યા છે; અને આ જમાનાની લોકશાસનની બાવનાનું મૂળ પણ તે શહેરની રાજકીય સંસ્થાઓ છે.

ઐથેન્સમાં રાજ્યપ્રજનનો સંબંધજ નયોનો, ત્યાં માત્ર લોક જ હતા; રાજ્ય લોકસત્તાક હતું, તેનો કાર્ધપણ માણીક નથી એમ કહેવામાં તેના નાગરિકો મગરૂરી માનતા હતા.

હાલનાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યવ્યવસ્થા રાષ્ટ્ર, એટલે દેશ, અને વિચાર્ય પ્રજા વિના ટકી શકતાં નથી, અને તેથી તે અશુદ્ધ પ્રતિનિધિઓ મારફતે ચલાવાની સંસ્થાઓ છે. ગ્રીસમાં રાજ્યતંત્રનું સ્થાન માત્ર એકેક શહેર જ હતું; ત્યાં દરેક મહેર એક જુદી રાષ્ટ્રીય બક્તિ હતું. આ કારણથી ઐથેન્સમાં શુદ્ધ લોકશાસન હતું; ગ્રીસ પર્વતી ઉપરના બધા શહેરોએ “એકલેસીઆ” નામની સભામાં મળતા અને વધુમતે બધો રાજ્યકારભાર ચલાવતા. એ સભાની મળા સંપૂર્ણ

અને સર્વત્રાણી હતી. તે સંધિ અને વિગ્રહના દ્વારો કરતી અને એકબીજાને સાંભળતી, અમલદારો અને સેનાપતિઓ નીમતી અને તેમના પગાર નક્કી કરતી, લશ્કરી અને દરિયાઈ કોબોની વ્યવસ્થા કરતી, ધર્મ અને ઉપજાવરના સામાન્ય સલાહોનો નિર્ણય આપતી, અને જરૂર પડે વ્યક્તિઓની જાહેર વર્તણૂક સામે ફરિયાદો પણ સાંભળતી.

ખ્રીશ્ચ સંસ્થા " સેનેટ " હતી. તેમાં ૫૦૦ સભ્યો હતા. તે સભ્યો દરવર્ષે ચૂંટાતા; અને " એકલેસીઆ " નું કામ પાર ઉતારવાની ફરજ તેમની હતી. એ સભ્યોમાંના પચાસ પચાસની દસ કમિટીઓ થતી, અને તે કમિટી વર્ષમાં ૩૬ દિવસ અમલ ચલાવતી.

ત્યાંના અધિકારીઓ " ઓફીસો " માત્ર લોકસેવકો હતા. અધિકારી માત્ર ચૂંટાતા નહિ; પણ દરેક જણ વારા કરતી નીમાતા. ત્રીશ પાંત્રીશ હજારની વસ્તીમાં ૧૬૦૦ અધિકારપદ હતાં, એટલે અધિકારી થવાનો બહાવો સોળ વર્ષે દરેક શહેરીને આવતો.

૧૪

ગાંધીવીનો મહાગુરુ

તે યોગી છે, કીર્તિગમ્યકોષ છે, સામાન્ય હૃદયની ગર્મિઓ ને આકાંક્ષા એમનામાં વિરમી ગઈ છે, એમનામાં લાવનાથી, સ્વદેશ પ્રેમથી નીરાળો અસ્મિતાનો લોપ થયો છે, ઈશ્વરી મહાનત્વોની માફક, વીજળીની માફક, સાગરની માફક તે નિર્વિકાર છે, અનન્ત કર્તવ્યપ્રત્યક્ષતામાં સદાએ મચી રહે છે, તેમની શુદ્ધિ નિર્મેળ છે. માત્ર સ્વયં પેખવાની તેમને લાલસા છે.

તે સ્વાશ્રયનો અવતાર છે. પોતાને, દરેકને, દરેક સદ્ગુણે તે આત્મન્યેવ આત્મનાતિષ્ઠ રાખવા માગે છે. દરેક સ્ત્રીપુરુષ પોતાના જોડણું તૈયાર કરી પહેરે એટલે, ખાંધ પીએ, દરેક સદ્ગુણ પોતાને જોઈતી ચીજ ઉપજાવે ને તેનો ઉપભોગ કરે—આ એમનો મહામત્ર છે. તેને પરિણામે તે સદ્ગુણતાના પરમ ભક્ત છે, રહેણીને કરણીમાં, લાવના ને વિચારમાં હિંદુ છે, પરદેશી સામગ્રી

ને સંસ્કૃતિઓના નિષેધક છે, રાષ્ટ્ર જીવનમાં સ્વભાષાને સ્વસંસ્કાર વિકસાવવા મથે છે, આર્થિક ઉત્તિ કરવા પરદેશી ચીજોના બહિષ્કાર કરતાં સ્વદેશીને ઉત્તેજન આપવામાં તે માને છે, લોકજીવનમાં લોકમતનો જ અંતિમ આધાર હોવો જોઈએ ને લોકબલેજ મુક્તિ મળે છે એ એમના સિદ્ધાંતો છે. આ સિદ્ધાંતો, આ ભાવનાઓ તે માત્ર ઉચ્ચારતા નથી પણ પોતાના ને પારકાના જીવનમાં ઉતારે છે. પ્રયત્નની મુશ્કેલી, પરિણામના ગાંભીર્યનો તેમને કર નથી. હિંદીનો રાષ્ટ્રીયભાષા તરીકે, ગુજરાતીનો પ્રાંત ભાષા તરીકેનો અધિકાર એમને લીધે “વ્યવહારુ” રાજ્યનીતિના પ્રશ્નો થઈ પડ્યા છે, પુરાણા રૈટિયાનો પુનરુદ્ધાર જે એક વખત અશક્ય અને હારથજનક મનાત- તે સિદ્ધ થઈ ચૂક્યો છે, ધોતિયું અને ઉધાડા પગમાં મનાતી અધમતા વિસર્ગ થઈ છે.

પ્રકરણ ૨૬

કાવ્યની ગદ્ય-રજૂઆત

૧૧૨.

ગદ્ય કે પદ્યમાં જણાવવામાં આવેલી, એકની એક હકીકત કે વિચાર, બીજા શબ્દોમાં, સ્પષ્ટ અને સરળ રીતે રજૂ કરવામાં આવે તો તે મૂળ લખાણની રજૂઆત કરી કહેવાય છે.

કાવ્યમાં કહેલી હકીકત અને તેમાં આવેલું અલંકાર ભરેલું વર્ણન, જે સ્પષ્ટ, સરળ અને સ્વતંત્ર ભાષામાં ગદ્ય લખાણ રૂપે રજૂ કરવામાં આવે, તો તે કાવ્યની રજૂઆત કરી કહેવાય.

મૂળ લખાણના ચોક્કસમાં આવેલા શબ્દો, અલંકારો વગેરેને જા્યદી લઈને, તેને ઠેકાણે માત્ર થોડા અલેલા શબ્દો વાપરી તેના તેજ લખાણને ફરી લખવું એનું નામ સાચી રજૂઆત નથી. ખરી રીતે રજૂઆતમાં, મૂળ ફકરા કે કાવ્યમાં આવેલાયેલી વસ્તુને, સરળ અને

૨૫૯ લાપામાં રત્ન કરવામાં આવે છે, અને એ લખાણ સ્વતંત્ર અને સર્ગગ હોય છે.

કાવ્યમાં આવેલી વસ્તુ અને અલંકારનું લંગાણપૂર્વક વિવેચન કરવું એ પણ કુંઠ રત્નઆત નથી; એ તો કાવ્યની સમજાતી થઈ કહેવાય. એથી ઊતરું, કાવ્યના માત્ર લાવને લક્ષી દંકમાં રત્ન કરેલું લખાણ પણ રત્નઆત ન કહેવાય; એ તો માત્ર તેનો સાર આપવા ધરાબર છે.

સાર લેખનની માફક રત્નઆતનો હેતુ મૂળ લખાણનું માત્ર દંકાણ કરવાનો નથી; પરંતુ તેની તેજ હકીકત ખીજા શબ્દોમાં સંપૂર્ણપણે અને સ્પષ્ટ રીતે, એક સ્વતંત્ર અને સર્ગગ લખાણમાં રત્ન કરવાનો છે

૧૧૩. રત્નઆત કેમ કરવી

પ્રથમ કવિતાનું વાચન કરીને તેનો સમગ્ર ભાવ ધ્યાનમાં લઈ લેવો; ત્યાર પછી તેમાં વાપરેલા અલંકારો, ભાષાપ્રયોગો અને ખીજા વિગતોને સમજવા યત્ન કરવો. આટલું કર્યા પછી, દરેક કાવ્યખંડને ગદ્યમાં ફેરવે રૂપે સાદી, સરળ અને સ્પષ્ટ ભાષામાં લખવો.

રત્નઆતના ફાયદા

રત્નઆતનું લેખન કરવાથી વાચન સમજપૂર્વકનું બને છે, અને લેખનમાં સરળતા અને સચોટતા આવે છે.

૧૧૪. નીચે આપેલાં કાવ્યો અને તેની રત્નઆતનો અભ્યાસ કરો:

સૂઝી પાંદડી

રમરે જ પ્રિય બેનડી સિમય, ફૂલવાડી થકી
લઈ દલમ પાટી બે રસગતાં નિરાળે જતાં
ગુલાબ, બટમોગરો, બકુલ, માલતી મ્હેકતાં
સૂઝી ફૂલકળી, નભાવી મૃદુ ડાખળીઓ બધી,
દીદિતુજ પાલવે મુજ રમાલમાં ચે કદી,
અહીં સફળ ગુચ્છ એ પ્રભુપદે ધરાવી બધાં

સૂંઘી બિલટબેર સૌ, પડન પુસ્તકે દાખતાં.
 નિહાળે ભગિની ! પવિત્ર કૂલ પાંદડી એ સૂકી.
 કિશોર વયની અમૃત્ય રસ લ્હાળુ સાથે લઈ
 હવે થઈ શીકી વળી સહુ સુમંથ બિડી ગઈ;
 જલે, અનલમાં, કદીક પધરાવવી એ ધો !
 ન શીઠ અમ નિંદગી ?—જીવનનીય ત્યંતા મટે !
 કિશોરવય ને કિશોરવય સોળસાં એ ગયાં,
 જૂનાં સ્મરણ મીઠાં અરર યોગવાના રત્યાં !

—ચન્દ્રવદન મહેતા

સૂકી પાંદડી

હે વહાલી બેન, આપણી બાળાવસ્થામાં આપણે કલમ અને પાટી સર્પ
 બગીચામાંથી રસગતાં રસગતાં નિરાળે જતાં, ત્યારે કૂલછોડેલી નાની અને
 કોમળ ડાળાઓ નમાવીને ચુસાળ, બટમોગરો અને માલતીનાં મુગંધિત ફૂલોની
 કળી ચૂંટતાં અને કોઈવાર તારા પાસવમાં તો કોઈવાર આરા રમાસમાં એને
 મહણ કરી એ સપળાં ફૂલોને દેવચરણે ધરાવી દેતાં. ત્યાર કે એ આપણે એ
 ફૂલોને ઉમંગથી મુખનાં અને આપણા પુનઃકાનાં પાનાંચિત્તની ગચ્છે મક્તાં.
 આલો મધુર અમય તને સંબરે છે !

બેન, પુસ્તકમાં મોકલી આવી પવિત્ર લીલી પાંદડી તું જો તો ખરી ? એ
 આજે મુકાઈ અને નિરનેજ થઈ ગઈ છે, અને આપણી કિશોરવયની અમૃત્ય
 આનંદની યતિને સ્વપ્ન-સંધને એનો રંગ, એની મુમંથ જાણે બને જાડી ગયાં
 છે. આવી જીવનની અમૃત્ય ગયેલી પાંદડીને, આજે આપણે કોઈ
 જલ્હાસમાં પધરાવીએ અથવા તો અમિમાં દોમી દેએ. એનું રંગન ત્યાંજ
 ધો. બેન, રમતીન પાંદડીને એમ પધરાવીએ તો આ આપણી આનંદની
 જીવનની પાંદડીને પણ ત્યાં કેમ ન પધરાવીએ કે જેથી દુઃખી જીવનના
 બોળાંની પૂરીએ. આપણા જીવનમાં રજું છે પણ શું ? આપણું કિશોરવય
 અને એની અંદર મેલેલાં સ્વપ્ન એ બંને આજે જાડી ગયાં છે—તે તો
 માત્ર જૂનાં મધુર સ્મરણ પરજ જીવનનું રંગ છે

૨

મંગલ મંદિર ખોલો

મંગલ મંદિર ખોલો,

દયામય !

મંગલ મંદિર ખોલો !

જીવન વન અનિવેગે વદાચું,

દાર ઉભો શિશુ બોલો;

તિમિર ગુપ્ત ને લ્યોનિ પ્રકાશ્યો,

શિશુને ઉરમાં લ્યો, લ્યો,

દયામય !

મંગલ મંદિર ખોલો !

નામ મધુર તથા રસો નિરંતર,

શિશુ સદપ્રેમે ખોલો;

દિવ્ય તૃપાહર આવ્યો બાલક,

પ્રેમ—અમીરસ દેવો,

દયામય !

મંગલ મંદિર ખોલો.

—નરસિંહરાવ

મંગલમંદિર

હે દયાળુ પ્રભુ ! તારા મંગલ ધામનાં દારો ઉઘાડ. મારો નિર્દોષ બાળક પોતાનું જીવન દૃઢ વખતમાં પસાર કરીને અકાળ મૃત્યુ પામ્યો છે. આજે એ તારે બારણે બિંબો છે જન્મનું મોહ માયા રૂપી અધારુ એ વટાવી ગયો છે, અને તારા પ્રકાશ ભર્યા ધામને દારે આવી બિંબો છે. તું કૃપા કરી એને તારા હૃદયમાં સ્થાન આપ. મારા બાળક તારા ગુણગાન હંમેશાં ગાયાં છે, તો આજે તું એની સાથે પ્રેમપૂર્વક બોલ. એ બાળક તારા દિવ્ય રસેહની તરસ છીપાવવા માટે તારે ત્યાં આવ્યો છે, તો કૃપા કરી તારા પ્રેમ રૂપી અમૃત વડે એને સીંચ અને એને અમર બનાવ.

૩

જ્યાં લગી આત્મા તત્ત્વ ચીન્મે નહિ

ત્યાં લગી સાધના સર્વ જૂડી

માનુષ્ય દેહ તારે એમ એજે-ગયો

માવડની જેમ દૃષ્ટિ જૂડી.....૧

શું થયું સ્નાન પૂજા ને સેવા થકી

શું થયું ઘેર રહી ઘન દીધે ?

શું થયું ધરી જટા ભસ્મ લેપન કર્યે ?

શું થયું વાગ લોચન કીધે ?.....૨

શું થયું તપ ને તીરથ કીધા થકી

શું થયું માગ ગૃહી નામ લીધે ?

શું થયું તિલક ને તુલસી ધાર્યા થકી

શું થયું ગંગાજલ પાન કીધે ?

શું થયું વેદ બ્યાકરણ વાણી વધે

શું થયું રામને રંગ બાપયે ?

શું થયું ખટ દરશન સેવ્યા થકી

શું થયું વરજના બેદ આપયે ?.....૩

એ છે પરપંચ સદુ પેટ ભરવા તણા

આનમરામ પરિબ્રહ્મ ન જોયો

લાજે નરરૂપો કે તત્ત્વદર્શન વિના

રત્ન ચિતામણિ જન્મ ખોયો.....૪

—નસસિદ્ધ મહેતા

જ્યાં લગી આત્મા તત્ત્વ ચીન્મે નહિ

જ્યાં લગી આત્મતત્ત્વને માણસ ઓગળવા પ્રયત્ન કરતો નથી, અને ઓગળતો નથી, ત્યાં મુખી વિવિધ પ્રકારનાં કર્મકાંડ કે સાધનાઓ એને લાગુ છે. એવું કરનાં કરનાં તો માણસનો જન્મભાસે ફેકટ પસાર થઈ જાય છે, અને તેને કશો જ્ઞાન લાભ થતો નથી, જેમ માવડના વરસાદથી પાકને કશો લાભ થતો નથી.

આત્માને ઝોળખ્યા વિના માત્ર સ્નાન કરવાથી પવિત્ર થવાનું નથી; એવા અને જ્ઞાન કરવાથી મુક્તિ મળતી નથી; અને તેજ રીતે જટા વધારવી, ભરમ લગાડવી કે વાળ દૂંધવા એ બધા બાલ આચારો પાળવાથી કશું વળતું નથી.

દેહકષ્ટ કરવાથી, નીરચોમાં આથડવાથી, નિરચંક માથા જપવાથી, તિલક અને વ્રતસી ધારણ કરવાથી કે ગંગાજળનું આચમન કરવાથી, આત્માનું કલ્યાણ થાય છે એવી માન્યતા ખરેખર ભ્રમ છે.

વેદ વ્યાકરણનો અભ્યાસ કરી માત્ર યોચાંપડિત બનવાથી, કીર્તન ધૂન મચાવવાથી, ૭ દર્શન શાસ્ત્રનું પઠન કર્યાથી કે વરણના આચાર વિચારનું પાલન કરવાનો યોગ કર્યાથી આત્માનો ઉદ્ધાર થતો નથી.

ઉપર જળાવેલી બધી રીતો તો ફક્ત પેટ ભરવાના પ્રયત્નો છે. એથી કંઈ આત્મદર્શન થતું નથી. નરસિંહ કહે છે કે સાચું જ્ઞાન મેળવ્યા સિવાય આ બધું કરવા છતાં પણ આપણું અમુદ્ધ જીવન એજે જાય છે.

મનોયત્ન હટ :

નીચે આપેલાં કાવ્યોની રત્ન-આત કરો :

૧

વૈષ્ણવ જન

વૈષ્ણવ જન તો તેને કહીએ, જે પીઠપરાઈ બાણે રે,
પરદુખે ઉપકાર કરે, તો મેં મન અભિમાન ન આણે રે.
સકળ લોકમાં સહુને વેદે, નિદા તે ન કરે કેની રે;
વાચ, કાજ, મન નિવસ રાખે, ધનધન જનની તેની રે.
સમ દષ્ટિ તે તૃષ્ણા ત્યાગી, પરસ્ત્રી જેને માત રે;
જિહ્વા ચક્રી અસત્ય ન બોલે, પરધન ન જાલે હાથરે.
મોહમાયા વ્યાપે નહિ જેને, દદ વૈરાગ્ય જેના મનમાં રે;
રામનામશુ તાળી લાગી, સકળ તીરથ તેના તનમાં રે.
વણલેખા ને કપટ રહિત છે, કામ ક્રોધ નિવાર્યા રે;
ભણે નરસેયો તેનું દર્શન કરતાં, કુળ ઈ કૌતર તામાં રે.

—નરસિંહ મહેતા

૩

ભાવના

—ગુલશા—

એજ એકાગ્રી મુજ ઊરનો સૂર હો
 એજ ગુંજો ધ્વનિ ચિત્તતંત્રી,
 પતિતનાં પાપને, દલિતનાં દુઃખને
 હૃદય મારું સદા રૂહો નિર્મત્રી,
 પતિતતમ સાથમાં પતિતસમ થઈ રહું
 ક્યાંક એકાન્ત ખૂણે અદીડે,
 દેહ તળિયે પડેલાં તણા પગ ફરે
 પ્રભુત મુજ પ્રાણની પાદપીડે.

—ઉમાશંકર જોષી

૪

હરિનો મારગ

હરિનો મારગ છે ચક્ષુનો, નહીં કાપરનું કામ જોને;
 પરથમ પહેલું મસ્તક મટ્ટી, વગતી લેવું નામ જોને.
 સૂત, વિત, દારા ચિય સમર્પે, તે પામે રસ પીવા જોને;
 સિંધુ મધ્યે મોતી લેવા, માંદી પક્ષા મરજવા જોને.
 મરણ આગમે તે ભરે મટ્ટી, દિલની દુઃખ વામે જોને;
 તીરે જીભો જુવે તમામો, તે કાઢી નવ પામે જોને.
 પ્રેમર્પય પાવકની જવાળા, બાળી પાછા ભાગે જોને;
 માંદી પક્ષા તે મહાસુખ માણે, દેખનારા દાઝે જોને.
 માથા સ્પર્શે મોંઘી વસ્તુ, સાંપડવી નહીં સંદેહ જોને;
 મહાપદ પાઞ્ચા તે મરજવા, મટ્ટી મનનો મેલ જોને.
 રામ અમલમાં રાતા માતા, પૂરા પ્રેમી પરખે જોને;
 મીનમના સ્વામીની લીલા, તે રજની દત નરખે જોને.

—પ્રીતમ

૫
છબી

જઈ પગ અધીર ગેં ઘર પહોં મૂક્યો ના મૂક્યો,
પડી નજર ત્યાં છબી લટકતી બીને મિત્રની—
હતી નીરખી તે સદી મુદ્દ જોમ તે માલશે
હતો નીરખતો પ્રદુલ્લ નયને સદા સ્નેહથી !
ગયો, સહુદ તે ગયો ! —હિડી જતાં મીઠાં સ્વપ્નશો !
ગયો મક્રી પરંતુ સૌમ્ય મુજ કાજ તેની છબી !
દક્ષાવી નિજ દોઢ એ ઘડીકમાં હવે બોલશે,
અને અધુરી તે અધી ઉરની વાન કે'શે મને.
છબી નીરખી એ રત્ન દિવસ આ રહે જ્યાં સુધી,
પછી પ્રસારે અહીં ગદન શાંતિ સખ્યા તણી
અને અંગકશે બીજા નયન મિત્રધ બેઠે નભે
અપૂર્વ મૃદુતા ભર્યા—મિત્ર અખા તણા સખ્યમી !
અને અધુરી વાન પૂરી કરવા પછી નેત્ર તે
મને પથ બતાવીને સહુદ ધામનો દોરશે !

—સ્નેહસંશ્લિષ્ટ

૬

જે કોઈ પ્રેમ-અંશ અવતરે.

જે કોઈ પ્રેમ-અંશ અવતરે

પ્રેમરસ તેના ઉરમાં ઠરે—

સિંહણ કેઈ દૂધ હોય તે સિંહણ સુતને જરે
કનકપાત્ર પાળે સદુ ધાતુ, કોડીને નીસરે—પ્રેમરસ
સકરખોરનું સાકર જીવન, ખરના પ્રાણજ દરે;
દાર-સિંધુનું માછલું, જયમ મીઠા જળમાં મરે—પ્રેમરસ
મોમવલ્લી-રસપાન, શુદ્ધ જે બાહ્યાણ હોય તે કરે;
વગળ વંશીને વમન કરાવે, વેડવાણી બિયરે—પ્રેમરસ.

ઉત્તમ વસ્તુ અધિકાર વિના મળે, તદપિ અર્થ નવ સરે;
 મત્સ્યભોગી જંગલો, મુક્તાક્ષી દેખી ચંચૂ ના ભરે !—પ્રેમરસ.
 એમ કોટિ સાધને પ્રેમ વિના, પુરુષોત્તમ પૂઠ નવ ફરે;
 દયા-પ્રીતમ શ્રીગોવર્ધનધર પ્રેમ ભક્તિએ વરે—પ્રેમરસ.

—દયારામ

૭

સાધુચરિત નાશાયણ હેમચન્દ્ર !

ઊડી છે રવચન્દ્ર દ્વંધગિરિથી કાન્ધસરિના,
 વહી ચાલી મન્દા કદી કુદી, તેહ ત્વરિતા;
 પાંછી શુષ્કારણે પડી જ સદસા મેર વિરમી,
 કીધા પત્નો કોટિ તદપિ લહરી પાછી ન રમી ૧
 ભમનો દેશોમાં અજ્ઞ કદી જાદૂગર તહિ,
 ચઢ્યો આવી સધુ, દીડી સરિત ફૂળી રણ મહિ;
 ભણી મન્ત્રો મોષા કઠણ પથરે દંડ પ્રહર્યો,—
 અને જો ! ચાલ્યો ત્યાં ઊછળી બગવેગે જંગમરો; ૨
 ફરી ચાલી પેલી કવિન સરિતા સન્વર રણે,
 હજી ના સૂકાર્ધ;—વહું વહું હું તો ધન્ય ગુજને;
 ગુને સાધુ શો હું ઉપકૃતિ તણો આપું બદલો ?
 સમર્પું લે આગે સરિત લહરી—અર્થ સધળો. ૩

—નરસિંહરાવ

૮

અવસાન

શીળા ચાંદનીની સમ રેલી રહે,
 કંઈ ગાંન મધુરું સુમન્દ વહે,
 મુણી જે વસવર્તી જની કરતા,
 દરણાં સમ અબ્ધિ તરંગ બધા;

મૃદુ ઝેદવું ગાન વહી વિરમે,
તદપિ અવણે ધુનિ તેની રમે—
રહું ઈન્દ્રધનુ પ્રગટીજ રમે,
તદપિ મનમાં મૃદુ રંગ ભમે—
મીઠાં કૂલડાં યદપિ કરમે,
સ્મરણે ચિર તોય સુગન્ધ રમે—
ત્યમ કાવ્યપ્રદર્શિત ભાવ બધા
વસન્ને હૃદયે રસજરે સદા

—નરસિંહરાવ

પ્રકરણ ૨૭

છંદ

૧૧૫.

કવિતા સામાન્ય રીતે છંદોના બંધારણમાં લખવામાં આવે છે. ગુજરાતીમાં વપરાયેલા છંદોનું બંધારણ સંસ્કૃતમાંથી ઉતરી આવેલું છે. છંદોના બે પ્રકાર છે: એક અક્ષરમેળ છંદ; બીજો માત્રામેળ છંદ. અક્ષરમેળ છંદ

બ્યારે કવિતાની પંક્તિનું બંધારણ અક્ષરની ગણતરી પ્રમાણે થાય છે, ત્યારે તે અક્ષર મેળ છંદ કહેવાય છે. દા. ત., સીતા સમાણી સતી કોણ શાણી. આ લીટીમાં ૧૧ અક્ષરો આવેલા છે, અને એ કવિતામાં બીજી બધી લીટીઓનું બંધારણ એટલાજ અક્ષરથી થાય છે.

અક્ષર લઘુ કે ગુરુ હોય છે; દા. ત., ક, કિ, કુ, —એ લઘુ અક્ષરો છે; કા, કી, કૃ, કે, કૈ, કો કૌ, —એ ગુરુ અક્ષરો છે. જે અક્ષરોનો સ્વર હ્રસ્વ હોય તે લઘુ અક્ષરો છે; જેનો સ્વર દીર્ઘ હોય તે ગુરુ અક્ષરો છે.

અક્ષરમેળ છંદમાં એકજ લીટીમાં લઘુ અને ગુરુ અક્ષરો આવે છે, પણ તે બધા અમુક પ્રકારના બંધારણને નિયમે આવે છે.

છંદના બંધારણમાં લઘુ અને ગુરુ અક્ષરોની સ્થના કે ગોઠવણી 'ગણ'ના પાયા ઉપર થયેલી છે; અને ગણ એ લઘુ કે ગુરુ એવા ત્રણ અક્ષરોનું જુદી જુદી રીતે ગોઠવેલું 'મૂમળુ' કે સમૂહ છે.

લઘુ અક્ષરનું ચિહ્ન : ~ જૉ ગૉ તૉ

ગુરુ અક્ષરનું ચિહ્ન :—માલુસૉ :—

ગણ	દાખલો	બંધારણ	સંજ્ઞા
મગણ	મા તા ની	ત્રણે અક્ષર ગુરુ	મ
નગણ	જૉ ગૉ તૉ	ત્રણે અક્ષર લઘુ	ન
ભગણ	બૉ હૉ નૉ	પહેલો ગુરુ, બીજા લઘુ	ભ
યગણ	જૉ ગૉ ડી	પહેલો લઘુ, બીજા ગુરુ	ય
જગણ	જૉ ગૉ રૉ	પહેલો લઘુ, બીજા ગુરુ, છેલ્લો લઘુ	જ
રગણ	મા. નૉ તા	પહેલો ગુરુ, બીજા લઘુ, ત્રીજા ગુરુ	ર
તગણ	દા તા રૉ	પહેલા બે ગુરુ, છેલ્લો લઘુ	ત
સગણ	જૉ મૉ ના	પહેલા બે લઘુ, છેલ્લો ગુરુ	સ

નોંધ : લઘુ અક્ષરની સંજ્ઞા લ અને ગુરુની ગ છે.

શિખરિણી છંદની એક પંક્તિ નીચે આપી છે તે તપાસો

પિતા માતા ! આજે ભર જગતમાં એકલ રહ્યો !

આ છંદમાં અનુક્રમે ય, મ, ન, સ, લ એટલા ગણ છે, અને છેલ્લે બે લ અને ગ અક્ષરો છે. બધું મળીને સત્તર અક્ષરનો એક પાદ છે એવા ચાર પાદનો એક શ્લોક ગણાય છે.

સંસ્કૃતમાં લઘુ અક્ષરને ગુરુ તરીકે કે ગુરુને લઘુ તરીકે ઉચ્ચાર કરવાની છૂટ કવિઓએ છંદમાં લીધી નથી; પરંતુ ગુજરાતીમાં એ છૂટ પુષ્કળ પ્રચારમાં છે. તેથી ઘણાઓ લઘુનું દીર્ઘ ઉચ્ચારણ કરી શકાતું હોય ત્યાં લઘુને ગુરુ તરીકે વાપરે છે, એજ રીતે ગુરુને લઘુ તરીકે વાપરે છે; દા ત.,

દિશાની ગુફાઓ પૃથિવી ઊંડું આકાશ ભરતો.

છંદની રચનાનુસાર ‘ગુફાઓ’ એ શબ્દમાંનો ‘ગુ’ અક્ષર ગુરુહોવો જોઈએ, પરંતુ તેને બદલે તે લઘુ છે. વળી ‘વી’ અક્ષર લઘુ જોઈએ તેને બદલે ગુરુ છે; પરંતુ ઉચ્ચાર ડૂસ્વ કરવાથી છંદની ગેયતા કાયમજ રહે છે.

નોંધ : છંદના ખદને છોડે ગુરુ અક્ષર જોઈતો હોય પણ તેને સ્થાને જો લઘુ આવેલો હોય, તોપણ તે અક્ષર ગુરુ ગણાય છે.

(૨) જોડાક્ષરની પહેલાં જો લઘુ અક્ષર આવે, તો તેનો ઉચ્ચાર થડકાઈને ગુરુ બને છે; દા. ત.,

શશાંક પ્રેક્ષીને મુલગ મણિ સૈંધે ઝખકતો.

અહીં ‘શશાંક’ એ શબ્દમાંના ‘ક’ અક્ષરનો ઉચ્ચાર ગુરુ થાય છે.

છંદમાં યતિ :

સંસ્કૃતમાં દરેક છંદમાં અમુક અક્ષરે થોડો વિરામ લેવાનો હોય છે. એ વિરામને યતિ કહે છે. નીચેની લીટીમાં છદ્દા અને અગિયારમા અક્ષરે યતિ છે તે જાણી લીટીથી દર્શાવી છે.

શશાંક પ્રેક્ષીને । મુલગ મણિ । સૈંધે ઝખકતો.

નોંધ : ગુજરાતીમાં આ યતિનું ધોરણ સંસ્કૃત જેટલી ચીવટાઈથી પગાતું નથી. એનો ભંગ ઠેરઠેર જોવામાં આવે છે, કારણ કે નવી કવિતાઓમાં ભાવને પ્રધાન ગણીને છંદને તે પ્રમાણે મચડવામાં આવે છે, અને ભાવને અનુરૂપ યતિનાં રચાનો આવે છે.

૧૧૬.

છંદોના પ્રકાર

અક્ષરમેળા છંદ

ઈન્દ્રવજ્રા

અક્ષર : ૧૧

બધારણ : ત ત જ ગ ગ

ત	ત	જ	ગ
ધ લા દિ	વાળો દિ	વડા ક	રીશું.

ઉપેન્દ્રવજ્રા

અક્ષર : ૧૧

બંધારણ : જ ત જ ગ ગ

જ	ત	જ	ગ
જે	અ	હો	આસ
પિના	હું	વે	કો ?

ઉપભતિ

એક મ્હોટાકમાં કોઈ ચરણુ ઇન્દ્રવજ્રાનું હોય અને કોઈ ઉપેન્દ્રવજ્રાનું હોય, ત્યારે આવા મિશ્રિત ચરણુ વાગા છંદને ઉપભતિ કહે છે.

સીતા સમાણી સની કોળ ચણી — ઇન્દ્રવજ્રા

પતિ પ્રતિજ્ઞાય સદા પ્રમાણી — ઉપેન્દ્રવજ્રા

વસંતિલક્ષ

અક્ષર : ૧૪

બંધારણ : ત ભ જ જ ગ ગ

ત	ભ	જ	જ	ગ	ગ
સોદર	શુ ?	જંગ	ત શુ,	ન પ	એજ
સાધી					

આસિની

અક્ષર : ૧૫

બંધારણ : ન ન મ ય ય

ન	ન	મ	ય	ય
મધુર	સમય	તેવે	ખે	તરે શે
સંડીના				

શિખરિણી

અક્ષર : ૧૭

બંધારણ : ય મ ન સ ભ લ ગ

ય	મ	ન	સ	ભ	લ	ગ
અમારો	મીંગેલ	રૂન	મેય હે	મીન મ	મેળો	

મન્દાકાંતા

અક્ષર : ૧૭

બંધારણ : મ ભ ન ત ત મ ગ

મ	ભ	ન	ત	ત	મ	ગ
સા !	પેના	વો વિપુ	જા રે	લે રાને	મી રેત	પુ હે.

હરિણી

અક્ષર : ૧૭

બંધારણ : ન મ મ ર સ લ ગ

ન	સ	મ	ર	સ	લ ગ
નનનિ,	નનનિ,	ખેયો આ	તમા મદા	બૂલ તે	દરો.

શાદ્દલવિકીડિત

અક્ષર : ૧૯

બંધારણ : મ સ જ સ ત ત ગ

મ	સ	જ	સ	ત	ત ગ
તારાના	મુમખા	વતી ર	જનીનું	અધાર	દેખાય છે.

અનુક્રમ

આ છંદમાં માત્ર બેજ લીટીનો એક પ્રકાર બને છે. દરેક લીટીમાં આઠ અક્ષરના બે પાદો હોય છે. દરેક પાદમાં ૫ મો અક્ષર લઘુ; અને ૭ મો અક્ષર પહેલા પાદમાં શુરુ અને બીજામાં લઘુ.

વૃદ્ધ માતા અને તોત તાપે છે સંગડી કરી,
અહો! કેવુ સુખી બેઠું કર્તાએ નિરમ્યું ઠીસે।

લલિત

અક્ષર : ૧૧

બંધારણ : ન ર ર લ ગ

ન	ર	ર	લ મ
રમતો	તો અહો	વિશ્વ બા	ગમા

દ્રુતવિલંબિત

અક્ષર : ૧૨

બંધારણ : ન લ લ ર

ન	લ	લ	ર
દિસત	જગલ	મગલ	કરારે,

તોડક

અક્ષર : ૧૨

બંધારણ : સ સ સ સ

સ	સ	સ	સ
રમતો	બમતો	કદિ દિ	બ વને

ભુજંગી

અક્ષર : ૧૨

બંધારણ : ય ય ય ય

ય	ય	ય	ય
પિતૌની	કુહાડી	લઈ બા	જ નોનો

પૃથ્વી છંદ

અક્ષર : ૧૭

બંધારણ : જ સ જ સ ય લ ગ

જ	સ	જ	સ	ય	લ ગ
રંમરેજ,	પ્રિય બે	નંડી, સ	મયં કૂ	લવાડી	ચંકો
લઈ ક	લમ પા	ટી બે ર	સગતાં	નિશાળે	જતાં.

માત્રામેળ છંદ

આ જાતિના છંદનું બંધારણ અક્ષરમેળ છંદના બંધારણ જેટલું ચોક્કસમય નથી. એમાં અમુક માત્રા દરેક અક્ષરે આવવીજ જોઈએ એવો કંઈ નિયમ નથી. આખી લીટીની માત્રા ગણતાં, એટલે તાલ સાથે ગાતાં જેટલી માત્રા ઉચ્ચારની દૃષ્ટિએ ગણાય તેટલી ગણતાં, જે છંદને જોઈતી માત્રા થઈ રહે, તે છંદની લીટી તે કહી શકાય.

આ પ્રકારના છંદમાં ગેયતા પર બધો આધાર રહેતો હોવાથી એમાં તાલનું સ્થાન અગત્યનું છે. દરેક છંદની દરેક લીટીમાં અમુક માત્રા પછી તાલ આવે છે. જ્યારે તાલ આવે ત્યારે ત્યાં ભાર મૂકીને ગાવાનું હોય છે. જ્યારે ગાવામાં આમ તાલ સચવાય છે, ત્યારે આ પ્રકારના છંદનું સંગીત રણકી બેઠે છે.

તે ઉપરાંત દરેક લીટીમાં યતિ પણ આવે છે.

૧૧૭.

માત્રા મેળ છંદના પ્રકાર

ચોપાઈ

માત્રા : ૧૫

તાલ : પ્રથમ અને ચાર ચાર માત્રા પછી આવે છે

યતિ : ૮ મી અને ૧૫ મી માત્રા પછી.

કૃપા કૃષ્ણજીની ચર્ચ થણી, કહાવ્યો સુત ગણિપુર થણી;
અમ્મ જાણે કર જઈ ચણો, પછે પુત્ર જગ પાગે પથો. (ત્રેમાનંદ)

દોહરો

માત્રા : ૨૪

તાલ : ૧, ૫ અને ૯ મી માત્રાએ.

યતિ : ૧૩ અને ૨૪ મી માત્રા પછી.

શ્રીશંકર સુતને પ્રણમું શુદ્ધિ તણો દતાર;

અંગે સિંદુર શોભતું મોદિક અમૃત અહાર.

પહેલા અને ત્રીજા ચરણમાં ૧૩ માત્રા; બીજા અને ચોથામાં ૧૧.

છાંપો

માત્રા : ૨૪

છેડે એક શુરુ. યતિ : ૧૧ મી માત્રાએ

સદ્વિદ્યાથી સુવર્ણ, શરણ સદ્વિદ્યા સાથે;

સદ્વિદ્યાથી સ્વર્ગ, વિષ ઉતારણ વિતે.

સદ્વિદ્યાથી સિદ્ધિ, કૃષ્ણ વચનો વરવાણી;

સદ્વિદ્યાથી રિક્ત, જગતમાં સધળે જાણી;

સદ્વિદ્યાને વશ સર્વ છે, સદ્વિદ્યા ત્યાંથી મળ્યા;

શામળ કહે સદ્વિદ્યાવિના, ભટકે ગુણહીન ઘણા.

છાંપામાં પહેલી ચાર લીટી રાજા વૃત્તના બધારણની હોય છે.
છેડલી બે લીટી દોહરા છંદના બધારણની હોય છે. આ દોહરાની
દરેક લીટીમાં ૨૮ માત્રા હોય છે, લીટીના પહેલા પાદમાં ૧૫ માત્રા
અને બીજા પાદમાં ૧૩ માત્રા હોય છે.

ચરણાકુલ

માત્રા : ૧૬

તાલ : અયમ અને દરેક ૪ માત્રા પછી.

છેડે એક કે બે શુરુ.

હસતે મુખ રસ્તામાં વેર્ષા

ફૂલ નમીએ ગુજાગ કેરાં;

નીચાં નમી વીણીયું આરે?

આજ આજ ભાઈ અત્યારે.

પ્લવંગમ

માત્રા : ૨૧

તાલ : ૧, ૫, ૯, ૧૩, ૧૭ મી માત્રા પર

પહેલો અને છેલ્લો અક્ષર ગુરુ. યતિ : ૧૧ અને ૨૧ માત્રાને અંતે

ઈંદ્રપુરી અનુસાર, નગરીઓ નોખમાં,
કોટિયજ સાદુકાર, ગરજતા ગોખમાં.

મહીદીપ

માત્રા : ૨૨

તાલ : ૧, ૭, ૧૩, ૧૯ મી માત્રા પર

છેડે બે અક્ષર ગુરુ.

યતિ : ૧૨ અને ૨૨ માત્રાને અંતે.

જો વિચારી જીવ જનમ, પામીને શું પામ્યો ?
ભક્તિની ન ભુક્તિ જાણી પાપકાંપ જામ્યો.

ગચ્છલ

માત્રા : ૧૪

તાલ : ૭ અને ૧૪ માત્રાને અંતે.

યતિ : ૭ અને ૧૪ માત્રાને અંતે.

જગનના કામના ચત્રે, ખરી વસ્તુ નહિ ભામે;
ન સારા કે નકારાની જગથે સંગતે રહેજે.

ઉધોર

માત્રા : ૧૪

તાલ : ૧, ૩, ૫, ૮, ૧૦ અને ૧૨ મી માત્રા પર

છેડે ગુરુ અને લઘુ.

ઉભું જાંચ ગિરિને સંગ,
કોઈ નહિ એની સંગ.

હુરિગીત (કવિ નર્મદનું)

માત્રા : ૨૬

તાલ : ૩, ૬, ૧૦, ૧૩, ૧૭, ૨૦, ૨૪ અને
૨૭ મી માત્રા પર

યતિ : ૧૪ મી કે ૧૬ મી માત્રાએ

લીટીના પહેલા પાદમાં ૧૪ માત્રા અને ઘીજા પાદમાં ૧૨ માત્રા હોય
છે. ઘીજા પાદને છેડે 'ર' ગણ્યું હોય છે. કવિ દલપતને મળે ૨૮ માત્રા.હિત કશું સૂઝે ન કંઈ તે બધિર સરખો જાણ્યો,
આય રવાધીન કોપને તે આંધળા સમ માન્યો.

રેલા

માત્રા : પહેલું પદ ૧૧

તાલ : ૧, ૫, ૯, ૧૩, ૧૭ અને ૨૧ મી

બીજું પદ ૧૩

માત્રા ૫૨.

માનવરાજે રચ્યાં મંદિરે કીર્તિ કાળે,
કાળમહોદધિમહી કહીં હુમ થયાં આળે.

સવૈયા એકત્રીસા

માત્રા : ૩૧

તાલ : ૧, ૫, ૯, ૧૩, ૧૭, ૨૧, ૨૫ અને

૨૯ મી માત્રા ૫૨.

યતિ : ૧૬ માત્રાને અંતે.

સરસ્વતી તમે બહુ આરાધી ને આરાધ્યો મુદ્ધપતિ;
સમો થયો નહિ કામ આવશે શું તેગાનું કાંઈ રતિ ?

ચૂલજી

માત્રા : ૩૭

તાલ : ૧, ૬, ૧૧, ૧૬, ૨૧, ૨૬, ૩૧ અને

અંતે : શુરુ

૩૬ મી માત્રા ૫૨.

યતિ : ૧૦, ૨૦, ૩૦, ૩૭ માત્રાને અંતે.

જાગીને જોઈ' તો જાગ દીસે નહિ કાંઈમાં અટપટા બોગ ભાસે;

મનહર

આ છંદમાં બે લીટીમાં ૩૧ અક્ષર હોય છે. આ બે લીટીને તૂક કહે
છે. તૂકને અંતે શુરુ અક્ષર આવે છે; દરેક આઠ અક્ષરે યતિ હોય છે.

ઉપમથી એકલો હજારને દસવી દીએ,
ઉપમથી ધન્ય ધાન્ય ધારું મેળવાય છે;

મનોયત્ન ૯૫ :

છંદો એળખો.

- ૧ જ્યાં લેક અક ધરી હેમ દિમાંજી સારાં
દીપાકૃતિ રચી ભરી નદી ન્દેર નાળાં;
- ૨ વધ, ક્રમગ વાદળી ! આગળ જા,
તુજ સુંદર ક્રમગ વસ્ત્ર ધરી,

- ઉમના રવિ પાસ ઉમંગ ભરી,
નિધિમાત તાણું લઈ કામગી જા !
- ૩ સાહેલી સાથ સરખો, ઠીક બેડ જામી,
આનન્દ ગોઠડી મીઠી પનધાટ પામી;
માંજ્યા, સુનેરી દીપતાં શિર, બેડલાં આ,
ને પાણીડાં ભરી વજ્યાં ઘર સર્વ જવા
- ૪ મને પણ ધણું કહ્યું ચિરમવા નીચે સ્વયંભાં,
પરંતુ ચડવું, હજી ચડવું, એજ મારી તૃપ્ત.
- ૫ ચડું ઉપર હા ! સખે, પિકટ આ ચલાવે તમે,
નહિ નિકટ, કર ચડે તમ ખમો જુની ટેવથી.
- ૬ માંડી સિદ્ધાસન રવિ ગિરનાર મુંગે,
યાત્રાશ્રમે કનક અંગુલિથી નિમંગે.
- ૭ મધ્યાહ્ને વરસાદ વરસી માધુર્ય રેડી ગયો,
બોમે એકજ વાદળી કનકની ગ્રથેલી મેલી ગયો;
અંધારું થયું પાતળું નભ વિશે, તારાણુને નીતરી,
વીણા તાલ મૃદંગ, રાગ તરીને, કાને પડે આ ધડી;
- ૮ કદી જઈ શત્રુને હાથે, ચડી બેસે વિના શંકે,
કદી જઈ મિત્રને માથે, નહિ બેસે વિના શંકે.
હસે જે જાવથી માતા અને પિતા તણી ખામે,
હસે તેવાજ જાવથી ખરેખર શત્રુની સાથે !
- ૯ રે પારગામાં ઝુલવું બાગક ન જગતે જાણવું,
હસવું ગુલાબી હોઠપર દીસે અકારણ આણવું;
- ૧૦ જો છે સુરખી ભરી રવિ મૃદુ હેમન્તનો પૂર્વમાં,
ખૂરું છે નભ સ્વચ્છ સ્વચ્છ, દીસતી એકે નથી વાદળી;
- ૧૧ “લાગી છે મુજને તૃપ્ત, જલ ભરી દે તું મને,” બોલીને
અથેથી ઉતરી યુવાન ઉબીને ચારે દિશાએ જુલે;
- ૧૨ “બીજું પ્યાલું ભરી દેને હજી છે મુજને તૃપ્ત,”
કહી પાન યુવાને ત્યાં માતાનાં કરમાં ધડું.

- ૧૨ ખ્યાલું ઉપાડી જીભી શેઠાડી પાસ માતા,
છુરી વતી જરીક કાતણી એક કાપી;
- ૧૩ કૃતની લોકોને કદર નવ કાંઈ હૃદયની
ન જોવાતી ધમ્મણ ! કદર કરવા સધન નહીં.
તમારે માટે કેા હૃદય ભગવું જે કરી રહે,
અરે ! તેને ચીરે ? તમ હૃદય તો ચીરીશ હવે !
- ૧૪ તુજ પાંખ ચળકે પર્ણના ઝુલે મહીં ચકો રચી
જ્ઞાત્રાડને પોપી રહી તે દષ્ટિ અહીં એ છે નકી;
- ૧૫ તુજ ઉદર પોપણમાં તને તુજ રૂપ ઉપસોગી થતું,
તુજ નેત્ર આગળ દીવડો કેં શ્રમ વિના દેખાડતું;
- ૧૬ રહે પડી શું એકલો ? ચક્ષુની, વાડીની મોજમાં,
જહીં, રમત ગાનધૂમ મયશેજ ગપ્પાં તણી.
- ૧૭ જગતના કાચના યંત્રે ખરી વસ્તુ નહિ લાસે,
નસારા કે નકારાની જરાએ સંગતે રહેજે.
- ૧૮ બહુ ગૂઢ તરૂમાં બેસીને જે ગાય મીઠું કોયલ,
ચાલે થડી તે એકને પછી બંધ તે અદ્ભુત સ્વર;
- ૧૯ તે પખીની ઉપર પયરો ફેંકતા ફેંકી દીધો !
હૂલ્યો તે ને અરરર ! પડી ફાગ દેવા મહિ તો !
- ૨૦ રે રે ! શ્રદ્ધા ગત થઈ પછી કોઈ કાળે ન આવે !
લાગ્યા ધાને વિસરી શક્યા કાંઈ સામર્થ્ય ના છે !
- ૨૧ નિમંત્રણ પ્રેમીને શાનાં ? અનાદર પ્રેમીને શાનો ?
મન્યાં છે ચિત્ત વિષ્ણુ યત્ને, શરીર તો એડવાં છે ક્યાં !
- ૨૨ અધર મધુર તેનો જોઈ પામે વિકાસ,
વિવિધ ક્રમુમની ત્યાં નીકળે છે સુરાસ.
- ૨૩ જાંચે બધાં સિખર શ્વેત થયાં જળાય,
નીચે નદી વહનમાં તરુઓ તળાય.
- ૨૪ સંસાર માંહિ પ્રયાણ કાજજ પાન્ય એનન સર્વ છે;
એ એકથીજ ભક્ત પ્રવાસ વીશે વળી કચ્યું.એવુંયે.

- ૨૫ વીણા તણો નાદ તહીં સુણાય,
આનંદ હૃદયે અનિલો ભરાય;
- ૨૬ ફેરે વીણા તેનાં હૃદય, નયનો, અંગ ફરતાં,
હિંમે બગે આત્મા અનુભવી રહ્યા એકમયતા.
- ૨૭ ભગની કો કાગડે છે હિંસની રસએકતા,
પશુ આ માનવી આ એ કાંઈ બેદ ન ગ્રેમને.
- ૨૮ શુકો ગિડે ગીત હજાર ગાઈ,
સદુ સ્થળે છે ભરપૂર શાન્તિ.
- ૨૯ મૃત્યને વશ આ કલા થઈ ગઈ! હું એ બની મૃત્યુની !
આ સંસાર અસાર છે ! અહહહા ! એ શીખ આજે મળી !
- ૩૦ કલા છે બોલત્ર મીઠી તે બોલતા વિળ કલા નહિ !
હલાવાન કલા સાથે બોલતા વિળ મળે નહિ !
- ૩૧ ખિરકાલી તરુના મહાત વિટપે ગૂંધી રહી ત્યાં ફરે,
ને રગીન શુકો ધણા મધુર ત્યાં આકાશ હિડી રહે !
- ૩૨ નાનાં બચ્ચાં ટળવળી રહી માત સામુ જીવે છે,
ને પંખાળે નિજ નજીક જો કંઈને સંચુકી એ.
- ૩૩ બાંધી ભાતાં કમળ દુખનાં ગિડી આકાશ માર્ગે,
સાથી તારા નજ મહીં થશે રાજદંભો રૂપાળા.
- ૩૪ પગ અડગ સમ્રાધિ સાદસીની ન વહે,
મરણ શરણ જનું હૃદયે તેને દિસે છે,
- ૩૫ દંશારી તમરાંઓના અવાજે આવના હતા,
સ્વયં-કાલ જનાં જાંન બહેને ભાવના હતા.
- ૩૬ વટે થયે વાયુ કરી દર્ધબધિ શાંતિ વનમાં,
ધણા થોડા આજે ઉડુગળ પ્રકારો ગમનમાં;
- ૩૭ પ્રજ્ઞો અદરય સધળાં નજરે પડે છે,
ધોળાં અનેક ગમથી અરણ્ય દેડે છે.
- ૩૮ પત્ની જ્યાં ઝરણાં ઝમને હરે,
નિરખનાં રચના નયનો દરે;

- ૩૯ તારા ઉપર તારા તણા ઝૂમી રત્નાં ને ઝૂમખાં,
તે યાદ આપે આંખને ગેખી કચેરી આખની ।
- ૪૦ છે વૈધવ્યે વધુ વિમલતા, બેન । સૌભાગ્યથી કે
છે ભક્તિમાં વધુ વિમલતા, બેન । શૃંગારથી કે ।
- ૪૧ ધીકી રહી ધરા, નીચે । જાંચે તપે રવિ તીનને,
બગબગતી શૂ આરે પાસે રહે વરસી ભવે;
- ૪૨ સતત સુખના લ્હાવા લેવા કસાવું ધડી ન કાં ?
અવનતિ સહી લેવી શાણી । ન ઉત્તતિ માટ કાં ?”
- ૪૩ કંઈક ચિત્રો એવાં એ છે ધુઓ રાતધાર બે
ફરીફરી બને તાબા રંગો, બુંસાય ન રેખ કો.
- ૪૪ જિગર કચડી લોકો કાળે તપ્યા તપ રામ ને
ક્ષણભર સહુ ભુલ્યા બતાં ફરી પ્રિય કાનને;
- ૪૫ કહે છે કે ગેખી અવર દુઃખ દેખી નવ શકે,
પરાઈ પીઠામાં નિજ શરીર તે અર્પણ કરે;
- ૪૬ પંખીડાં, ફૂલડાં, ફડાં, લતા આ, અરણ્યાં, તરુ
ધટના ફૂર દિલિ ત્યાં; વિશ્વ સૌંદર્ય કુમળું.
સૌંદર્યો વેડફી દેતાં ના ના સુંદરતા મળે;
સૌંદર્યો પામતાં ખુલ્લાં સૌંદર્ય બનવું પડે.
- ૪૭ લલે મૃદુ રહી સહી જખમ છેક ચૂરો મળું,
કહિન ન બનો કદી હૃદય એજ ધવિલું, મળુ ।
- ૪૮ હૃદય સરસાં રાખી શાંતિ અને સુનકારને,
હસતી રમતી ગાતી ગાતી નદી વહી નય છે.
- ૪૯ શોભિતા શા સહુ અવયવો સ્નિગ્ધ, ગોરા, ભરેલા,
યોગાબ્યાસ પ્રબલ થકી શા યોગ્યતામાં ફરેલા.
- ૫૦ હસતી ઝામણ રાત્રિ દિગ્મન્તમાં,
વસતી શિંધુ ભિમિ વિદ્યાસમાં.

- ૫૧ સ્ત્રી ઝંઝર નાદ સમીર કરે,
તરીને તટમાં લડરી પ્રસરે.
- ૫૨ ચાલો એવા સ્થલ મહી, વમે સૂર્ય જેમાં સંદેવ—
આનાથી કે અધિક હૃદયે આદ જ્યાં હોય દેવ.
- ૫૩ શિરમાં, હિરમાં, મુખમાં, કરમાં,
પ્રભુ વ્યાપી રહો મુજ અંતરમાં.
- ૫૪ પ્રભો, રિર નમ્યું: નમ્યુંજ ધરું સર્વદા, એટલી
વિશુદ્ધ મનિ રાખજો સદા અન્ય એમાં લહું.
- ૫૫ ત્યહી બોલ્યું કોઈ, “ અનુપમ ઉપા, ધન્ય થડી આ !
વહેતી મુકોને મુલગ પથમાં હોડી અધુના. ”
- ૫૬ “ અહા દેવી બૃમિ, નર્થા દૂર રહું ખંદર હવે ! ”
વદી એવું મીઠાં મુખ પચિક સર્વે અનુભવે.
- ૫૭ જર્થ પગ અધીર મેં ધર મહી મુક્યો ના મુક્યો,
પડી નજર ત્યાં હબી લટકતી ભીતિ મિત્રની.
- ૫૮ સ્મરે છે કે પેસો લુગ લુગ લુનો ક્રાંત તુજને ?
દીધેસો એકાન્તે ગહન રજનીના તટ પરે !

પ્રકરણ ૨૮

અલંકાર

૧૧૮.

- ૧ જૂતડાંયાં વડવૃક્ષ અંત
ગાભાં જ્યાં દષ્ટિ તણે અંત.
- ૨ જોને પેલી દીન કુમુદિની એકલી
મુખડું નીચું લળી આંસુડાં લગતી.
- ૩ અચળ પેલા તારલાની આસપાસ ધુમંતી તે
સમર્પિ કેરી ગાડલી મુજ દષ્ટિ પડતાં ફીજી બને.

૪ કદા જિંયા પર્વતે ચઢી રોચ પર જાબી રહું,
નીએ બિજવી મેં રૂપેરી તેહ જાજમ નીરખું. }
૫ અનિલ! તને હાં ગમે રમત મુજ કેસા રું ?

ઉપરની કવિતા લીટીઓ તપાસતાં જણાશે કે :

પહેલી કડીમાં ‘જૂદોને’ ‘ભૂત’ સાથે સરખાવ્યાં છે; બીજી કડીમાં ‘કુમુદિની’ ને એક સ્ત્રી હોય એમ નીચું માં ઢાળીને રડતી કહી છે; ત્રીજી કડીમાં ધ્રુવની આસપાસ ફરતા સમર્પિના સુમખાને ગાડી તરીકે કહ્યું છે; ચોથી કડીમાં ચંદ્ર પૃથ્વીપર પથરાયેલી પોતાની આંદનીને રૂપેરી જાજમ તરીકે કહ્યું છે; પાંચમી કડીમાં એક સ્ત્રી પવનને ઉદેશીને કહે છે, “હે અનિલ! તને મારા કેસા સાથે કેમ રમવાનું ગમે છે ? ” અહીં અનિલને પુરુષ તરીકે કહ્યેલો છે.

આ બધા દાખલાઓમાં કવિ પોતાના અર્થને ઉપર બતાવેલી સુક્તિ, પ્રયુક્તિ અને કલ્પનાની મદદથી પોતાના અર્થને અસરકારક રીતે દર્શાવે છે. એવી અર્થ ચમત્કૃતિને અર્થાલંકાર કહે છે.

૧ સ્તેદધન કુસુમ વન વિમલ પરિમલ ગલન

નિજ ગગન માલિ ઉત્કૃષ્ટ પામે !

પિતા ! કાવના સર્વ સંતાપ શામે !

જલધિજલદલ ઉપર દામિની દમકતી

દામિની વ્યોમસર માલિ સરતી,

દામિની કોકિલ કેલી કુન્ન કરે,

સાગરે ભાસતી લવ્ય ભરતી

ઉપરના કાવ્યબંધમાં અર્થાલંકાર ઉપસંત શબ્દાલંકાર એટલે માત્ર શબ્દથી ઉત્પન્ન થતી ચમત્કૃતિ પણ જોવામાં આવે છે;

દા. ત.,

ચોથી લીટીમાં ‘જલધિજલ’ માં ‘જ’ પછી ‘જ’ અને ‘દામિની દમકતી’ માં ‘દ’ પછી ‘દ’ આવવાથી કાવ્ય પંક્તિનું પ્રવળ કણુંને

મધુર બને છે. તેજ પ્રમાણે છેલ્લી લીટીમાં ‘ક’ અક્ષરનું પુનરાવર્તન કરીને કવિએ શબ્દ ચમત્કૃતિ સાધી છે.

આવી શબ્દ ચમત્કૃતિને વૃત્તિઅનુપ્રાસ કહે છે. [અંગ્રેજીમાં એને Alliteration કહે છે]

ખીજી લીટીમાં છેલ્લો શબ્દ ‘ચામે’ ત્રીજી લીટીના છેલ્લા શબ્દ ‘શામે’ સાથે ધ્વનિમાં પ્રાસ ઉત્પન્ન કરે છે. આવા પ્રકારની શબ્દ ચમત્કૃતિને અંત્યાનુપ્રાસ કહે છે. [અંગ્રેજીમાં એ Rhyming કહેવાય છે.]

ભાષાને સમૃદ્ધ બનાવવા, ઓપ આપવા અને અર્થને અસરકારક રીતે દર્શાવવા અલંકારોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

આ રીતે અલંકાર બે પ્રકારના છે : અર્થાલંકાર; શબ્દાલંકાર.
૧૧૯. અર્થાલંકારના પ્રકાર

૧. ઉપમા

બે જુદા જુદા પ્રકારના પદાર્થોને સરખાવવામાં આવે અને તેની વચ્ચેનું સાદૃશ્ય (સરખાપણું) વર્ણવવામાં આવ્યું હોય, તો તે ઉપમા અલંકાર બને છે; દા. ત. :

૧ શબ્દો પાઞા ઉપર અમૃતધાર જેવા

અહીં શબ્દોને અમૃતધાર સાથે સરખાવ્યા છે. જે પદાર્થની સરખામણી કરવામાં આવી હોય—દા. ત., ‘શબ્દો’—તે ઉપમેય કહેવાય છે. સરખામણીના ધારણ તરીકે જેને લેવામાં આવ્યું હોય—દા. ત., અમૃતધાર—તે ઉપમાન કહેવાય છે. ઉપમાન અને ઉપમેયની વચ્ચે જે સરખાપણું ગુણ હોય છે—દા. ત., મધુરતા—તે સાધારણ ધર્મ કહેવાય છે.

આ રીતે ઉપમા અલંકારમાં ત્રણ વસ્તુ હોવી જોઈએ :

૧ ઉપમાન, ૨ ઉપમેય, ૩ સમાનધર્મ.

આ ઉપરાંત સરખામણી માટે વપરાતા—યથા, જેમ, જેવું; સદૃશ વગેરે શબ્દોનો (ઉપમાવાચક શબ્દોનો) પ્રયોગ થાય છે.

૨ રૂપક

જે પદાર્થો—ઉપમેય અને ઉપમાન—વચ્ચેનો સમાન ધર્મ ન્યારે ન વર્ણવ્યો હોય; અને ઉપમેય અને ઉપમાન બંનેને દર્શાવી તે બન્ને વચ્ચે ભેદ નથી અથવા અભેદ છે એમ દર્શાવાય, ત્યારે રૂપક અલંકાર બને છે. ઉપમામાં સમાન ધર્મ અને ઉપમાવાચક શબ્દોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે; રૂપકમાં એ વસ્તુઓ દર્શાવેલી હોવી નથી.

૧ દિશાની શુદ્ધિ, પૃથિવી જોડે આકારા ભરતો.

૨ ભીમકચુતાનું વદન સુધાકર દેખીને શોભાય.

૩ સંસાર સાગર તરવો એ મહાપુશ્કલ છે.

ઉપર પહેલા દાખલામાં દિશા અને શુદ્ધિ વચ્ચેનો સમાનધર્મ રૂપક કરવામાં આવ્યો નથી, પરંતુ દિશા તેજ શુદ્ધિ છે એમ કહ્યું છે અને દિશા અને શુદ્ધિ વચ્ચે અભેદ અથવા એકતા કદપવામાં આવેલી છે. એજ રીતે વદન અને સુધાકર, તથા સંસાર અને સાગર વચ્ચે અભેદ કદપવામાં આવ્યો છે.

અતિશયોકિત

અતિશયોકિત અનેક પ્રકારે બને છે.

૧ કુન્દે કુવ ને મેરુ ડગિયો ખગલણીયાં ખાતાળ,

૨ આ સમાચાર સંભળી તેનું લોહી ધીજી ગયું.

૩ સાગરે મરણદ મૂકી ડોહ્યા દશ દિક્ષાળ.

૪ ચંદ્ર તેના મુખ આગળ ફિક્કર દેખાતો.

૫ પૂનમનો ચંદ્ર તે લલનાના મુખ જેવો હતો.

ઉપરના વાક્યોમાં કરેલા કથનમાં અર્થની અતિશયતા બતાવી છે. એટલે એમાં વર્ણવેલા પદાર્થો, તેના ગુણો અને તેની ક્રિયા વાસ્તવિક હોય તેના કરતાં વધારીને વર્ણવવામાં આવેલાં છે. આમ ન્યારે અર્થની અતિશયતા થાય છે ત્યારે અતિશયોકિત અલંકાર બને છે.

અતિશયોક્તિના બુદ્ધા બુદ્ધા પ્રકાર :

અંગ્રેજીમાં જેને અતિશયોક્તિ (Exaggeration) કહે છે, તે પ્રકારની અતિશયોક્તિ ૧ લા, ૨ જા અને ૩ જા દાખલામાં છે. પરંતુ સંસ્કૃત અલંકારશાસ્ત્ર પ્રમાણે ચોથો અને પાંચમો દાખલો પણ અતિશયોક્તિનો કહી શકાય.

૩૫૬ અતિશયોક્તિ

જ્યારે વર્ણ્ય પદાર્થ અથવા ઉપમેયને વાક્યમાં દર્શાવવામાં આવે નહિ, પરંતુ ફક્ત ઉપમાનજ દર્શાવાય, અને તે પરથીજ ઉપમેયના ખ્યાલ કરીએ, ત્યારે તે અલંકાર ૩૫૬ મટી જઈ અતિશયોક્તિ બને છે. તેને ૩૫૬ અતિશયોક્તિ અલંકાર કહી શકાય. દા. ત. :

યુદ્ધમાં મારી સાથે સિંહુ બોલે છે.

૩૫૬ અતિશયોક્તિમાં ઉપમાન ઉપમેયને ગળી જાય છે.

[નોંધ : અંગ્રેજીમાં આવા અલંકારને ૩૫૬જા એટલે Metaphor કહે છે]

વ્યતિરેક અતિશયોક્તિ

જ્યારે ઉપમેયને ઉપમાન કરતાં અધિક બતાવવામાં આવે, ત્યારે વ્યતિરેક અતિશયોક્તિ અલંકાર બને છે;

દા. ત. : ચંદ્ર તેના મુખ આગળ ફિક્કો દેખાતો

પ્રતીપ અતિશયોક્તિ

જ્યારે ઉપમાનને ઉપમેય સાથે સરખાવવામાં આવે, ત્યારે પ્રતીપ અતિશયોક્તિ અલંકાર બને છે;

દા. ત. : પૂનમનો ચંદ્ર તે લક્ષ્મીના મુખ જેવો હતો.

[નોંધ : ઉપમા અલંકારથી આ અલંકાર બિન્ન પ્રકારનો છે.]

૪ ઉત્પ્રેક્ષા

જ્યારે ઉપમેયને ઉપમાન સાથે સરખાવવાને બદલે તે ઉપમાન છે કે શું એવી સંભાવના કે શંકા કરવામાં આવે, ત્યારે ઉત્પ્રેક્ષા અલંકાર બને છે. એવા અલંકારમાં, શંકાવાચક શબ્દો—જાણે, મન્યે, હશે, માનું, શકે વગેરે આવે છે.

૧ શકે ધરાધર વાસ લેવા ચણો ચંદન ટકે.
દગચંતીના ચોટલામાં સાપની સંભાવના કરી છે.

૨ જિગ્યો શક્તી પૂરવ દિશ એવો
આકાર આદિય જગ્યાય જેવો,
જાણે મહાસયનું રૂપ ધારી
આવ્યો પ્રગટે દગવા રખારી

૫ સજ્જારોપણ

કોઈ નિર્જીવ પદાર્થમાં જીવનું આરોપણ કરવામાં આવે અને તેને જીવંત સ્ત્રી-પુરુષ માફક કહીવામાં આવે, ત્યારે તે અલંકાર સજ્જારોપણ કહેવાય છે; દા. ત. :

૧ આવી સંધ્યા દેવી આમ રંગે રમતીરે,
ધારી સાણ કુસુંબલ અંગ મુજ મન ગમતીરે.

૨ ગગને સૂરજ ઝોકાં ખાતો, આલનણી આંખો ઘેરાઈ.

પહેલા દાખલામાં સંધ્યાને એક સુંદર સ્ત્રીની માફક સુંદર વસ્ત્રોમાં સુસજ્જિત થઈને રમતી કહી છે. બીજા દાખલામાં સૂરજને ઝોકાં ખાતો કહ્યો છે.

૬ સંજોધન

ત્યારે કોઈ નિર્જીવ પદાર્થને અથવા ગેરહાજર એવી વ્યક્તિને સંજોધીને કથન કરવામાં આવે, ત્યારે તે સંજોધન અલંકાર કહેવાય છે; દા. ત. :

૧ અનિલ ! તને કાં ગમે રમત મુજ કેશ સુ ?

૨ પ્રેમા ! મુજ પિતા ગયા, જનની મારી મોંઘી ચર્મ,
અને તકડતો જૂએ પરમદીન અંધુ ગયો.

૩ ઝો ચદા ! તું જાણે સઘળી વાતને !

૪ સરિતા ! તુજ દેડે કેવો આ ચાંદલો !

ઉપરના દાખલાઓમાં અનિલ, પ્રેમ, ચંદા અને સરિતાને ઉદ્દેશવામાં આવે છે.

૭ કાકુ-પૃચ્છા

ખોલનાર પોતાનો સ્વર ચરકાવીને એવી રીતે પ્રશ્ન કરે કે તે પ્રશ્નથી ઊલટા અર્થનો ઉત્તર તે કથનવડે સૂચવાય, ત્યારે એ અલંકાર કાકુ-પૃચ્છા કહેવાય છે.

- ૧ અહીંઆ કાણુ એવો છે, કે જે મારી સામે ખોલી રહે ?
- ૨ શું અહીં કોઈ અભાગી છે, જે દેશપ્રેમથી રંગાયો નથી ?
- ૩ નેવનાં પાણી મોઝે ચડે ?

[અંગ્રેજીમાં આ અલંકારને Interrogation કહે છે.]

૮ દૃષ્ટાંત

કોઈ પદ્ય બે વસ્તુના સંગંધ જેવો સંગંધ બીજી બે વસ્તુના સંગંધના વર્ણનદ્વારા બતાવવામાં આવે, ત્યારે તે અલંકાર દૃષ્ટાંત કહેવાય છે.

દા. ત. : જેમ શ્રાવણમાસમાં નીલાકાશમાંથી ઝરમર વરસાદ ઝરે તેમ તેના બૂરાં નેત્રોમાંથી અશ્રુ ઝરી પડ્યાં.

આ દાખલામાં આંખ અને અશ્રુ વચ્ચેનો સંગંધ, નીલાકાશ અને વરસાદના સંગંધથી દૃષ્ટાંત રૂપે દર્શાવાયો છે.

૯ વિરોધ

જ્યારે બે વિરોધી વસ્તુઓને અથવા બે વિરોધી કથનોને કવિ સાથે સાથે મૂકે, અને અર્થની ચમત્કૃતિ સાધે અને વિરોધને ઉગ્ર સ્વરૂપમાં રજુ કરે, ત્યારે વિરોધ નામનો અલંકાર બને છે; દા. ત. :

- ૧ જે જે બેની પૃથવી પર આ મેદુલે મહેર કીધી,
- હું માંદીની ખબર કંઈ એ નાવલે નાજ લીધી.

[અંગ્રેજીમાં આને Antithesis કહે છે.]

૧૦ વિરોધાભાસ

ઉપલક્ષિયા દૃષ્ટિએ કોઈ કથનમાં વિરોધ દેખાતો હોય પણ જાણ ઉતરતાં એ વિરોધ યોગ્ય લાગે અથવા વિરોધ વિરોધ તરીકે ન રહે, ત્યારે તે અલંકાર વિરોધાભાસ કહેવાય છે.

- ૧ ગુરુનું મૌન એજ સાચું વ્યાખ્યાન છે.

- ૨ માણસને મિત્રોથીજ ધણીવાર વધારે ખમવું પડે છે.

[અંગ્રેજીમાં આને Paradox કહે છે]

૧૨ વ્યાખ્યેકિત

કેઈની નિંદા કરવાને અર્થે સ્તુતિ કરાય અથવા સ્તુતિ કરવા નિંદા એવું કરાય, ત્યારે તે અલંકાર વ્યાખ્યેકિત કહેવાય છે; દા. ત. :

૧ હું મુખ કે તમારે હશેએ ચાલ્યો ! (અહીં મુખ કહીને નિંદાથી પોતાની સ્તુતિ કરી છે)

૨ તમારા જેવા દાતારની તે કંઈ વાન થાય ? (અહીં સ્તુતિ કરીને નિંદા કરી છે)

૧૨ સાર

કેઈ વસ્તુ કે પદાર્થને જ્યારે અધિક અધિક ચડિયાતી રીતે વર્ણનામાં આવે, અથવા તેા એક વસ્તુને બીજી વસ્તુથી અધિક અધિક ચડિયાતી બતાવવામાં આવે, ત્યારે સાર નામનો અલંકાર બને છે.

૧ ધનથી નીતિ, નીતિથી દાન અને દાનથી યશ વધારે સારો છે.

૨ તે હસ્યો; તે કુદ્યો, નાચ્યો, અરે ! આનંદથી ધૂળમાં બાળાટી પડ્યો.

૧૩ આરોપિત વિશેષણ

જ્યારે કેઈ પદાર્થને સામાન્ય રીતે લાગુ પડતું વિશેષણ કે ગુણ તેના સંબંધમાં આવનાર બીજા પદાર્થમાં આરોપવામાં આવે, ત્યારે આરોપિત વિશેષણ નામનો અલંકાર થાય છે; દાખલા :

૧ હું થાકેલો પગલે ઘેર આવ્યો

૨ રામદાસે ઉદાર સખાવત કરી

૩ આનંદિત ચહેરે તે મારે ત્યાં આવ્યો

૪ તેણે પવિત્ર હાથાએ દાન કર્યું.

પહેલા દાખલામાં માણસ થાકેલો હોય છે, કંઈ પગલાં થાકેલાં હોતાં નથી; છતાં માણસને માટે વપરાયું જોઈતું વિશેષણ પગલાંમાં આરોપિત થયું છે. એજ પ્રમાણે રામદાસ ઉદાર છે, પણ એ વિશેષણ સખાવત માટે વપરાયું છે, તેજ પ્રમાણે આનંદિત અને પવિત્ર એ આરોપિત વિશેષણો છે.

[અંગ્રેજીમાં આને Transferred Epithet કહે છે.]

૧૪ મૃદ્ધકિત

જ્યારે અગ્રિય અથવા નાજુકતા ભરેલી હકીકત કોમળ એટલે મૃદુ રીતે કહેવામાં આવે, ત્યારે તે અલંકાર મૃદ્ધકિત (મૃદુ-ઉક્તિ) કહેવાય છે.

‘મરી ગયા’ ને બદલે ‘સહગત થયા’ કે ‘સ્વર્ગસ્થ થયા’ એમ કહીએ ત્યારે ઉપલો અલંકાર બને છે.

૧૫ લક્ષ્યાર્થ અલંકાર

૧ *The pen is mightier than the sword.*

તલવાર કરતાં કલમ વધારે બળવાન છે. [મિટોનિમી]

૨ *I have ten mouths to feed.*

મારે દસ મોંઠું પોપણ કરવાનું છે. [સિનેકડોચી]

ઉપરના પહેલા વાક્યમાં ‘કલમ’ તથા ‘તલવાર’ નો વાચ્યાર્થ જ લઈએ તો વાક્ય અર્થહીન બને છે. પણ જો વાચ્યાર્થને છોડી દઈને ‘કલમ’ શબ્દ વડે લક્ષ્યાર્થોનો અર્થ ‘લેખક’ (કલમ = લેખક) અને ‘તલવાર’ એટલે ‘યોદ્ધો’ એમ લઈએ, તો વાક્ય અર્થવાળું બને છે. આ રીતે આવા પ્રકારના વાક્યનું તાત્પર્ય લક્ષ્યાર્થમાં જ રહેલું હોય છે. આવી રીતે શબ્દને વાપરવાથી એક પ્રકારની અર્થચમત્કૃતિ સધાય છે, એટલે એની અર્થાલંકારમાં ગણના થઈ શકે, અને તેથી આપણે એને લક્ષ્યાર્થ અલંકાર કહી શકીએ.

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અને તેને અનુસરીને ગુજરાતીમાં લગભગ બધાજ અર્થાલંકારો ઉપમાન ઉપમેય સંબંધ પર આધાર રાખે છે. અંગ્રેજીમાં (મિટોનિમી) Metonymy અને (સિનેકડોચી) Synecdoche એ અલંકારો શબ્દની લક્ષણશક્તિના આધારે અર્થનો ચમત્કાર આણે છે; તેથી તેને આપણે લક્ષ્યાર્થ અલંકાર કહીશું.

નીચે બતાવેલી જુદી જુદી રીતે એ અલંકાર ધાય છે:

૧ કોઈ વસ્તુ અથવા ગુણની સૂચના તેના પ્રતીક દ્વારા:

૧ અગે તો બધા તાજની સત્તા હેઠળ છીએ. (તાજની = રાજાની)

૨ ધોળા વાળનું માન રાખવું નોંધ્યો. (ધોળાવાળનું = ૪૬ મનુષ્યોનું)

૨ કોઈ હથિયાર કે સાધનવડે તે વાપરનાર વ્યક્તિનું સૂચન :

૧ તલવાર કરતાં કલમ વધારે શક્તિશાળી નીવડે છે.

૨ કમંડળ સજ્જદંડને નગનું નથી.

૩ ધારણ કરનાર પાત્રદ્વારા તેમાં સમાયેલી વસ્તુનું સૂચન :

૧ તેણે આખા ગામને હુંહું. (ગામને = ગામના લોકો)

૨ નળી આવતા બંધ થયા. (નળ = પાણી)

૩ તે આખો ખ્યાલો ગટગટાવી ગયો. (ખ્યાલો = પાણી)

૪ કોઈ કર્તા દ્વારા તેના કાર્યનું સૂચન :

૧ મેં આખો કલાપી વાંચ્યો છે. (= કલાપીનાં પુસ્તકો)

[ઉપરના બધા દાખલાઓમાં એક વસ્તુનું કે વિચારનું સૂચન ખીજ વસ્તુથી કે વિચારથી કરવામાં આવ્યું છે. એ બંને વસ્તુઓ કે વિચારો સહસારી છે અને એકથી બીજાનો અર્થ સૂચવાય છે. ઉપરના બધા દાખલા અંગ્રેજીમાં મિટોનિમીના વર્ગમાં આવે છે] નીચેના દાખલા જુઓ.

૧ એક વસ્તુનું તેના વિભાગ વડે સૂચન : અંગાંગી સંગંધ.

૧ ખેતરમાં પચ્ચીસ હાથો કામે લાગ્યા છે. (હાથો = માણસો)

૨ મેં પચ્ચીસ દિવાળી બેઠું છે. (દિવાળી = વરસ)

૨ જાતિ-વ્યક્તિ સંગંધ : આમાં જાતિનું સૂચન વ્યક્તિથી થાય છે.

૧ તે હરિશ્ચંદ્રનો અવતાર છે. (હરિશ્ચંદ્ર = સ્વયંવાદી પુરુષ)

૨ અમદાવાદ હિંદુસ્તાનનું મૈથેસ્ટર છે. (કાપડ વણાટનું કેન્દ્રસ્થાન)

૩ વસ્તુ-ભાવ સંગંધ : આમાં ભાવનું સૂચન વસ્તુથી થાય છે.

૧ તેની આંખમાં વાઘ ડોકિયાં કરી રહ્યો હતો. (વાઘ = ક્રૂરતા)

૨ તેની જીભમાં મધ છે. (મધ = મીઠાશ)

૪ ભાવ-વસ્તુ સંગંધ : વસ્તુનું સૂચન ભાવથી થાય છે.

૧ દુનિયામાં ગરીબાધને સહન કરવું પડે છે. (ગરીબાધ = ગરીબ)

૨ સત્તાનું જ માન પડે છે. (સત્તા = સત્તાધારી)

૫ દ્રવ્ય અને તેમાંથી બનેલી ચીજનો સંગંધ : ચીજનું સૂચન દ્રવ્યસૂચક શબ્દથી થાય છે.

૧ તેણે કાચમાં પોતાનું મોઢું નેથું (કાચ = આસરી)
[ઉપજા બધા દાખલામાં અંગ્રેજી લાવાનો 'સિનેક્યુકિ' નામનો
અલંકાર છે.]

૧૨૦. શબ્દાલંકાર

૧ યમક

જ્યારે એકનો એક શબ્દ જુદા જુદા અર્થમાં ફરી ફરી
એકજ પંક્તિમાં આવે અને શ્રુતિનો ચમત્કાર ઉત્પન્ન કરે ત્યારે
યમક અલંકાર થાય છે.

૧ ચક્રશી પૂંકવાળીથી વીખૂટા ચક્રવાક હે,
ચિતાચક્રે ચડેલો આ ચક્રવર્તી પૂછે તને.

૨ માણસના પાણિમાં ને પાણી હોય તોજ પાણી બતાવાય.

ઉપરના દાખલાઓમાં ચક્ર અને પાણિ (પાણી) એ બે શબ્દો જુદા
જુદા અર્થમાં ફરી ફરીને વપરાયા છે.

૨ ખાસ

જ્યારે મળતા ઉચ્ચારના વર્ણો એકજ કડીમાં આવે અને શ્રુતિ
ચમત્કાર સાથે ત્યારે વૃત્તિ-અનુખાસ અલંકાર બને છે. એ અલં-
કારમાં વર્ણોનો મિત્રી-સંગ્રંધ હોય છે.

૧ જલધિજલ દલ ઉપર દામની દમકતી
યામિની વ્યોમસર માંહી સરતી;
કામિની કાઢિલા કેલી કૃજન કરે
સાગરે ભાસતી ભવ્ય ભરતી.

જ્યારે કડીના છેડાના વર્ણોનો ઉચ્ચાર એક જીજ્ઞ સાથે મળતો
આવે, ત્યારે અંત્યાનુખાસ અલંકાર બને છે.

રનેદમન કુમુદવન વિમલ પરિમલ ગદન
નિજ ગગન માહિ ઉર્કય પામે !
પિતા ! કાલના અર્ચ સંગાથ શામે.

‘પામે’ અને ‘શામે’ શબ્દના ઉચ્ચારથી ઉપરો અલંકાર બને છે.

૩ અંકુરિ

ત્યારે પ્રાણી કે પદાર્થના ધ્વનિનું અનુકરણ કરતા શબ્દોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે, ત્યારે અંકુરિ નામનો અલંકાર થાય છે. [અંકુરિ શબ્દ બીજા અંકુરિ અલંકારનો દાખલો છે.]

૧ કોયલ રૂં રૂં રૂં કરતી હતી.

૨ પાણી ખળખળ વહેતાં હતાં.

૩ એકાદ છૂંકછૂંક કરતું ચાલતું ચતું.

૪ તોપોમાંથી ધડમ્ ધડમ્ કરતા ગોળાઓ છૂટ્યા !

[અંગ્રેજીમાં આને Onomatopoeia કહે છે.]

મનોરમ ૯૬ :

અલંકારો ઝોળાઓ અને તેને સમજાવો :

૧ હીરાની કશ્મિર સમાન ઝળકે તારા અગારે મરો !

મોતીનાં લુભખાં બધે અગી રજાં નક્ષત્રમાળા અરો !

૨ ગંબીર મૌન પરીને તટટટા પેસાં

જાંડી અલીકિક સમાધિ વિશે રૂબેરૂં.

૩ ઈશ્વર કડુણા ખરે, વહી આ નદી સ્વરૂપે.

૪ માંડી સિદ્ધાસન રવિ ગિરનાર શૃંગે

યાત્રાળુને કનકઅગ્રલિપ્તિ નિમત્તે

૫ હું જોઈએ અને રાત્રિના તદ પર ઉભો.

૬ વાંકિ વળિયું રમ્ય રીતે અણિયાળું નાવકુ,

માતાપિતાએ આપ્યું મુજને, કોઈ તે પર જઈ અંતુ.

૭ પધારો આગળા જિથડે ૭ અંતરના !

૮ પધારો મોકળા છે ઉરની અગાસી હો !

૯ અનિદ્ર ધારે ભરે પગલાં, ખજે રાત્રિએ સહુ,—

૧૦ આ શી જાડી રજની આજની ભણે જાંડા ભણકાર.

થેરી ચુકા આકાશની રે માલિ સુતો જાડો અંધકાર;

૧૧ આશાપંખીનું મેં તો પૂર્વ કનકમય પાંજરે.

૧૨ અરુણ તણી દિનારી વાળી આ સાડી ધારી

ઊભી શિશુરવિ ધારી કેડમાં વ્યોમનારી.

૧૩ મોટાં નાનાં વધુ મોટામાં, તો નાનાં પણ મોટાં !

વ્યોમદીપ રવિ નભગિન્દુ, તો ઘર દીવડાં નદિ ખોટાં !

૧૪ કમલવત ગણીને જાલના ગાત્ર રાતા,

રવિ નિજ કર તેની ઉપરે ફેરવે છે !

૧૫ ચળકાટ તારે એજ પળ તુજ ખૂનની તલવાર છે.

૧૬ જે પોપતું તે મારતું શું એ નથી કમ કુદરતી ?

૧૭ ધુ ધુ ધૂ ધુ ધુધવતી ! ગહનગિરિ ગુફા, કાનને ગાજી ઊઠે.

૧૮ અને ત્યારે આંખો મૃદુલ શિશુનાં સ્વપ્ન સમ ને

જાગી જાસે સ્વર્ગે, સહજ સિરના સ્વરૂપ નમને.

૧૯ નીચે નદી વહનમાં તરુઓ તણાય.

૨૦ સંધ્યા, પળ જળ પીવા મનકિનીનું, } ✓

લટકે નાચતી હિર ધારી જોમ જો.

૨૧ દીસે તારા જેવા ચકચકિત શાં સ્નિગ્ધ નયનો !

૨૨ અહીં વેળાનું ના કરવત ધસતું નદી હશે !

૨૩ પછી વીણાતારે મધુર સ્વર દેવી જગવતા,

હવામાં નાચતી સ્વરતી કઈ મૂર્તિ ખડી કરે.

૨૪ કરીને શીર્ષનું તુગ્ધું, નેત્રની નખલી કરી,

બજાવી લે, બજાવી લે, તારુ બીન હજી હજી !

૨૫ મીઠાં દીધાં ખનિ વળી વન બધું હવે જરે કોકિલા

ગ્રીણી વાંસળી શા સ્વરે સુખ ભર્યા ચટાણ આસાપનાં

૨૬ નવાં લીલાં વહો તરુવર ધરે છે સહુ રચણે.

૨૭ ધોવા ધુસાધને બધે ગંગા વહે છે આપની !

૨૮ આ ખૂનને ચરખે અને રાતે અમારી ગોદમાં

આ દમગદમ બોલી રહી ગ્રીણી સીતારી આપની !

૨૯ ઈ તાલ આયકપાનથી કર ગાન એ પળ ઈષ્ટ છે,

આ પ્રેમ પારાવારમાં નાનાં મરણ પણ મિષ્ટ છે.

૩૦ ફિરરતાની આંખો નીચ ગમન ગોખે ચળકતી,

- ૩૧ છૂપી હોંઘે ધનપડ મહીં તારકા વ્યોમ અરે,
નિદ્રા મીડી ગિરિ, નદી અને વિશ્વ આખુંય લે છે.
- ૩૨ વેળા વરૂંતી સતત ગતિયે તેમ ત્યાં સ્થંભી જાલી.
- ૩૩ ધીમે અર્ધી સ્વિકરવની પોયણી જેમ ખીલે,
ગમે તેવી મૃગનયનીની આંખડી જીધડે છે.
- ૩૪ જન્મને જીવનાં કૃત્યો આકસ્માનિક સૌ અરે,
પાસા ફેંકે જનો સર્વે દા દેવો હરિ હાથ છે.
- ૩૫ સહુદય પ્રિયે તારા જેવી તું ભારી અકંધતી.
તુજ મત યદ્રી હું જેવાને વસિષ્ઠ ગનાવતી
- ૩૬ રોહિણીપતિના માથે રસિમયો રમતા હતા,
તુહિનાયજ્ઞના ગણે સૃગમાં ભમતા હતા.
- ૩૭ હસતી મમલ રાત્રિ કિંમન્તમાં
- ૩૮ અસંખ્ય આંખે નભ સૌ જુઓ ને.
- ૩૯ સરી મર્મર નાદ સમીર કરે.
- ૪૦ અસંખ્ય નેત્રો નીરમે નપુસક,
ધ્રુવ ભરેલ અનિ નિઘ દરય એ !
- ૪૧ પ્રદીપ્ત નયનો; અચાગ જલ હોલરે અંગથી,
મહારવતણી દિશા પર હરી બધી આદતા.
- ૪૨ ફૂંચાં પ્રિયજનો; બધાં સજલ નેત્ર આડાં ફૂંચાં.
- ૪૩ મથા, મરજના, અકાદ, વિકરાલ રત્નાકરે;
તરંગ ગિરિમાગરા ઉદય ઉપરે આચલા.
- ૪૪ ચક્રકુલ વિભવોના ભવ્ય પ્રાસાદ રમ્ય,
લવણશુદ્ધ સગા હા ! ઝોગળી આજ જન્યે
- ૪૫ આજ આકાશના મડપે મેઘના
મૃન્મુના ચંદ્ર પડછંદ ગાળે,
પ્રકૃતિના પાંચ અંગે મયેયા જિજ્ઞા,
ત્વરિત નિજ નિજ તખ્ત સજ્જ સાળે.
- ૪૬ સ્વદેશ સુધારવાની સખાનો છું સખાસદ,
સુઓધક સન્જનોના સાથમાં સમીપ છું.

- ૪૭ હિંદને મરાઠી હાથ પામી છે પ્રતાપ પ્રૌઢ,
સ્વદેશી શિથિલ રહી, તે દેખી શિથિલ છું.
- ૪૮ વાજે નેપૂર કેરો ઝણકો, અંગુઠે અણવટનો ઠણકો;
અંગુલિએ વીંછવાનો રણકો, બોલે મધુર અંઝરનો ઝણકો.
- ૪૯ ભુલિ પ્રમાણે માનનીનું કરું છું વરણન;
જળ સ્વગરમાંથી ચાંચ જળની ભરે પક્ષીગ્ન.
- ૫૦ અસંખ્ય જગદીપશા ઝગહગી રહ્યા તારકા
૫૧ નાનકડા પેશા તારા સૂતા નિંદર કેરી ગોઠ
૫૨ આભમાં પેશી બેસે ઉષા, બેસતું તારે મીઠ
૫૩ અશબ્દ તવ દિવ્ય આ ગહનતા તણા બેદને
શકે ન હનિહાસ કે મનુજ કે કદી પામવા !
- ૫૪ ધૂ ધૂ ધૂ ધૂ કરી ધૂધવતો ભવ્ય એ સાદ આભો !
૫૫ રાત્રિ ધૂમે અહુદિશ મહો કાગશી પાંખ વીંઝી.
- ૫૬ જીર્ણ દુર્ગ બહાર
ઈસ્લામી અસિ અંગારા જસી
ધૂમે કરી હુંકાર;
૫૭ ગુરુને સિંહનાદ
શૌર્ય પ્રદીપ બઠ્યા જાગે શીખ
તિમિરે અમિ જાળ !
- ૫૮ સહસ્ર વન્જધાતે
ધવાઈ ગિરિ કે ધૂજે, તેમ શીખો
કંપી બિચ્યા આ વાતે;
૫૯ શત્રુ સેનાની સમ્રે,
ચાલીસે તે સમ્રે, જાણે એક હાથે
પ્રત્ય-અસિ ઉગામે—
- ૬૦ સધન ગમન ધન ગેબીર ગાજે
ડમક ડમક જગ ડમરુ બાજે;
દશદિશ ગાજે તેજ-પખાજે !

- ૬૧ વહ્નિ-શિખામાં ફેણા માંડી
નાગિણી ડાલે કાટિક ગાંડી ।
મુના જાની કંપે ઘાંડી ।—
- ૬૨ સૂકાં પર્ણે પવન ને ત્યાં ઘાટે સૂઈ રલો ।
- ૬૩ ગાત્ર ધરાનાં બંધન તોડી
સુખકુઃખની કંથા લે ઓઢી.
- ૬૪ રનેહના સાથિયા પૂરે ઉપા બ્રહ્માંડને પટે,
સાધના જ્ય ગાળે છે ગંભીર વિશ્વને તટે ।
- ૬૫ થયો કડકડાટ ઘોર, સહસા તુલ્યું વજ્ર શું ?
- ૬૬ તોફાને પવેત સૌ ડાલે.
- ૬૭ જળે કબરતાને, કુમળી કબરે ફૂલ ધરજો.
- ૬૮ કાળો છુમટો તાણી મૂકે
રજની ઊંડા નિઃશ્વાસ.
- ૬૯ શૂન્ય ગેહ્રે આવ તું મારે,
નીરવ ગાને આવ ।
- ૭૦ મૂંઝા હાળ ખેડૂતનું ખોલે,
ઐરણ જાગી આંખો ઓળ
પાડિત ધરણી અતર ખોલે—
પ્રગટે નવી ચિનગારી ।
રે ! પકટે અવનિ સાગી !
- ૭૧ જગાડે તારે દૃષ્ટિપાતે
ઉરે તું પ્રેમ-જવાળા ।
- ૭૨ મૂકે વૃક્ષો નમસ્કારે
પુષ્પોયે સૌ સુરભિભારે.
- ૭૩ પવન ધૂળે, ધૂળે આ તારા,
વિશ્વ ઝાલાવાતે ।
- ૭૪ પ્રેમો ! વ્યામે તારે મરુછિત જની તારક ખરે,
અમારી પાંખગ્ગો વિશ્વરૂપી ચક્રી સૂર્ય ચક્રે ।

૭૫ સુષ-એ કોદિયે વિચરીશું અમે પાપકિટકો—
અહા! આશે એ તું નિશદિન નબે દીપ ધરતો !

૭૬ ઘેરું ઘેરું દફૂકને,
રૂમરૂમ રૂમરૂમ નાચને,
કળા કરી મોરલા નાચ મારે આંગણે !

૭૭ ધૂમે બધે નિમિર ઘેર કરાળકાળે !

૭૮ બંધુતાની ઉપા બોમે મુઢને વઢને ઝમી !

૭૯ ગગને સૂરજ ઝોકાં ખાતો,

આલ તણી આંખો ઘેરાઈ—

૮૦ ઉપા પ્રતિડમે કઠોર ખડકો તલી અનુના
પ્રચંડ જડ્યાં સમા, ઉદધિ માજતો તાંડવે !

૮૧ તલી અદુલ ભાવ કેરી પ્રતિમા સમી કામલ
ભગી ભગિની ! સંમ્પ તું પથ બતાવતી તારિકા !

૮૨ ભેગવાઈ જગદીશે મેઝી મારી કમળ જેવી લઘેલી.

૮૩ જ્નેયો નહિ, તેનાં લોચન કેવાં, મોરપિચ્છ આંદસિયા જેવાં.

૮૪ શીતગતાએ શશી લગ્નો, મુકે કળા પામે કદ.

૮૫ બીમકસુતાનું વઢન સુધાકર દેખીને મોહામ.

૮૬ હંસવિના આલે ન ઘડી પ્રેમ રહેલો પ્રીત જે જડી.

૮૭ કદળી સ્તંભ ભુમજ સાહેલડી વચ્ચે ચેદબિ કનકની વેલડી.

૮૮ સદિ કરતાં ધામસાએ બપું તેજનું પાત.

તે તેજનું પ્રજાપતિએ ધજુ દમયંતીનું માત.

૮૯ નૈવૈતાપના રૂપ આગળ દેવને ચર્ધ મિનાપ,
રખે આપણી સીએ વરે નગને, સર્વે માંડી રક્ષાપ.

૯૦ દામનીનો ખંભજ લેડેકે મોરણે રોઆવી રસે
સકે ખસાપર વામ લેવાને ચક્રો ચંદન તમે !

૯૧ ખમ્ભાઈની સુદિમાં ન મન કે વચક રૂપ,
નગને ઘાને તદિથ ઉડ્યાં તિમ્બક કીધાં બૂપ.

- ૯૨ કીરઆનન પર ચિખંડ શોભે ક્રોધલ બોલે અણુછતી,
વનલતા પર પંખા ઝેઠો, નવ રહેવાયું મારી વતી.
- ૯૩ કેળા સાખાએ જલજલુગમ ચઢ્યાં ગજ એથી પામે ખેદ
યુગમંથુજ તહીં મળ્યાં મળ્યાં મધુકર વેદ.
- ૯૪ ઝગકે ધન ઝગગળ પીજની અને
સુરઆપના લલિત તોરણે બને.
- ૯૫ ભૂપરના ભુભૂતના ભઠભૂપા ભર્મત ભવ્યવન માંહી,
સર્વે અંગે સુંદર રામા મેં ખોઈ તેં જોઈ?
- ૯૬ મધુપા મધુરનેની ક્યાં ગઈ એહ ? કહેની.
- ૯૭ ચક્રશી પૂંઠવાળાથી વીખૂટો, ચક્રવાક છે,
ચિતાચક્રે ચડેલો આ ચક્રવર્તી પુછે તને.
- ૯૮ સોહે ભૂપણું એ ભૂપણ, શણગારનોય શણગાર,
ઉપમાનજ ઉપમાનનું તન એ તરુણીનું નિરમાર.
- ૯૯ ને-ને અહો પુદ્ધ છતી પધારે !
સૌ મામ-દેયાં બિભસાય ત્યારે !
- ૧૦૦ જાગ્યો શશી પૂરવ દિશ એવો
આદાર આદિય જગ્યાય જેવો,
જાણે મહારાયનું રૂપ ધારી
આવ્યો પ્રજાને ડગલા રખારી—
- ૧૦૧ વનમાં પધેયો પેલો પિયુ પિયુ બોલે
- ૧૦૨ ટમટમ વાદળી ટમકે.
- ૧૦૩ સૃષ્ટિને લેથે સૂર્ય વિરાજતો.
- ૧૦૪ ક્ષિતિજ ઉપર જલજલ જલપયોદ,
વિશ્વ નાટકના પડદા જેવાં,
અદ્ધર સરતાં, પડતાં,
તે ધીમેથી ઉપડતાં.
- ૧૦૫ વિધિનું ચીતરેલ ચિત્ર હોય
સૃષ્ટિ તેવી કદી રિચર ભાસની.

- ૧૦૬ ચાંદનીના દમણા જેવું
એત નાનકડું હરણ,
૧૦૭ લગ્નમણીના છેડ જેવાં
સૂકડિનાં ચાપ નમેલાં દનાં.
૧૦૮ કમેડીંગ માસકું ખાલી,
લસું તુજ અક્ષય પાત્ર.
૧૦૯ ધરી ધનુષ્ય અક્ષીકિક ઝગનું,
જનહિનાર્ય સ્વસ્તુ દગ મેધનું,
મયૂર કીર્તિ કીર્તિ પુકારતા.
ધન ગયા, મમૂરે પડ તે ગયા.
૧૧૦ મુખે પેલા ગ્રામ અભિધ તરંગો
આજા જેવા પાનગા મેધ રંગો.
૧૧૧ તે રાતે સ્વપ્ન નારિદાની ઓપણવેણી મુંઝાની હતી.
તે ક્યારેક ઉપ મુગડનિખરી કંઠી સમારાવની.
૧૧૨ (પ્રખ) ત્હારે પદે રવિની મહિમ રાસ જેતે.
૧૧૩ કંઠે લીમટીઆની ખીલી જાયે રે
રમાલના એકાંકિ ગયો પોતે.
૧૧૪ પડ મુખે લીંગમટ્ટ ધામ ત.વિમરે.
૧૧૫ આંખાની મંજરીઆ આની કોપલરે
ગસન્તની વંમણી મનિખા ભાવમે

પ્રકરણ ૨૯

કાવ્યઆસ્વાદ

૧૨૨.

જ્યારે કોઈપણ સારું કાવ્ય આપણે વાંચીએ છીએ, ત્યારે આપણને અમુક પ્રકારનો અલૌકિક આનંદ થાય છે. કવિએ જે ભાવ કે લાગણીનું પોતાના કાવ્યમાં નિરૂપણ કર્યું હોય, તે લાગણી કે ભાવ આપણામાં ઉત્પન્ન થાય છે. આવી રીતે સહૃદયી કે રસિક જનની લાગણીઓ કે વૃત્તિઓને કવિ પોતાના કાવ્યમાં નિરૂપેલા ભાવથી ઉત્કેરે છે, અને એ અવસ્થામાં વાંચનાર કાવ્યની ખૂબીનો આસ્વાદ કરે છે, આનંદ પામે છે અને તેમાં લીન થઈ રહે છે.

કાવ્યમાં સુંદર ભાષા, પદ લાલિત્ય, અલંકાર, છંદની મધુરતા અને તેમાંનો ભાવ એ બધાંવડે કાવ્યનો પ્રાણ પોષાય છે; અને એ પ્રાણ કે આનંદદાયક તત્ત્વ એજ કાવ્યનો રસ છે.

દરેક જણમાં રસવૃત્તિ સુક્રમ રીતે હોય છે. કાવ્યના વાચનથી તે સ્પષ્ટ બને છે, એટલે કાવ્યનો આનંદ વાંચનાર અનુભવી શકે છે. કોઈ પણ કલામય કે રસપૂર્ણ કાવ્યની ખૂબી આપણે સ્વિશેષે અનુભવવી હોય તો કાવ્યનો રસ અને તેનો ભાવ અલંકાર, શબ્દલાલિત્ય અને છંદ-માધુર્ય વગેરે સામગ્રીથી કેવી રીતે પોષાય છે તે જાણવું જરૂરી છે; અને તેથી કાવ્ય એટલે શું ? કાવ્યનું સ્વરૂપ કેવું છે ? કાવ્યમાં કેટલી વસ્તુ અનિવાર્ય છે ?—એ પ્રશ્નોનો આપણે વિચાર કરીશું.

૧૨૩.

કાવ્યનું સ્વરૂપ

(૧) કાવ્ય સામાન્ય રીતે છંદ કે રાગમાં લખાય છે, પરંતુ એનો અર્થ એવો નથી કે દરેક પદખંધ રચના કાવ્ય હોવી જોઈએ. એવી

* કાવ્યઆસ્વાદ એ કલાનું રસદર્શન છે અને તે મદેની સફિન કે રમરતિ નૈસર્ગિક રીતે આપણામાં હોય છે એ રસવૃત્તિ એવામાં ન હોય એવા અસ્તિકામાં રસાભિનિવેદન કરવું અશક્ય ■ રસદર્શનની સફિન નવી ઉત્પન્ન કરી શકાતી નથી, પણ તે કેળવી શકાય ખરી

કોઈવાર કવિ પ્રાણી કે પદાર્થના ધ્વનિનું શબ્દમાં અનુકરણ થાય એવા અંકારભરેલા શબ્દપ્રયોગો કરે છે અને શ્રુતિચમત્કાર આણે છે. દા. ત. :

. ધુ ધુ ધુ ધુ ધુધવતી વહે ધૌર ગંબીર નાદે.

આ રીતે જોતાં કાવ્યના સ્વરૂપમાં રસ જો એનો આત્મા છે, છંદ અને અલંકાર-ચુકત વાણી એના હૃદયને સ્થાને છે અને પ્રતિભા એ એની જનેતા છે.

ઉપર જે બધી વિગતો દર્શાવી છે તે પરથી માલમ પડશે કે કાવ્યની ખૂબીઓ સમજવી હોય, અને તેના ગુણુદોષ જાણવા હોય કે કાવ્યની કલાનો આનંદ અનુભવવો હોય, તો ઉપર વર્ણવેલા બધા સુદ્ધઓની મદદ વડે કાવ્યની ચકાસણી કરવી પડે છે.

૧૨૪. કાવ્યઆસ્વાદ માટેની સૂચનાઓ

૧ પ્રથમ, કવિતા એક બે વાર વાંચી જવી અને એનો ભાવ સમજવા પ્રયત્ન કરવો.

૨ કાવ્યમાં રહેલા ગેયતરવનો આનંદ અનુભવવા વર્ગમાં શિક્ષકે અથવા કોઈ વિદ્યાર્થીએ કાવ્યભાવ અને છંદની ગેયતા અને ટાલનને અનુસરી કવિતા મોટેથી વાંચવી. વાંચ્યા કેટલે શ્રુતિચમત્કાર કથી કથી લીટીઓમાં અને ક્યા ક્યા શબ્દ પ્રયોગોમાં છે તે શોધી કાઢવું.

૩ કાવ્યમાં રહેલો અર્થચમત્કાર જે જે અલંકારોથી પોષાયેલો છે તે તે અલંકારો અને શબ્દચિત્રો શોધી કાઢવાં.

૪ કાવ્યની વસ્તુ તથા ભાવ અને છંદનો સુમેળ છે કે કેમ તે જોવું.

૫ બધી વિગતો સમજ્યા પછી ફરીથી વાચન કરવું.

૧૨૫. નીચે કાવ્યઆસ્વાદના કેટલાક નમૂના આપ્યા છે તેનો અભ્યાસ કરો :

અર્ધ

કદી મારી પાસે વનવન નણું હોત ફૂલમાં,
રૂપાળાં, ઓજસ્વી, મુગ્ધિ ઝરતાં હાસ્ય કરતાં,

પદબંધ રચનામાં શબ્દલાલિત્ય હોય, અમક હોય અને અહ હોય, તોપણ એમાં ભાવ કે અર્થનો ચમત્કાર ન હોય તો તે કાવ્ય નથી, પણ તે માત્ર પદ્યરચના છે.

કાવ્ય કાવ્ય હોવાને માટે સ્વપૂર્ણ હોવું જોઈએ; તેમાં અર્થ ત્કાર હોવો જોઈએ; તેમાં કોઈ ભાવનું નિરૂપણ થયેલું હોવું જોઈએ અને તે વાંચતાં આપણામાં કોઈ ભાવ કે લાગણીનું ઉદ્ભવના અને તે આનંદ અનુભવાવો જોઈએ. રસ એ કાવ્યનો આત્મા છે. રસ કાવ્ય સંભવી શકે નહિ.

રસના પ્રકાર

કાવ્યમાં જ્યારે શોકના મનોભાવનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું હોય તો વાંચતાં આપણામાં કરુણરસની વૃત્તિ જાગે છે, અને કરુણરસનું નિરૂપણ હોવાં છતાં આપણને એક જાતનો હાસ્ય અનુભવમાંથી જન્મેલો આનંદ થાય છે. એ એક પ્રકારનો કળામ જન્મેલો અને મળેલો આનંદ છે.

એજ રીતે, જ્યારે હાસ્ય, રતિ, ક્રોધ, ઉત્સાહ, ભય, શુભ (કંટાળો) અને વિરમયના ભાવોનું નિરૂપણ થાય છે, ત્યારે અહ હાસ્યરસ, શૃંગારરસ, રૌદ્રરસ, વીરરસ, ભયાનકરસ, ખીલત્સરસ અહિંજ રસનો આનંદ અનુભવાય છે.

કળામાં નિરૂપાયતા જુદી જુદી જાતના રસો આપણને જુદી રીતે આનંદ આપે છે.

સામાન્ય રીતે કાવ્યમાં શૃંગાર, કરુણ અને વીરરસોનું મુખ્ય સાધારણ રીતે નિરૂપાયતા હોય છે.

કાવ્યમાં રસની જમાવટ માટે કવિમાં પ્રતિભા કે સર્જનશક્તિ અવેદનશક્તિ તથા કલ્પનાનો સુંદર મેળ હોવો જોઈએ. દુનિયામાં ઘણી વસ્તુ તરફ કવિઓ સામાન્ય મનુષ્ય કરતાં વધુ દ્રષ્ટિએ જુદી છે. જે વસ્તુમાં સામાન્ય જનને ચમત્કાર ન હોય તેને ચમત્કાર દેખાય છે પણ ખરે; દા. ત. :

(૧) એક ભિખારી રસ્તે જતો હોય છે. સામાન્ય મનુષ્યને તે રોજનો બનાવ હોવાથી, તેના દર્શનથી, તે જસયે લાગણી ન અનુભવે; પણ કવિ એને જોતાં એના જીવન પાછળ રહેલો સામાજિક અન્યાય, એની અસહાય અવસ્થા વગેરેનું સંવેદન અનુભવે છે. કદાચ એની લાગણી એટલી બધી હલમલી જોડે કે એ તેને મદદ કરવાને પ્રેરાય કે તેને વિશે એક કાવ્ય પણ લખી નાંખે.

(૨) અથવા, કોઈ ડૉક્ટર એક હુપ્પટ બાળકને નિહાળી કહેશે, “કેવો તંદુરસ્ત બાળક !” જ્યારે તેજ બાળકને નિહાળી કોઈ કવિ કહેશે, “નરી સરસતાની મૂર્તિ !”

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે કવિનું દષ્ટિગિહ સામાન્ય મનુષ્યથી જુદાજ પ્રકારનું હોય છે. આમ પ્રતિભા, સંવેદન અને કલ્પનાની મદદથી કવિ કાવ્ય જન્માવે છે.

(૨) કવિતાનો હેતુ

કાવ્યનું સ્વરૂપ સર્જતાં આપણે જોયું કે કાવ્યનો આત્મા રસ છે, રસવિનાની પદ્ધંધ રચના કંઈ કાવ્ય બનતી નથી. એથી જોઈતું ગદ્ય રચના પણ રસવાળી હોય તો તે કાવ્ય કહી શકાય આ ઉપરથી એટલું સ્પષ્ટ થાય છે કે કાવ્ય હમેશ પદ્ધંધ હોવુંજ જોઈએ એવું કશું નથી; પરંતુ સામાન્ય રીતે કાવ્ય પદ્ધંધે માલમ પડે છે. એનું કારણ એ છે કે, પદ્ધંધે કાવ્ય ગેય બને છે અને ગેયતા એ કાવ્યના લાવને સમૃદ્ધ કરનારી અનેક સામગ્રીઓમાંની એક છે.

છંદ અને કાવ્યનો લાવ :—

કાવ્યના લાવને અનુસરે અને તેને પૂર્ણરૂપે બહલાવે એવા છંદોનો પ્રયોગ કાવ્યમાં હોવો જોઈએ, એટલે કે છંદ અને કાવ્યલાવની વચ્ચે સુમેળ પણ હોવો જોઈએ. કાવ્યના લાવ અને છંદ વચ્ચે ગાઢ સંબંધ છે. લાવના આવિર્ભાવને અનુકૂલ છંદની રચના હોય તોજ લાવનું નિરૂપણ યોગ્ય રીતે થાય.

લાપાપ્રયોગ :—

કવિ પોતાના કાવ્યમાં કલ્પનાચિત્રોને ઉતારવા પ્રયત્ન કરે, ત્યારે

પદ્યબંધ રચનામાં શબ્દલાલિત્ય હોય, ઝમક હોય અને અલંકારો હોય, તોપણ એમાં ભાવ કે અર્થનો ચમત્કાર ન હોય તો તે રચના કાવ્ય નથી, પણ તે માત્ર પદ્યરચના છે.

કાવ્ય કાવ્ય હોવાને માટે રસપૂર્ણ હોવું જોઈએ; તેમાં અર્થ ચમત્કાર હોવો જોઈએ; તેમાં કોઈ ભાવનું નિરૂપણ થયેલું હોવું જોઈએ; અને તે વાંચતાં આપણામાં કોઈ ભાવ કે લાગણીનું ઉદ્દીપન થઈને આનંદ અનુભવાવો જોઈએ. રસ એ કાવ્યનો આત્મા છે. રસ વિના કાવ્ય સંભવી શકે નહિ.

રસના પ્રકાર

કાવ્યમાં જ્યારે શોકના મનોભાવનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું હોય, ત્યારે તે વાંચતાં આપણામાં કરુણરસની વૃત્તિ જાગે છે, અને એમાં કરુણરસનું નિરૂપણ હોવાં છતાં આપણને એક જાતનો લાગણીના અનુભવમાંથી જન્મેલો આનંદ થાય છે. એ એક પ્રકારનો કળામાંથી જન્મતો અને મળતો આનંદ છે.

એજ રીતે, જ્યારે હાસ્ય, રતિ, ક્રોધ, ઉત્સાહ, ભય, વૃથાપ્સા (કંટાળો) અને વિસ્મયના ભાવોનું નિરૂપણ થાય છે, ત્યારે અનુક્રમે હાસ્યરસ, શૃંગારરસ, રૈદ્રરસ, વીરરસ, ભયાનકરસ, ખીલત્સરસ અને અદ્ભુત રસનો આનંદ અનુભવાય છે.

કળામાં નિરૂપાયલા જુદી જુદી જાતના રસો આપણને જુદી જુદી રીતે આનંદ આપે છે.

સામાન્ય રીતે કાવ્યમાં શૃંગાર, કરુણ અને વીરરસોજ મુખ્ય અને સાધારણ રીતે નિરૂપાયલા હોય છે.

કાવ્યમાં રસની જમાવટ માટે કવિમાં પ્રતિભા કે સર્જનશક્તિ, સંવેદનશક્તિ તથા કલ્પનાનો મુંઢર મેળ હોવો જોઈએ.

દુનિયામાં ઘણી વસ્તુ તરફ કવિઓ સામાન્ય મનુષ્ય કરતાં જુદીજ દૃષ્ટિએ જુદો છે. જે વસ્તુમાં સામાન્ય જનને ચમત્કાર ન દેખાય ત્યાં તે ગમતાર દેખાય છે પણ ખરો; દા. ત. :

(૧) એક સિખારી રસ્તે જતો હોય છે. સામાન્ય મનુષ્યને તે રોજનો બનાવ હોવાથી, તેના દર્શનથી, તે જરાયે લાગણી ન અનુભવે; પણ કવિ એને જોતાં એના જીવન પાછળ રહેલો સામાજિક અન્યાય, એની અસહાય અવસ્થા વગેરેનું સંવેદન અનુભવે છે. કદાચ એની લાગણી એટલી બધી હલમલી થીકે કે એ તેને મદદ કરવાને પ્રેરાય કે તેને વિશે એક કાવ્ય પણ લખી નાંખે.

(૨) અથવા, કેઈ ડૉક્ટર એક હુપ્પટ બાળકને નિહાળી કહેશે, “કેવો તંદુરસ્ત બાળક!” જ્યારે તેજ બાળકને નિહાળી કેઈ કવિ કહેશે, “નરી સરલતાની મૂર્તિ!”

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે કવિનું દ્રષ્ટિબિંદુ સામાન્ય મનુષ્યથી જુદાજ પ્રકારનું હોય છે. આમ પ્રતિભા, સંવેદન અને કલ્પનાની મહત્વથી કવિ કાવ્ય જન્માવે છે.

(૨) કવિતાનો દેહ

કાવ્યનું સ્વરૂપ અર્થનાં આપણે જોયું કે કાવ્યનો આત્મા રસ છે; રસવિનાની પદ્યગંધ રચના કંઈ કાવ્ય બનતી નથી. એથી ઊલટું ગદ્ય-રચના પણ રસવાળી હોય તો તે કાવ્ય કહી શકાય. આ ઉપરથી એટલું સ્પષ્ટ થાય છે કે કાવ્ય હમેશા પદ્યગંધ હોવુંજ જોઈએ એવું કશું નથી; પરંતુ સામાન્ય રીતે કાવ્ય પદ્યસ્વરૂપે માલમ પડે છે. એનું કારણ એ છે કે, પદ્યસ્વરૂપે કાવ્ય ગેય બને છે અને ગેયતા એ કાવ્યના ભાવને સમૃદ્ધ કરનારી અનેક સામગ્રીઓમાંની એક છે.

છંદ અને કાવ્યનો ભાવ :—

કાવ્યના ભાવને અનુસરે અને તેને પૂર્ણરૂપે બહુલાવે એવા છંદોનો પ્રયોગ કાવ્યમાં હોવો જોઈએ, એટલે કે છંદ અને કાવ્યભાવની વચ્ચે સુમેળ પણ હોવો જોઈએ. કાવ્યના ભાવ અને છંદ વચ્ચે ગાઢ સંબંધ છે. ભાવના આવિર્ભાવને અનુકૂળ છંદની રચના હોય તોજ ભાવનું નિરૂપણ યોગ્ય રીતે થાય.

ભાષાપ્રયોગ :—

કવિ પોતાના કાવ્યમાં કલ્પનાચિત્રોને ઉતારવા પ્રયત્ન કરે, ત્યારે

તેને અસરકારક શબ્દપ્રયોગોની યોજના કરવી પડે છે. આવાં કલ્પનાચિત્રો કવિ જુદી જુદી યુક્તિઓથી રચી કરે છે.

(૧) વર્ણન—મુંદર શબ્દોમાં વર્ણન કરવામાં આવે, ત્યારે કલ્પનાચિત્ર સુરેખ અને સ્પષ્ટ બને છે.

(૨) અલંકાર—વર્ણન વધારે અસરકારક કરવું હોય, ત્યારે કવિ જુદા જુદા અલંકારો વાપરી તેને સચોટ બનાવે છે.

દા. ત. : ‘તે મુખ મુંદર છે,’ એમ કવિને કહેવું હોય ત્યારે તે ‘મુંદર મુખ’ એમ ન કહેતાં, મુખને કમળ સાથે સરખાવી રૂપક અલંકારનો પ્રયોગ કરી, ‘વદન-કમળ’ એમ કહેશે. આ કહેવાની રીત પ્રથમની રીત કરતાં વધુ અસરકારક છે. કમળની કુમાશ અને લાલિત્યનું આરોપણ વદનમાં કરી કવિ અર્થમાં ચમત્કૃતિ આણે છે અને એ રીતે રસને પોષે છે. આવી રીતે ઘીજા અર્થાલંકારો વાપરી, કવિ વર્ણનને સચોટ અને અસરકારક બનાવે છે.

(૩) શ્રુતિ અમત્કાર

અર્થાલંકારનો ઉપયોગ કરવા ઉપરાંત કવિના-દેહને વધારે લલિત બનાવવાને માટે કેટલાક શબ્દાલંકારનો પણ ઉપયોગ કવિ કરે છે.

કોઈવાર કવિ પ્રાંતનો ઉપયોગ એટલે શબ્દના પહેલા વર્ણની વારંવાર આવૃત્તિ કરી કાવ્યમાં શ્રુતિઅમત્કાર આણે છે. દા. ત. :

જલધિજગ્ન દલ ઉપર દામિની દમકતી

કોઈવાર કવિ યમકનો ઉપયોગ કરી એટલે એકના એક શબ્દને એક કે ઘીજા અર્થમાં ફરીફરીને વાપરી શબ્દચમત્કૃતિ ઉત્પન્ન કરે છે. દા. ત. :

કાગે કાગ ઘયા તમે કેમ છોડશે કાગ ?

કોઈવાર કવિ એકના એક વિચારને તેના તે શબ્દોમાં ફરી ફરી કહે છે, ત્યારે અર્થ અને શ્રુતિનો ભેગો અમત્કાર બને છે; દા. ત. :

અરે તેની નાની,

અરે તેની નાની કજર કુમળીનીજ નિકટ.

કોઈવાર કવિ પ્રાણી કે પદાર્થના ધ્વનિનું શબ્દમાં અનુકરણ થાય એવા અંકારભરેલા શબ્દપ્રયોગો કરે છે અને શ્રુતિચમત્કાર આણે છે. દા. ત. :

. ધુ ધુ ધુ ધુ ધુ ધવતી વહે ધોર ગંભીર નાદે.

આ રીતે જોતાં કાવ્યના સ્વરૂપમાં રસ એ એનો આત્મા છે, છંદ અને અલંકાર-યુક્ત વાણી એના દેહને સ્થાને છે અને પ્રતિભા એ એની જનેતા છે.

ઉપર જે ણધી વિગતો દર્શાવી છે તે પરથી માલમ પડશે કે કાવ્યની પૂખ્તિઓ સમજાવી હોય, અને તેના ગુણદોષ જાણવા હોય કે કાવ્યની કલાનો આનંદ અનુભવવો હોય, તો ઉપર વર્ણવેલા ણધા મુદ્દાઓની મદદ વડે કાવ્યની ચકાસણી કરવી પડે છે.

૧૨૪. કાવ્યઆસ્વાદ માટેની સૂચનાઓ

૧ પ્રથમ, કવિતા એક બે વાર વાંચી જવી અને એનો ભાવ સમજવા પ્રયત્ન કરવો.

૨ કાવ્યમાં રહેલા ગેયતત્ત્વનો આનંદ અનુભવવા વર્ગમાં શિક્ષકે અથવા કોઈ વિદ્યાર્થીએ કાવ્યભાવ અને છંદની ગેયતા અને ટોલનને અનુસરી કવિતા મોટેથી વાંચવી. વાંચ્યા કેડે અતિચમત્કાર કથી કથી લીટીઓમાં અને ક્યા ક્યા શબ્દ પ્રયોગોમાં છે તે શોધી કાઢવું.

૩ કાવ્યમાં રહેલો અર્થચમત્કાર જે જે અલંકારોથી પોષાયેલો છે તે તે અલંકારો અને શબ્દચિત્રો શોધી કાઢવાં.

૪ કાવ્યની વસ્તુ તથા ભાવ અને છંદનો સુમેળ છે કે કેમ તે જોવું.

૫ ણધી વિગતો સમજ્યા પછી ફરીથી વાચન કરવું.

૧૨૫. નીચે કાવ્યઆસ્વાદના કેટલાક નમૂના આપ્યા છે તેનો અભ્યાસ કરો :

અર્ધ

કદી મારી ખાસે વનવન તળાં હોત ફૂલગા,
રૂપાંગાં, ઓગરવી, ગુરબિ ઝડનાં હાસ્ય કરનાં,

સજેલાં વા રંગે પુત્રકિન ઉપા સાન્ધ્ય નભના,
 વિખેરી તે માર્ગે તુજ હૃદય આહ્વાદ ભરતે.
 કદી મારી પાસે ઝગમગ થતા હોત હીરલા,
 પ્રભાવન્તા દૈવી ત્રણ ભુવનના દીપ સરખા,
 કરીને ઉમગે તુજ પથ મહી રેશની સદા,
 ધરી દેતે સર્વે હરખ થકી તારે ચરણ દું.
 પરંતુ બીખારી મુજ ગરીબ પાસે નહિ કશું—
 મીઠાં સ્વપ્નાં દેયે—મુજધન—અને થોડી કવિતા !
 નુ તો વેડું એ સૌ તુજ પથ મહી વ્હાલ ધરીને,
 જરા ધીમે ધીમે ખગ તું ધરજે—હે મૃદુલ એ !

—રોહિતશિખ

પ્રશ્નો

- (૧) કાવ્યનો વિષય તથા મુખ્ય ભાવ શું છે ?
- (૨) કવિ કહ્યે કહ્યે વસ્તુઓનો અર્થ આપવા માગે છે ?
- (૩) કવિ પોતાને બિખારી શા મટે કહે છે ? કવિનું ધન શું છે ?
 ઉક્તી અભિપ્રાય શી છે ?
- (૪) ' હે મૃદુલ એ ' એ શબ્દો, કવિની પોતાના ધન પ્રતિની કેવી
 લાગણી સૂચવે છે ?
- (૫) કાવ્યમાં કયો ભાવ કે લાગણી ઉછળા રહી છે ?
- (૬) કાવ્યમાં ક્યા ક્યા અર્થકાંક્ષા વપરાયા છે તે સોધી કાઢો.

કવિ કહે છે કે એની પાસે જો વનવનનાં ફગ-બેફગી,
 મુગંધી કુમુદો હોત કે ઝગમગ થતા દીસઓ હોત તો તે ખૂશીગી
 પ્રભુને સમર્પી દેત. આ ઇચ્છામાં ભક્તની મનોદશાનું વર્ણન છે.
 પરંતુ કવિપાસે એવું તો કંઈ નથી. તેથી કવિ પોતાને બિખારી માને
 છે. એ દીન ગનીને કહે છે કે એની પાસે તો થોડાં સ્વપ્નાં અને થોડી
 કવિતાજ છે, જે અર્થ તરીકે તે પ્રભુના માર્ગમાં ધરે છે, અને પ્રભુને
 પ્રાર્થે છે કે એ મૃદુલ હોવાથી એના પર હજવેથી પદરખર્ચ કરે.

કાવ્યમાં મુખ્ય લાગણી આત્મનિવેદનની છે.

કવિને માત્ર એક જ અભિલાષા છે કે પ્રભુના પવિત્ર ચરણ પોતાના કવિતા અને રચનાના બનેલા અર્ધને સ્પર્શી તેનો અંગીકાર કરે પણ કવિને પોતાના ધન પ્રતિ એટલી બધી મમતા છે અને તેને તે એટલી બધી કેમળ અને જતનથી સંભાળવાની વસ્તુ લેખે છે કે તેનાથી બોલી જવાય છે : જરા ધીમે ધીમે પગ તું ધરજો-છે મૃદુલ એ !

કવિએ કુસુમોને રંગથી સજેલાં અને હાસ્ય કરતાં કંઠ્યાં છે, અહીં સજ્જારોપણ અલંકાર છે. ખીજું, કવિએ અગમગ ચતા હીરલાને ત્રણ ભુવનના દીપ સાથે સરખાવ્યા છે. અહીં ઉપમા અલંકાર છે. હીરાઓની ગગનગોખના અબૂકતા તેજસ્વી તારાઓ સાથે કરેલી સરખામણી રમ્ય છે.

હબગી ભકિત

શું રે કરીએ રે બાપુ, શું રે કરીએ ?
એવી ભગતીપૂજને બાપુ, શું રે કરીએ ? ૨૬૦

જે રે ભગતીમાં ગાવાં કુદવાંજ દાસાં,
પરબુ આગળ જ્યાં જૂઠાં કરવાંજ કાસાં,
દુળગા અવતારે રાજ રાજ થપ્પએ. એવી૦

જેરે ભગતીમાં ગાવા ગુણ તો ખીજના,
આપણને ગણવા જેમાં પાપખખના,
જતનેજ જતે હસડી માની સપ્પએ. એવી૦

જે રે ભગતી લે સધળી સહિન નીચોવી,
ખીજના દાસ ગરીગડ દે જે બનાવી,
મીચી આંખ, ગાલી ચરણે ભેસી રહીએ. એવી૦

કામે ભગત દહે બાપ ભગતી એ ખાટી,
એણે ના ધરમાં રહેવા દીધી લગોટી,
દરિયામધ્યે જઈ એને કુખાડી દઈ એ. એવી૦

પ્રશ્નો

- (૧) કોયા ભગતને કયા પ્રકારની ભક્તિ જોઈતી નથી? શા માટે? એને દૂબળી ભક્તિ શા માટે કહી છે?
- (૨) આ પ્રકારની ભક્તિ—કોયા ભગતના મતે—શું પરિણામ આણે છે?
- (૩) કાવ્યની છેલ્લી લીટી ભગતની આવી ભક્તિ પ્રત્યેની શી વૃત્તિનું સૂચન કરે છે?
- (૪) આ કાવ્યમાં તમને કવિની કઈ લાગણી અંતર્ગત જણાય છે?
- (૫) આ કાવ્ય લખવામાં કવિનો શો હેતુ છે?

સાંપ્રદાયિક ભક્તિ જે ભક્તને પામર, અધમ તથા પાપી મનાવીને તેને પાંગળો બનાવી મૂકે છે, તેવા પ્રકારની ભક્તિ પ્રત્યે કોયે ભગત આ કાવ્યમાં કટાક્ષ કરે છે. ભક્તિનો માર્ગ એના મતે શૂરાનો હોઈ શકે; પામરનો નહિ. જે ભક્તિ ભક્તને પામર બનાવે તે સાચી ભક્તિ નહિ, પરંતુ તે દૂબળી ભક્તિ કહેવાયા યોગ્ય છે. આવી ભક્તિ ભગતને ખપતી નથી.

દૂબળી ભક્તિના સેવનથી માણસ પોતાની પામરતામાં રાચે છે, અને ઉત્તરોત્તર પામર બનતો જાય છે, કારણ કે કંઈ પણ પુરુષાર્થ કર્યા વિના તે પ્રભુ આગળ કાલાવાલા અને નાચગાન કરીનેજ પોતાને સાર્થક થયેલો માને છે; અને એમ કરીને લાગણીવશ બની વેવલો થઈ જાય છે. તે ઉપરાંત પસંદા ગુણ ગ્રાધગાધને પોતાની જાતને નીચ, પાપના ખજાના રૂપ ગણીને માનસિક અપોગતિ અનુભવ્યા કરે છે. છેવટે તે તેની પુરુષાર્થની શક્તિ ગુમાવે છે અને પામર જેવો બની ગરીબટો દાસ જેવો થઈ, હાથ પગ જોડી તે આરબ્ધવાદી બની બેસે છે; અને છેવટે ચીથરે હાલ અવસ્થા ઈશ્વરે આપેલી ગણી, તેમાં તે જોટો સંતોષ માનતો થઈ જાય છે.

‘દસ્તિયા...ઈઈએ’ એ છેલ્લી લીટીમાં—કોયા ભગતનો દૂબળી ભક્તિ પ્રત્યેનો તિસ્તકાર એટલો બધો વધી જાય છે કે એ એવી ભક્તિને દરિયામાં ડૂબાડી દેવાનું કહે છે.

એવી લક્ષિત પ્રત્યેની કવિની માનસિક ગ્લાની અને તેનો તિસ્કાર આ કાવ્યના પ્રત્યેક ચરણમાં જણાઈ આવે છે. અને આ કાવ્ય લખવાનો હેતુ એ લક્ષિત પ્રત્યેનો કટાક્ષ છે.

રાખ્દ-પ્રયોગો :

પાપ ખતના એ કુપક અલંકારથી માણસ એ જાતેજ પાપનો ખતનો છે એમ કહી એ માણસ પોતાને કેવી રીતે અધમ માન્યા કરે છે તે લાવતું સુંદર રીતે નિરૂપણ કર્યું છે.

‘એણે ના...લગોટી’—આ લીટી દ્વગળી લક્ષિત માણસની કેટલી હદે પાયમાલી કરી શકે છે તેનો તાદ્દશ ચિતાર રજુ કરે છે.

જઠરામિ

રચો, રચો અંબર ચુબી મંદિરો,
જાંઆ ચણે ગડેલ, ચણે મિનારા !
મરો રૂટિકે, લટકાઓ મુમ્મરો,
રગે ઉડપો જળના ધ્રુવારા !
રચો, રચો ચંદન વાટિકાઓ,
રાચો રચી કચન રથભાળા !
જાંડા તણાવો નવરગ મુમ્મરો,
ને કૈક કીડાંગણુ, ગદ ગાળા
રચો લલે !

અંતરૂંધતી શિશુ

એ કેમ લાવિ બહુ કાળ સાંખશે ?
દરિની એ ઉપહાસ લીલા
સંકેતવા, ક્રોટિક જીલ દેલતો
મૂખ્યાં જતોનો જઠરામિ જાગશે.
ખંડેરની લરમણી ન લાધશે !

—ઉમાશંકર જોષી

પ્રશ્નો

- (૧) કાવ્યમાં કવિ કાને ઉદ્દેશ છે ?
- (૨) કવિને મતે તેઓ શું કરી રહ્યાં છે ?
- (૩) તેઓ કેવું જીવન જીવી રહ્યાં છે ?
- (૪) આ બધી પ્રશ્નોને કવિ કેવી રીતે ઉત્તર આપે છે ?
- (૫) કવિને મતે એવું શું પરિણામ આવશે ?
- (૬) કાવ્ય તમારામાં કયા ભાવનું ઉદ્દીપન કરે છે ?
- (૭) કાવ્યમાં વપરાયેલા અલંકારો અને શબ્દચમત્કૃતિઓનું સ્પષ્ટીકરણ કરો.

(૮) કાવ્યના ભાવને આ જાંદ અનુકૂળ છે ? શા માટે ?

ચૂસણનીતિથી એકલા કરેલા ધનના વૈભવો માણતા ધનિકોને ઉદ્દેશીને આ કાવ્ય લખાયું છે. કવિ કટાક્ષ કરીને કહે છે કે ભલે તમે જાંચા મંદિરો, મહેલો અને મિનારાઓ બાંધો, ભલે મિથ્યા ગૌરવ કાળે સ્ફટિક મદાયો, સુખમર લટકાવો કે રંગારંગ ભર્યું જીવન જીવો; પણ એ તમારી સર્વ પ્રવૃત્તિઓ દરિના જીવનને કચરી નાંખે છે, એટલે ભાવિ તે ઘણો કાળ સાંજી શકશે નહિ. કવિને મન એ પ્રવૃત્તિઓ દરિની ભયંકર મરકરી છે; પરિણામે ભૂખ્યાં જનોનો જડશક્તિ ભયુક્તી જાડશે અને કરોડો જ્વાળા રૂપી જીવંતી ફેલાઈ, ઉપરની બધી કૃતિઓ અને સમૃદ્ધિનો એવો સંહાર કરશે કે તેની ભરમકણી પણ શોધી જડશે નહિ.

અંબરચુંબી મંદિરો—અતિશયેષ્ઠિન અલંકાર. અંબરચુંબી મંદિરો, મહેલ, મિનારા, સુખમર, પુવારા, અંદનવાટિકા, કંચનસ્થંભમાળા વગેરે શબ્દોના પ્રયોગથી કવિએ વૈભવી જીવનનું સ્પષ્ટ અને સુરેખ ચિત્ર બહુ અસરકારક રીતે દોર્યું છે.

રચો રચો—રચો રચી—રચો ભલે, વગેરે શબ્દોની પુનરુક્તિ કરી કવિએ કટાક્ષની તીવ્રતા સાધી છે.

અંતરકંઠથી શિલા—રૂપક અલંકાર. ઉપલા બધા વૈભવોને કવિ ગરીબોના જીવનને કચરી નાંખતી શિલા સાથે સરખાવે છે.

કોટિક જીલ ફેલતો જઠરાગ્નિ—સજીવાચેપણ. ભૂખમરાની વિનાશ-
કારક શક્તિનું પ્રાબલ્ય સચોટ રીતે 'કોટિક જીલ'ની કલ્પનાદ્વારા કવિએ
દર્શાવ્યું છે. જઠરાગ્નિ કોઈ જીવન્ત વિકરાળ રાક્ષસ હોય તેમ લાગે છે.
છેલ્લી લીટીમાં કવિ 'લસમકણી ન લાધશે' કહીને પ્રલયની
આગાહી કરી વાંચનારમાં પુણ્યપ્રકોપની લાગણીનો સંચાર કરે છે.

છંદ

ઉપજાતિ છંદની દૂંકી દૂંકી લીટીમાં સંયમિત યગ 'કાધનો' આવેગ
એક પંક્તિમાંથી બીજી પંક્તિમાં ધમ્મી વધુ વેગવાન બને છે, અને
છેવટે પૂરા જોસથી ભભૂકી જોડે છે.

કવિએ આ રીતે ભાવને અનુકૂળ છંદનો પ્રયોગ સફળતાપૂર્વક
કરીને, કાવ્યના ભાવ અને છંદ વચ્ચે એક પ્રકારનું તાદાત્મ્ય સાધ્યું છે.

મનોચત્ન : ૯૮

કાવ્યઆસ્વાદ માટે ઘોડાંક કાવ્યો :

૧

પ્રભાત

સ્થામેથી દૂરધકી નિરખી સૂર્યસિંહ,
તેજસ્વી યાજી ભરી કાળ, કરાળ દેહ,
આવંત અગ્નિ ભરિયાં ધરી નેન તાતાં,
અંગો બધાં ઝગઝગતાં રુધિરેથી રાતાં.
હેવા નિહાળી ભયભીત શક્ષી ચર્ધને,
ઘોળી સમસ્ત નિજ ગાય લઈલિધને,
વાડોજ ગોળ નિજ તે માહિ પૂરી આતો,
જો મન્દકાન્તિ ચર્ધ આમ લપાઈ જાનો !
ને તારલા હરણુગ્રેયું બચેથી શીકું,
જો આમતેમ અહિ ન્દાસ્તું વેગથી ગું ?
ને મેઘ જાડી થઈ નીકળી સિંહ પેલો
જો એકલો નભ વિશે વિગરે ગું ચેલો !

—નરસિંહરાવ

(૧)

પ્રશ્નો

- (૧) કયા વખતનું ચિત્ર આ કાવ્યમાં આપ્યું છે? એમાં સૂર્યને કેવો દર્શાવે છે?
- (૨) એ દર્શના સુભગ અને સુયોગ્ય છે એમ કાવ્યમાંના કયા શબ્દોથી તમે કહી શકો?
- (૩) સૂર્ય જોતે ત્યારે ચંદ્ર અને તારાઓની શી રિયતિ થાય? કવિએ એ હકીકત કઈ લીટીઓમાં દર્શાવી છે?
- (૪) શશીને કોની સાથે સરખાવ્યા છે? શશીની ગાયો તે કોણ? એ ગાયોને એ કયા વાડામાં પૂરે છે?
- (૫) તારાઓને કોની સાથે સરખાવ્યા છે? તેઓ સૂર્યસિદ્ધ આવતાં શું કરે છે?
- (૬) સૂર્ય નભવિશે એકલો વિચરે છે એમ કહીને કવિ શું સૂચન કરે છે?
- (૭) કાવ્યમાં વપરાયેલાં શબ્દો જણાવો.
- (૮) કાવ્ય વાંચી જે ચિત્ર મનમાં ખડુ થાય તે બંને તો દોરો.

૨

મરજીવિયા

સમુદ્ર ભણી જીપજા કમરને કરી રંગથી,
 અટક મરજીવિયા, ડગ ભરત ઉત્સાહનાં;
 પ્રદીપ નયનો; અયાગ બલ જીભરે અંગથી;
 મહારવતણી દિશા પર દરી બધી આહના;
 ડયાં પ્રિયજનો; બધાં સગલ નેત્ર આડાં ડયાં
 શિખામણ દીધી: 'તથા જીવન વેડો કાં ભલા,
 કહીથી વળગી વિનાશકર આંધળા આ બલા ?'
 પરંતુ હૃદ નિશ્ચયી નહીંજ એમ વાર્યા વર્ષા
 ગયા, ગરજતા અક્ષત વિકરાલ રુનાકરે;
 તરંગ ગિરિમાળશા હૃદય ઉપરે આથળા;

હજ્યા ન લવ તોય, સાહસિક સર્વ કૂદી પજા,
અગાધ જળમાં, પ્રવેશ કીધ કાળને ગહવરે, ૩
ખૂંઘાં મરણનાં તમોમય તળો અને પામિયા,
અખૂટ મહિમોત્તીકાપઃ લઈ બહાર એ આવિયા.

—પૂનકાલ

(૨)

પ્રશ્નો

- (૧) મરણવિધાને શાને માટે ચાહના હતી?
- (૨) મરણવિધા પોતાની સફરે નીકળે છે, ત્યારે તેની તેમના પ્રિયજનો પર શી અસર થાય છે? એમના મતે મરણવિધાનું ઇવન કેટલું ગણાય?
- (૩) પ્રિયજનો શાને વિનાશકર આંધળી બતા કહે છે?
- (૪) કવિએ મહાસાગરને કાળનું ગહવર કેમ કહ્યું છે?
- (૫) મરણવિધાને સાહસનો શો બદલો મળ્યો?
- (૬) જાંચા ધ્યેયની પ્રાપ્તિને અર્થ, કવિના મતે, માણસો શું કરવું જોઈએ?
- (૭) નીચે આપેલી પંક્તિઓમાં કયા અલંકારો વપરાયા છે તે કહો :—
 - (i) મહારવતણી દિશા પર કરી બધી ચાહના;
 - (ii) તરંગ ગિરિમાળશ દ્વય ઉપરે આથબા;
 - (iii) અગાધ જળમાં, પ્રવેશ કીધ કાળને ગહવરે;
 - (iv) ખૂંઘાં મરણનાં તમોમય તળો અને પામિયા.
- (૮) કાવ્યમાં મરણવિધા વિશે કરેલા ઉદ્દેશ્યનો આધાર લઈ મરણવિધાનું શબ્દચિત્ર દોરો.

૩

સમ રમકડું

સમ રમકડું જડિયું રે,
સખાજી, મને સમ રમકડું જડિયું.

દુમઝૂમ કરતું મારે મંદિરે પધાર્યું,
 નહીં કાંઈને હાથે પડિયું રે. રાણાજી.
 મોટા મોટા મુનિજન મથી મથી-થાક્યા,
 કાંઈએક વિરજાને હાથે ચડિયું રે. રાણાજી.
 મુન શિખરના રે ધાટથી ઉપર,
 અગમ અગોચર નામ પડિયું રે. રાણાજી.
 બાધ મીરાંકે પ્રભુ ગિરિધર નાગર,
 મારું મન સમગિયાશું જડિયું રે. રાણાજી.
—મીરાંબાઈ

પ્રશ્નો

- (૧) મીરાંબાઈને મળેલું રમકડું તે શું ?
- (૨) એ બીજાં રમકડાંથી કેવી રીતે જુદું પડે છે ? “કાંઈને હાથે નહિ પડિયું” એમ આ રમકડાને વિશે કેમ કહ્યું છે ?
- (૩) નીચે આપેલી લીટીનો અર્થ સમજાવો :
 “ મુન શિખરના રે ધાટથી ઉપર,
 અગમ અગોચર નામ પડિયું રે.”
- (૪) આ ભજનમાં કયો જીવ વ્યાપી રહ્યો છે ?

૪

કોલ

રમરે છે કે પેલો જુગ જુગ જુનો કોલ તુજને ?
 દીધેલો એકાન્તે ગહન રજનીના તટ પરે !
 હતા ચંબ્યા તારા નિજ પથમાંહિ દસ્ય નિરખી,
 ઉભો જાડો ઘેરો ઉદ્ધિ પણ ત્યાં નીરવ બની !
 સખે ! ત્યારે ત તો કર મુજ લઈ પ્રેમ ચક્રી ત્યાં
 કહ્યું તું કે “ જૈશું સફર કરવા બોમ-સરમાં !
 ઉપા-રંગી હોડી સજી નીકળશું સૂર્ય ઉગતાં,
 અને એકાન્તે ત્યાં રમત રમશું રમ્ય નભમાં ” !

દઈ આવાં આવાં વચન વિચર્યો “સ્ટેજ કરવા”—

અને મારી સંગે રજની નભ નિઃસીમજ રહ્યાં ।

ઉપા સંધ્યા મારે રજની દિન સૂના ઉગી પળે

હવે આશા શી કે વચન કદિ તું યાદ કરશે ?

છતાં હું તો નિત્યે અનિમિષ દગે રાહ નિરખી,

જપી તારી માળા તપીરા અહિં કાળાન્ત અવધિ !

—રમેહસિમ

પ્રશ્નો

- (૧) કાવ્યમાં નિર્દેશના કાલવડે કવિ અસૌકિય અને અપાર્થિવ સંબધનું સૂચન કરે છે એમ તમને લાગે છે ? શા ઉપરથી ?
- (૨) કાલ અપાર્થો ત્યારની પરિસ્થિતિનું વર્ણન કરે.
- (૩) બન્ને મિત્રો કે સંબંધીઓ કેવી રીતે છૂટાં પડી ગયાં ?
- (૪) રાહ જોઈ રહેલ સંબંધીની શી દશા થાય છે અને તે કેવી લાગણી અનુભવે છે ? એ દર્શાવતી પદ્ધતિઓ જણાવો
- (૫) વિખૂટી પડેલી વ્યક્તિએ વચનપાસનની ગાળતમાં શા નિશ્ચય કર્યો છે ?
- (૬) આ બે મિત્રોમાં કોના પ્રત્યે તમને સહાનુભૂતિ થાય છે, અને તે શા માટે ?
- (૭) કયા છંદમાં આ કાવ્ય લખાયું છે ? એની ગણ-રચના યોગ્ય.
- (૮) ‘ગહન-રજનીના તટ પરે’ અને ‘વ્યોગ-સરમાં’ એ કયા અર્થકારકો છે ? અનિશ્ચયોક્તિ અલંકાર કયો પદ્ધતિઓમાં છે, તે જણાવો.

પ

શ્યામ રંગ સમીપે ન જવું

મારે આજ થઈ શ્યામરંગ,

શ્યામરંગ સમીપ ન જવું.

જેમાં કાળાશ તે તો સદુ એકસરખું,

સર્વમાં કષ્ટ હશે આવું;

કસ્તુરીની બિદી તો કડું નહીં,
 કાઠળ ન આંખમાં અંજલું.— મારે.
 દ્રાક્ષાનો ચખ્દ હું સુણું નહિ કાને,
 કાગવાણી શકુનમાં ન લાવું;
 નીલાંબર કાળી કંચુકી ન પહેરું,
 જમનાના નીરમાં ન નહાવું.— મારે.
 મરકતમણિ ને મેઘ દટે ન જોવા,
 જાણું વંત્યાક ન ખાવું;
 દયાના પ્રીનમ સાથે મુખે નીમ લીધો,
 પણ મન કહે જે પથક ના નિભાવું.—મારે.

—હયારામ

પ્રશ્નો

- (૧) “શ્યામ રંગ સમીપે ન જાવું” એમ કોણ કોને ઉદ્દેશીને કહે છે ?
- (૨) શ્યામ રંગનો ત્યાગ કરવાનું શું પ્રયોગ્ય ?
- (૩) કઈ વસ્તુઓ શ્યામ રંગની દોષિતેનો ત્યાગ સૂચવાયો છે ?
- (૪) કસ્તુરીની બિદી, કાઠળ, કાચલનો ચખ્દ, મેઘનું દર્શન, વગેરે શ્યામવસ્તુઓ સ્ત્રીના કયા લાવની પોષક છે ?
- (૫) ઉપર જણાવેલી વસ્તુઓના ત્યાગથી સૂચવાતો રસજ્ઞાનો નિશ્ચય સાચો છે કે ખોટો ?
- (૬) કાચલો મુખ્ય ભાવ જણાવો.

૬

કલાપીને સંબોધન

મુરતાની વાડીના મીઠા મોરલા !
 ઉદ્ધગતા શ્વ ઉરસાગર ઉલ્લાસ જો !
 નિર્ઝંટી સૌભાગ્ય મુદ્દાગત જ્યોત્સિદા :
 નયને ઝળકે નમણું નિર્મલ હાસ જો !
 મુરતાની વાડીના મીઠા મોરલા !

આંજો તે અજવાળે આંખલડી સખી :
અન્તર ઉપર બિધડે આવમનુર જો !
“ હેત હૈયાનાં વહતી વાજે વાંસળી ! ”
બિડે સ્વર આકારો અન્દર દર જો !
સુરતાની વાડીના મીઠા મોરલા !

નન્દનવનના પ્રાસાદોની ટોચથી,
મધુરી કેકા આજે શી ઉભરાય જો !
સુરબીઓની સાથે સંસારે સરી,
અન્તર્દ્વારે ગીતા શી અથડાય જો !
સુરતાની વાડીના મીઠા મોરલા !

“ તત્સવિતાનું ભગવદેષ્યં ધીમહિ ”
ગાયત્રીનો જૂનો બેદક મન્ત્ર જો !
આજે અન્ય પ્રકારે આ માયું નમે;
નમતો સાથે આત્માનો એ તન્ત્ર જો !
સુરતાની વાડીના મોંઘા મોરલા !

—કાન્ત

પ્રશ્નો

- (૧) કવિ કલાર્પિને “ સુરતાની વાડીના મોરલા ” તરીકે કેમ સંબોધે છે ?
સુરતાની વાડી એટલે શું ?
- (૨) એની કેકા વિશે કાવ્યમાં શું કહ્યું છે ? એ કેકા કઈ ?
- (૩) એ કેકાની કવિ ઉપર શી અસર થાય છે ?
- (૪) “ આજે અન્ય પ્રકારે આ માયું નમે ” એ પંક્તિનો ભાવ કવિના જીવનના કયા પ્રસંગ સાથે સંબંધ ધરાવે છે તે શોધી લાવો.
- (૫) અન્તર્દ્વારે ગીતા શી અથડાય જો એ લીટી, તથા છેલ્લી ચાર પંક્તિઓનો અર્થ સ્પષ્ટ કરો.

(૬) કાવ્યમાં વૃત્તિ અનુપ્રાસ કઈ કઈ લીટીમાં છે ? એમાં વપરાયેલાં રૂપકો જણાવો તથા તેનો અર્થ સ્પષ્ટ કરો.

(૭) નીચેના શબ્દો ઉપર ટૂંકી નોંધ લખો :

આત્મમનુર, મીઠા મોરણ, આત્માનો તન્ત્ર, ભર્ગવરેણ્ય.

૭

દષ્ટિપૂતમ્ પદમ્

કહું દીકરી ઝાહી કે ભગિની નાની કે મિત્ર કહો ?
 નથી તપ તટસ્થતા અનુભવે નથી એટલે,
 ઉકેલી ન શકું નિજ સ્થિતિ, શી અન્યની વાત ત્યાં ?
 છતાં જહીં જહીં કરું નજર, દુઃખના દુઃખરા
 તહીં નિરખી, એકવાર કહું જો જરા સાંભળે ! ૫
 જતાં જગતમાં કહી પગલું કેડી બહારે પડે,
 અને પગ અગાજ કંટક કદાચ ભોંકાય તો,
 ઘટે ફરી ઉપાડીને મૂકવું દષ્ટિપૂતમ્ પદમ્ ।
 ન હોય કદિ કંટકે મમત રેક કે આગ્રહ.
 હરેક પગલે નવે, ન નવી વાટ વિશે પડે ! ૧૦
 અને મનથી સ્વસ્થ થે, જરી વિરામીને વાટમાં,
 સ્વક્રીયજ કરેથી કંટક કહાડી નાંખ્યો ઘટે.
 ભલે ધડીક પીડ કંટકથી ઝાઝી રહેવી પડે !
 ભલે કદીક ઊંડું કંટકથી ચે પડે ખોદવું !
 ન થાય પણ હામકંટક પગેથી યાત્રા ભવે ! ૧૫

—રામનારાયણ પાડક

પ્રશ્નો

- (૧) કવિ આ કાવ્યમાં સજ્જાહ આપવા કેમ પ્રેરણા છે, અને તેમ કરવામાં પોતાને કેટલે અંશે યોગ્ય માને છે ?
- (૨) કવિને મતે જગતમાં જોધને અને ફરી ઉપાડીને ક્યારે પગલું મૂકવું જોઈએ ?

- (૩) ‘ પગલું કેડી બહાર પડે ’ એટલે શું ?
- (૪) જ્યાં કંટક વાગ્યો હોય ત્યાં ફરી પગ ન મૂકવા માટે કવિ શું દારણુ આપે છે ?
- (૫) “ હરેક પગલે ન નવી વાટ વિશ્વે પડે ” એનો અર્થ સ્પષ્ટ કરો. કેવાં પગલાંથી નવી વાટ પડતી નથી ? એ નવી વાટ તે શું ?
- (૬) ઊંડું ખોદીને પણ કાંટો બીજા કાંટાથી પણ કાઢી નાખવા માટે કવિ શા માટે આગ્રહ રાખે છે ?
- (૭) કાવ્યમાં આપેલો બોધ સારરૂપે કહો.
- (૮) “ લગ્ન કંટક પગે ” એ સમાસનો અર્થ : (૧) કાંટો વાગ્યો છે એવા પગે; અને (૨) લગ્ન રૂપી કાંટાવાળા પગે : એમ થાય. બીજો અર્થ લેતાં કવિ કાને શીખ આપતા હોય તેમ લાગે છે ?
- (૯) પૃથ્વી છંદ આવા પ્રકારના કાવ્યને અનુકૂલ કેમ છે તે કહો.

૮

સ્વતંત્રતા

સ્વતંત્રતા ! સ્વતંત્રતા ! રહો દિલે તું મૂર્તિમંત !
 દેશકાળ કીર્તિ મોત મેળવી બળવી ફળે
 વીરપૂત જે ગયા, સમરું સદા રહેલ કર્ણ
 કરુ અક્ષા, કૃપા કરી બતાવ એજ સૂતિગંધ !
 જગાવ આત્મજ્યોતને સદાય રાખ એ જ્વલંત
 મળો ક્ષોભતાજ વા મરું ચર્મજ વીર મદે,
 મુદકલકલ, જંગમસ્ત, ધર્મચુસ્ત-દેશ દર્દ
 હો દિલે, અંગખાક-મિટીપાક-હો રહો તને સ્મરંત.
 અંધુપ્રેમ, ભકિતનર, રુદ્ર નૃપતું ગવંત
 કર્મચર, ધર્મચર વીરને ઉરે ધવંત
 દાઝ મરત શીર્ષ સૌ વહી રહોજ ખૂન ખૂન
 સ્વયંસંગ, ધરી ઉમંગ, મુવું ઘટિજ મૃત્યુ અંક.

સ્વનંતતા ! સ્વનંતતા ! મયી રહેજા એકધૂન
મૃત્યુની મજા-મીઠાશ બેગતીય હું અનંત.

—ચન્દ્રવદન મહેતા

પ્રશ્નો.

- (૧) કવિ સ્વનંતતાને ઉદ્દેશીને પોતાની શી ઇચ્છા વ્યક્ત કરે છે ?
કવિ કયી કયી માંગણીઓ કરે છે ?
- (૨) કાવ્યનો મુખ્ય ભાવ શો છે ? તે કયી લીટીમાં વ્યક્ત થયો છે ?
- (૩) કાવ્ય વાંચનાં રુદ્ધતા તાંકવ નૃત્ય દરમ્યાન વાગના ડમરુનો તાલ
આખા કાવ્યમાં વ્યાપી રહેલો જાગે છે, અને સ્વનંતતાની ધૂનની
જમાવટ કરે છે. આ વસ્તુ કવિએ સમજાવ્યો, તેનો ખર્ચ અને
તેના પ્રાસ વડે કેવી રીતે સાધી છે તે લખો.
- (૪) આ કાવ્યનો હેતુ તેના ભાવને કેવી રીતે પેદાશ અને છે તે વિશે
દૃષ્ટી નોંધ લખો.
- (૫) કાવ્યના અંતની બે લીટીમાં કવિના નરવમાં કયી લક્ષણની
પ્રગટ્યગી રહે છે ?
- (૬) કવિના મને મૃત્યુની મજા-મીઠાશ કઈ રીતે બેગતી થયા પ ?

